

Fakultet političkih nauka Sarajevo

ZOV (POST)MODERNIH SIRENA
IDENTITET KAO CENTRALNI ISTRAŽIVAČKI
PROBLEM DRUŠTVENIH I
HUMANISTIČKIH NAUKA 20. I 21. STOLJEĆA

Autori: Adnan Džafić, Krčalo Nezir, Edin Ramić

Naslov:

ZOV (POST)MODERNIH SIRENA-IDENTITET KAO CENTRALNI
ISTRAŽIVAČKI PROBLEM DRUŠTVENIH I HUMANISTIČKIH NAUKA 20. I
21. STOLJEĆA

Izdavač: Fakultet političkih nauka Sarajevo

Za izdavača: Prof. dr. Šaćir Filandra

Lektura: Prof. Minela Spahić

Recenzenti: Prof. dr. Jusuf Žiga, Prof. dr. Sead Turčalo

DTP: Mehmedalija Dučić

Štampa: TMP d.o.o. Sarajevo

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316:111.821]

DŽAFIĆ, Adnan

Zov (post)modernih sirena : identitet kao centralni istraživački problem društvenih i
humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća / Adnan Džafić, Nezir Krčalo, Edin Ramić. - Sarajevo :
Fakultet političkih nauka, 2019. - 227 str. ; 25 cm

O autorima: str. 227. - Bibliografija: str. 201-223 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst. -
Summary.

ISBN 978-9958-598-94-4

1. Krčalo, Nezir 2. Ramić, Edin

COBISS.BH-ID 28177926

ADNAN DŽAFIĆ

NEZIR KRČALO

EDIN RAMIĆ

ZOV (POST)MODERNIH SIRENA

IDENTITET KAO CENTRALNI ISTRAŽIVAČKI PROBLEM DRUŠTVENIH I
HUMANISTIČKIH NAUKA 20. I 21. STOLJEĆA

Sarajevo, 2019.

SADRŽAJ

NAPOMENE.....	7
PREDGOVOR: Pojam identiteta u društvenim i humanističkim naukama u 20. i 21. stoljeću	9
1. DRUŠTVENE PROMJENE I PROBLEM IDENTITETA	19
1.1. Teoretičari savremene sociologije	19
1.2. Razvoj socioloških ideja i sociološkog istraživačkog polja	26
1.3. Identitet i društvene promjene	31
1.4. Historija koncepta identiteta	38
1.5. Promjene	43
1.6. Zaključak	48
2. TEORIJE IDENTITETA	51
2.1. Osnove društvenog konstrukcionizma identiteta	51
2.2. George Simmel	51
2.3. Simmelov uticaj na sociološku teoriju	57
2.4. George Herbert Mead	60
2.5. Erik Erikson	66
2.6. Identitet i društveni konstrukcionizam	69
2.7. Erving Goffman	69
2.8. P. Berger, T. Luckmann	76
2.9. Teorija identiteta	78
3. SAVREMENOST POJMA I NJEGOVA KRITIKA	85
3.1. Katherine Woodward	85
3.2. Siniša Malešević	89

3.3. Anthony Giddens	94
3.4. Zygmunt Bauman	103
4. KATEGORIJE IDENTITETA	115
4.1. Individualni i kolektivni identiteti	115
4.2. Identitet u savremenom dobu	128
4.3. Promjene u "umreženom društvu"	131
4.4. Identitet, društvo, zajednica	136
4.5. Savremenost analize identiteta	140
4.6. Identitet u djelima autora iz regije	142
4.7. Identitet i sociološka teorija - rezime.....	147
5. KRIZA DRUŠTVENOG IDENTITETA	153
5.1. Savremeno bosanskohercegovačko društvo i kriza identiteta	153
5.2. Bosanski identitet - razaranje paradigme multilateralnosti?	161
5.3. Bosanskohercegovačka heteronomija	174
6. KULTURA I IDENTITET	185
6.1. Kultura kao konstitutivna dimenzija čovjekovog životnog iskustva	185
6.2. Duhovna kriza kulture	187
6.3. Duhovna kriza pojedinca	188
ZAKLJUČAK	191
Literatura	201
SUMMARY Bosnian Identity and Bosnian Heteronomy	225
O autorima	227

NAPOMENE

Djelo koje se nalazi pred čitateljima rezultat je desetogodišnje teorijske analize, iščitavanja i interpretacije relevantne strane i domaće literature posvećene fenomenu identiteta. Nastojali smo razjasniti posljednjih desetljeća toliko frekventnu upotrebu pojma identitet u društvenim i humanističkim naukama kao i upotrebu i značenje istog pojma u svakodnevnom životu.

Naša dugotrajna istraživanja kao i rezultati do kojih smo došli provjeravani su na nekoliko znanstvenih konferencija i studijskih boravaka od kojih su najznačajniji oni u Češkoj Republici na Masaryk Univerzitetu u Brnu, Međunarodni Institut za društvene nauke u Den Hagu, Matej Bel Univerzitetu u Banskjoj Bistrici u Republici Slovačkoj te boravci i dugotrajni razgovori sa kolegama sa odsjeka sociologije Lund Univerziteta u Švedskoj. Ovime ne dajemo manji značaj konferencijama u Bosni i Hercegovini, naročito učešću na redovnoj godišnjoj konferenciji BZK „Preporod“. Sva teorijska zapažanja na koja referiramo orijentirana su ka objašnjenju problema identiteta u području svakodnevnog života.

Zahvaljujemo za razumijevanje upravi Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu koja nam je pomogla u realizaciji ovog projekta kao i svima onima koji su bili sa nama i davali nam podršku tokom rada na ovoj knjizi, a njih je mnogo.

Sarajevo, oktobar 2019. godine

Autori

PREDGOVOR

Pojam identiteta u društvenim i humanističkim naukama u 20. i 21. stoljeću

Živimo u svijetu svekolikih promjena. Kakve su te promjene? Jesu li one doista tako radikalne kako nam se čini i kako ih mnogi analitičari kvalificiraju? Da li te promjene sa sobom donose ne samo neizvjesnosti, nego i nove mogućnosti? Kako možemo razumjeti važne stvari u tim promjenama? Pitanja su brojna, baš kao i dileme u potrazi za odgovorima na njih. Društvene nauke promatraju ljude i veze između individua i društvenog svijeta u kojem živimo. U promatranje tog odnosa ulaze i aktualne debate o *identitetu*, državljanstvu, klasi, rodu, rasi, etnicitetu, ulozi medija i uticaju globalizacije. Postavljaju se i „velika“ pitanja o svjetskoj politici, degradaciji okoliša, ekonomskim nejednakostima i kulturnim promjenama. Posljednjih godina desile su se neke od najvećih promjena u odnosima moći, globalnoj politici i ekonomiji, kao i kroz razvoj novih tehnologija i angažiranje ljudskih resursa. Ta pitanja nipošto nisu trivijalna. Naprotiv. Uključuju predodžbu o tome ko smo u našim odnosima s prijateljima, sa porodicom i lokalnom zajednicom, odnose na radnom mjestu, odnose prema zdravlju, blagostanju, bolesti, potrošnji i aktivnostima u takozvanom slobodnom vremenu i važni su kao i globalna pitanja, poput globalnog finansijskog kapitala, međunarodne politike, konflikata između država, pitanja rizika i slično. Razlika je u tome što nas se ovo prvo tiče najdirektnije i lično, ova druga nas indirektno sustižu. U postavljanju ovakvih pitanja i tumačenju navedenih odnosa, nastojimo objasniti kako veze između globalnih događaja i svakodnevnog iskustva pomažu u razumijevanju svakodnevnog života i nude različite načine prepoznavanja i razumijevanja onoga šta je važno. Dakako, sve su to izazovi i za savremenu sociološku misao. Također, nastojimo osvjetliti neke od pojmova savremene sociologije, te klasificirati i razumjeti različite društvene fenomene, kao i predstaviti pitanja koja postavlja savremena sociologija, imajući u vidu da savremene promjene karakterizira brzina kojom se dešavaju. „Unutar jedne generacije moguće je pratiti različite oblike porodičnog života, iskustva plaćenog rada, seksualnih veza i oblika etničke i kulturne raznolikosti. Istraživanje širine tih promjena je ključno za razumijevanje istih.“ (Woodward, 2003: 28)

Ko smo i gdje pripadamo, pitanja su koja proizlaze iz poimanja identiteta u vremenu neizvjesnosti, kretanja i promjene. Kako razumjeti ishodište identiteta u određenom historijskom trenutku? Kakva je veza između ličnog i društvenog? Da li je moguće stabilizirati identitet kada ga iz nekog razloga zahvati kriza, postoje li izvori čvrstine

i izvjesnosti? Kako se identitet može objasniti izvana i van polariziranja i dualizma koji su tako često kriteriji debata o identitetu?

Akademski narativi o identitetu odnose se na oblikovanje načina razmišljanja o identitetu. „Identitet je postao vruća tema pri kraju dvadesetog stoljeća, s ogromnim brojem akademskih tekstova posvećenih ovoj temi“ (Woodward, 2003: 13). U analizi identiteta postoje lične, autobiografske priče koje postavljaju individuu unutar javnog diskursa koji proizvodi različita mišljenja o identitetu. Savremeni zapadni svijet je sklon istraživanju ličnog identiteta putem procesa samootkrivanja, a psihoanalitičke percepcije pružaju velike mogućnosti za analizu formi ličnog identiteta. Razlike i sličnosti među ljudima date su kroz sisteme predstavljanja u obliku značenja o tome kako promatramo sebe i kako nas drugi promatraju. Otjelovljenja osoba predstavljaju i ograničenja i mogućnosti za predstavljanje identiteta, a nalaze se u prvom planu debata o esencijalizmu, fiksiranju i fluidnosti identiteta. Tijelo nudi znake vidljive razlike koja se može tumačiti na razne načine. Tijelo također predstavlja onu činjenicu kojoj se pripisuju značenja i polja diskursa i koja baca svjetlo na vezu između roda i identiteta. Veza esencijalizma i antiesencijalizma je spojena sa idejom porijekla i životnih putanja.

Kada najopćenitije govorimo o identitetu onda govorimo o odnosu pojedinca i društva, definiramo društvo i pojedinca, njihove međusobne relacije kao i mjesto pojedinca u društvu. Razvojem sociologije kao moderne nauke u devetnaestom stoljeću skrenuta je pažnja sa filozofskog određenja identiteta dominantnog još od antičke Grčke. Formiranjem nove znanosti nastao je i novi predmet istraživanja uz upotrebu teorijsko-metodološkog instrumentarija prikladnog za potrebe te nove nauke. Razvojem sociologije razvijale su se i sociološke teorije koje su nastojale odgovoriti na aktuelne društvene probleme, a za to im je trebao i prikladan pojmovno-kategorijalni aparat kojim bi objasnili problemi i promjene u datom društveno-historijskom kontekstu. Prateći društveni kontekst i vrijeme u kojemu su se desile društvene promjene, sociologija je razvila pojmovno-kategorijalni aparat kojim bi objasnila te promjene u skladu sa vremenom i prostorom u kojem se razvijala. Taj razvoj se desio i u određenju pojma identiteta, kako u društvenim naukama općenito, tako i posebno unutar sociologije. Promatranje identiteta je prešlo iz područja filozofije u područje psihologije, a posebno u područje socijalne psihologije. Unutar teorijskog rada Georga Herberta Meada, u kome identitet kao pojam i problem znanstvenog istraživanja ima svoje korijene, promatrao se i analizirao pojam uma, osobe i društva, a ne direktno pojam identiteta (Čaldarović, 2003: 375). Međutim, ovaj istraživački poduhvat imao je direktne posljedice na upotrebu pojma identiteta unutar sociološke teorije i analize. Pedesetih godina dvadesetog stoljeća, prije etabliranja upotrebe ovog pojma, važno je spomenuti i rad

Herberta Blumera i njegovu analizu mikrorelacija između pojedinaca uvođenjem pojma „ja u zrcalu“. Njegov poduhvat se direktno naslanjao na Meada. Erik Erikson igra centralnu ulogu u uvođenju pojma identiteta i njegovoj popularizaciji u društvenim i humanističkim naukama. U djelu *Djetinjstvo i društvo* (1950) Erikson objašnjava razvoj ličnog identiteta. Identitet se, prema njegovom mišljenju, razvija tokom cijelog života kroz osam faza kojima odgovara osam doba u životnog ciklusa. Erikson, iako kao znanstvenik pripada oblasti psihologije, u društvenim se naukama smatra „ocem identiteta“. O problemu identiteta rezonuje na sljedeći način: „ (...) ovaj je problem tako sveobuhvatan, a opet toliko neuhvatljiv jer mi imamo posla sa procesom „smještenim“ u srži individue, ali isto tako i u srži njene društvene kulture, koji u stvari određuje identitet ova dva identiteta“ (Erikson, 1976: 17). Govoriti o problemu identiteta, prema Eriksonu, znači biti uvučen u historiju kulture a na tragu sveopće psihološke potrebe za sistemom ideja koji će pružiti uvjerljivu sliku svijeta. Poveznica sa sociologijom i socijalnom psihologijom je preko teorije uloga i teorije o referentnoj grupi koja u sociologiji pedesetih godina prošlog stoljeća stječe važnost zahvaljujući radu Roberta Mertona (u fokusu istraživanja su grupe sa kojima se pojedinac identificira i prisvaja njihove norme i vrijednosti, a da ne mora biti njihov član).

Prvi sociolog koji direktno upotrebljava pojam „identitet“ je Erving Goffman u djelu *Predstavljanje sebe u svakodnevnom životu* (The Presentation of Self in Everyday Life, 1959.), gdje koristi pojmove društveni i individualni identitet. Iste godine izlazi i djelo Petera Bergera pod nazivom *Poziv u sociologiju* (Invitation to Sociology - A humanistic Perspective, 1959.) u kojemu se popularizira pojam identiteta i daje mu se važno mjesto u predstavljanju teorija o ulogama i referentnim grupama. Goffman i Berger će analizirati identitet u još dva važna sociološka djela, a to su *Stigma, eseji o narušenom identitetu* (2009), te *Socijalna konstrukcija stvarnosti* (Berger i Luchman, 1992). Društveno-historijski kontekst u kojem se razvija pojam identiteta Katrin Halpern objašnjava na sljedeći način: „Široko rasprostranjen šezdesetih godina u SAD, pojam identiteta je odraz jednog posebnog konteksta, jačanja manjina, ali takođe i jedne težnje opterećene modernim životom, afirmacijom pojedinca“ (Halpern u Halpern, Borbolan, 2009: 17).

Pojam identiteta zasluženno mjesto u rječniku sociologije definitivno stječe blagodareći teoriji simboličke interakcije koja se fokusira na društvene interakcije koje kroz zajedničke simboličke sisteme oblikuju svijest pojedinca o samome sebi. To je u srži problema identiteta. Cooley i Mead su govorili o „sebi“, izrazu koji kod simboličkih interakcionista prevladuje do šezdesetih godina. Sa Goffmanom i njegovim djelom *Stigma* prelazi se na drugi pojmovnik o identitetu. Goffman uvodi osobu u društveni svijet, u svijet društvenih odnosa, aplicirajući model dramaturgije.

U knjizi *Predstavljanje sebe u svakodnevnom životu* naglasak je na teatralnoj i kontekstualnoj komunikaciji (Goffman, 1959: 4). Zanima ga dramaturški odnos učesnika interakcije koji predstavljaju svoju aktivnost pred drugima. Osnovna tačka posmatranja je sam akter i njegova uloga. Druge učesnike u interakciji naziva publikom, posmatračima ili saučesnicima (Goffman, 1959: 16): „Osoba nije samo društvena osoba, to je osoba koja uzima u obzir društvenu situaciju, svakodnevne snove naših života, i razvija se i odgovara na te društvene situacije“ (Goffman, 1959: xi). Goffmanov rad karakterizira okret ka društvenim dimenzijama identiteta i društvenim ulogama koje se izvode, ka shvatanju osobe kao individue koja pregovara u svakodnevnom jeziku, u izmjenama i rutinama kroz koje se identitet oblikuje. Dolazi do metodološkog i teorijskog okreta ka promatranju prakse svakodnevnog života. Osoba promatrana na ovakav način nije samo društveno determinirana, već je i odgovorna i aktivno uključena u proces tumačenja svakodnevnice i društvene interakcije. Društveni identitet obuhvata i lične karakteristike i strukturalne karakteristike i zato je primjereniji od pojma društveni status. Mi oblikujemo određene predodžbe šta bi osoba mogla biti a ne šta jeste. Ta očekivanja su očekivanja kroz utisak, a karakter koji mi imputiramo nekoj osobi putem promatranja je „karakterizacija kroz utisak“ – virtuelni društveni identitet. „Određena kategorija i karakteristike koje bi se pokazale kao stvarne zvale bi se stvarni društveni identitet“ (Goffman, 2009: 14).

Šezdesetih godina prošlog stoljeća u društvenim naukama u SAD izraz identitet se nameće medijskom rječniku, političkoj i društvenoj analizi. Identitet je, u svakom slučaju, postao nezaobilazan, kako u istraživanjima o imigraciji, nacionalizmu, religiji ili studijama o polu, tako i u radovima o etnicitetu. „Specifičnost američke istorije i poseban teret njenih manjina, iako svakako sa izvesnim odstupanjem koje proističe iz brojnih migracionih talasa, odlučujući su. Međutim, postoje također čisto politički razlozi čiji je utjecaj na društvene nauke bez sumnje vrlo značajan.“ (Halpern u Halpern, Borbolan, 2009: 22) U političke razloge aktueliziranja identiteta u SAD spadaju i institucionalna slabost partija ljevice kao i klasna politika koja ostavlja slobodan prostor za povećanje identitetskih analiza (Brubaker). U isto vrijeme u Evropi se analizirala veza između porasta rasprava o identitetu u društvenim naukama i pada značaja marksističke teorije.

Savremeni sociološki uvid u problem identiteta nezamisliv je bez dostignuća teorijsko-empirijskog rada Petera Burkea i Sheldona Strykera. Burke je u istraživanju identiteta primijenio Powersovu „teoriju percepcije“. Teorija percepcije kaže da za ljudska bića nije bitna kontrola vanjskih outputa ili ponašanja koja su važna, koliko je bitna kontrola percepcije imputa. Riječju, ljudi nastoje očuvati mirno i stabilno okruženje u susretu sa promjenama, a to čine mijenjajući svoju

reakciju da bi prilagodili svoju percepciju standardima (Burke, Stets, 2009: xi). Treba naglasiti da su rad Burkea i Steetsa predmet kontinuiranog testiranja putem aktivnih programa istraživanja. Ljudi posjeduju mnoštvo identiteta zato što imaju različite uloge, članovi su različitih grupa, posjeduju mnoge lične karakteristike, ali značenja ovih identiteta su zajednička članovima društva. Individua i društvo povezani su u pojmu identiteta. Iako je u knjizi *Teorija identiteta (Identity theory)* naglasak na individui, autori ističu da ne treba zaboraviti da individua postoji unutar konteksta društvene strukture. Potrebno je razumjeti prirodu individua koje oblikuju društvo kao i prirodu društva u kojem individue djeluju.

Spomenute teorije na izvjestan način odraz su krajnosti u tradiciji istraživanja identiteta. Prva teorija je objašnjena u radu Shaldona Strykera i saradnika, a usmjerila je pažnju na vezu između društvenih struktura i identiteta. Druga teorija predstavljena je u radu Petera Burkea i saradnika, a usmjerena je na unutrašnje procese samoverifikacije (Stryker, Burke, 2000: 284). U svom razvoju ova teorija se odvaja od Meadovog rada da bi usvojila savremenu sociološku aparaturu i poimajući društvo kao mozaik relativno trajnih obrazaca interakcije i odnosa, različitih, ali organiziranih, ograničen poretom grupa, organizacija, zajednica i institucija koje obuhvataju i granice klase, etniciteta, dobi, religije i ostalih varijabli (Stryker, Burke, 2000: 285). Polazi od pitanja o porijeklu raznolikih istaknutosti identiteta u strukturi osobe i pitanja zašto se istaknutost identiteta mijenja u vremenu. „Ova dva pristupa povezana su u pojmu ponašanja koje izražava identitet često u interakciji sa drugima. Jedna od teorija dolazi do definiranja pojma ponašanja okrećući se od analize društvenih struktura ka analizi pojma predanosti i posljedične veze istaknutosti identiteta i ponašanja. Druga teorija skreće pažnju od analize internaliziranog standarda identiteta i percepcije za osobu relevantnih značenja prema poređenju ova dva predmeta analize u potvrđivanju ili diskrepanciji identiteta, i usmjerava se ka promatranju koje prevazilazi tu diskrepanciju i mijenja situaciju ili oblikuje novu situaciju“ (Stryker, Burke, 2000: 289). Obje teorije promatraju pojam osobe kao strukture koja je sastavljena od mnoštva identiteta. Obje gledaju na identitet kao pojam koji je povezan sa pojmom uloge i ponašanjima koja imaju značenja. Teorija je usmjerena na povezivanje društvene interakcije sa ulogama i sa identitetima i objašnjava načine na koje velike društvene strukture oblikuju i ograničavaju statuse povezane sa ulogama, akcijama i mogućim posljedicama. „Teorija identiteta proističe iz okvira strukturalnog simboličkog interakcionizma, objašnjavajući izbor koji osobe prave u situacijama u kojima imaju mogućnost izbora izvođenja alternativnih akcija koje su vezane za te uloge“ (Stryker, 2007: 1084). Prema Strykeru, identiteti su spoznajni aspekti osobe – samospoznaja ili koncept o sebi, definirani kao očekivanja od uloga koje su

povezane sa statusima u organiziranom nizu društvenih veza. S ove tačke gledišta, pojmovi identitet i identitet uloge su istoznačni.

Moderno vrijeme obilježeno je težnjom za afirmacijom pojedinca. Paradoks ličnog identiteta je u tome što se on izražava kroz pripadnost grupama, pa prema tome kroz preplitanje kolektivnih identiteta. Karakteristika dvadesetog stoljeća su demografske promjene koje su imale ogroman utjecaj na svakodnevne živote. „Porast multikulturalnih društava povećava važnost pitanja o nacionalnim identitetima, uz zahtjeve za preispitivanje nekih tradicionalnih ideja o tome ko smo mi“ (Woodward, 2003: 2). Neke od ključnih promjena druge polovine i kraja dvadesetog stoljeća su povećana stopa poroda van braka i promjena tradicionalnog shvatanja bračnog para kao zajednice koja živi zajedno sa svojom djecom. Neke od ovih promjena vodile su oblikovanju novih uloga žene i muškarca i dovele su do značajnih promjena u očekivanjima, odnosima i oblicima porodičnog života, uključujući i načine na koje se odgajaju djeca. Promijenilo se i tržište rada kroz zajedno sa oblicima proizvodnje i potrošnje. Teška manufakturna industrija koju karakterizira puno radno vrijeme ustupala je mjesto novim tehnologijama i uslužnom sektoru. Sve je praćeno pomjeranjem u izvorima informacija i autoriteta. „U pitanje se dovode tradicionalni izvori autoriteta, kao što su religijske vođe, političari, liječnici, nastavnici, a istovremeno se odvijaju promjene u oblicima pristupa znanju, naprimjer, kroz internet i mass medije“ (Woodward, 2003: 4). Razvoj izvora znanja i širenje ideja, multikulturalizam i diverzitet su glavni ishodi promjena u savremenom svijetu, paralelno sa političkim promjenama koje su pratile raspad SSSR-a i događajima koji su se desili u istočnoj Evropi i Africi.

Jedna od ključnih debata unutar društvenih i humanističkih nauka danas je odnos između osobnog i individualnog, s jedne strane, i društvenog, s druge strane. Kakve su veze između individua i društva u kojem te individue žive? Kako jedno utječe na drugo? Je li moguće da se napravi distinkcija između ovoga dvoga? Ova pitanja se postavljaju unutar nauke kroz pojam identiteta. Identitet daje sredstva mišljenja za razumijevanje načina kako su lično i društveno povezani. Fenomeni današnjice su migracije i izbjeglice, kvalificirani radnici, konflikt na globalnom nivou, neizvjesnost, zahtjevi za novim tehnologijama, novo tržište rada. Želja je ljudi da zadrže neku vrstu izvjesnosti u vremenu nesigurnosti. „U kasnom dvadesetom stoljeću pažnja je pomjerena sa zabrinutosti nad rušilačkim aspektima društvenih promjena prema pojmovima raseljavanja, dislociranja, rizika i fragmentacije“ (Woodward, 2002: 22). Neke od ovih promjena su tehnološka revolucija, preobrazba kapitalizma i smrt etatizma, val snažnih izraza kolektivnog identiteta koji osporavaju globalizaciju i kozmopolitizam u ime kulturne posebnosti i želje ljudi da se ima nadzor nad svojim životima i svojim okruženjem (Castells, 2002: 12).

Najmoćniji izvor identiteta u Evropi 1900. godine bio je nacionalni osjećaj. Poslije Prvog svjetskog rata počela su se raspadati kolonijalna carstva. Nakon 1945. godine nacionalizam je nastavio uzrokovati golemu štetu izvan Zapadne Evrope. Formiranjem zajedničkog tržišta pod američkim pokroviteljstvom i, kasnije, pokroviteljstvom Evropske unije štetni nacionalizam je imao manji uticaj u Evropi i SAD. Oblikovao se osjećaj zajedničkog interesa i identiteta među evropskim nacijama. Danas se identitet personificira, postaje lokalni, kao u baskijskom ili katalonskom nacionalizmu. Prenosi se na sportske terene, povezan je s okolišem, zalaže se za prava životinja, postaje religiozan, postaje i teroristički, virtualan – prelazeći lokalne i nacionalne granice, postaje organizacijski kada se pojedinac identificira s kompanijom. „Napokon, za mnoge identitete se može kazati da i dalje počivaju na tradicionalnim izvorima, uključujući obitelj, klubove i društva, zanimanje, lojalnost nekoj političkoj stranci, klasi, rasi i naciji“ (Koch, 2007: 25). Kao rezultat navedenih društvenih trendova identitet postaje višestruk, razlomljen, centrifugalni, prelazan, idiosinkratičan. Identitet se odnosi na to kako ljudi razumiju sebe i šta je za njih značajno. To razumijevanje ostvaruje se u vezi s određenim atributima koji imaju prednost nad drugim izvorima značenja (Giddens, 2005: 32). „Pod identitetom, ako se odnosi na društvene aktere, podrazumijevam proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je dana prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla“ (Castells, 2002: 16). Identiteti su izvori smisla za same aktere i izgrađeni su procesom individuacije. Identiteti postoje samo onda kada i ako ih društveni akteri pounutrašnje i izgrade njihov smisao oko ovog pounutarenja.

Identiteti organiziraju smisao, uloge organiziraju funkcije. Pojedinci, društvene grupe i društva obrađuju ove materijale i preraspoređuju njihov smisao prema određenjima i kulturnim nacrtima koji su ukorijenjeni u njihovoj društvenoj strukturi te u okvirima svoga vremena i prostora. Identitet predstavlja „(...)naše razumijevanje onoga tko smo mi i tko su drugi ljudi te, recipročno, razumijevanje drugih ljudi toga tko su oni i drugi (...)“ (Jenkins, 2002: 921). Tvrdnju o društvenoj i kulturnoj uslovljenosti identiteta teoretičari su oblikovali već na samom početku upotrebe ovog pojma. „Identitet je fenomen što se pojavljuje iz dijalektike između pojedinca i društva. S druge strane, tipovi identiteta su socijalni proizvodi *tout court*, relativno stabilni elementi objektivne socijalne zbilje (pri čemu je stupanj stabilnosti, dakako, zauzvrat društveno određen)“ (Berger, Luckmann, 1992: 202). Teorije o identitetu dio su općenitije interpretacije zbilje, dio su simboličkog univerzuma i njegove teorijske legitimacije. Do verifikacije se dolazi konfrontiranjem znanstvenih teorija i zbilje kakva je iskustveno dohvatljiva. Iako Mead nije upotrebljavao pojam identitet u njegovom konceptualnom određenju, za nas je bitna njegova analiza društvenog uticaja na djelovanje pojedinca. On se „(...)zanima prvenstveno za razumijevanje, ne

motiva djelovanja, nego mehanizama koji djelovanje omogućavaju i usmjeravaju u određenom pravcu. Polazi od pretpostavke objašnjenja koja se temelji na ideji organiziranog ponašanja društvene grupe. (to jeste, ponašanje pojedinca nije moguće objasniti bez postojanja organiziranog ponašanja ljudske grupe)“ (Čaldarović, 2003: 374). „Socijalni život se ne sastoji samo od jednostavnog „popunjavanja“ unaprijed predviđenih uloga i „mjesta“ koje pojedinci „zauzimaju“ (radikalnije verzije strukturalizma), nego je socijalni život dinamički proizvod koji nastaje iz scene koja se odvija i koji u mnogim varijantama i jest ista ta scena“ (Čaldarović, 2003: 379). U tom smjeru oblikuju se i sami pojedinci, mijenjaju se, utječući i na druge pojedince, te se kroz te izmjenjene mijenja i sama ideja o osobi i društvu.

Tvrđnje o međusobnoj uvjetovanosti pojedinca i društva, te mjestu koje identitet ima u društvu, nalazimo i kod ostalih autora, naročito istraživača društvenih pokreta, koji analitički okvir analize pojedinca i društva ne smještaju u jedan od polova krajnosti (individualni ili društveni), već ga postavljaju u kontekst međuprožimanja. Izgradnja i reproduciranje identiteta je važan dio procesa putem kojeg individue daju značenja svojim iskustvima i vlastitim transformacijama tokom vremena. S jedne strane, kroz proizvodnju, održavanje i revitalizaciju identiteta, individue definiraju i redefinišu projekte i mogućnosti za akciju. S druge strane, konstrukcija identiteta i otkrivanje sebe ne može se jednostavno svesti na psihološke mehanizme, ovi procesi su društveni procesi (Della Porta, Diani, 2006: 92). U kritici usmjerenoj na kolektivističko negiranje individualnog identiteta Della Porta i Diani odgovaraju da se prema identitetu odnosimo ne kao prema proizvodu koji neko posjeduje, niti kao prema vlasništvu aktera, nego kao procesu kroz koji individualni i kolektivni akteri u interakciji sa ostalim društvenim akterima pripisuju određena značenja životnim prilikama i sistemima društvenih odnosa kojima su omeđeni. S jedne strane promatranje identiteta priziva kontinuitet i čvrstinu veza tokom vremena. S druge strane, identitet je otvoren stalnom redefiniranju. „Veze koje društveni akteri situiraju unutar određenog historijskog iskustva i unutar određenih grupa, javljaju se uvijek kao nepredvidive. One su plod simboličkih tumačenja svijeta koja su neminovno selektivna i parcijalna.“ (Della Porta, Diani, 2006: 93). Drugi paradoks je predstavljen postojanjem višestrukih identiteta ili drugim riječima, osjećanjima pripadnosti individue različitim kolektivitetima, ponekad definiranim u odnosu prema veoma različitim kriterijima. „Akcija se pojavljuje, zapravo, na način na koji akteri razvijaju sposobnost samodefiniranja, definiranja drugih društvenih aktera i stanje njihovog međusobnog odnosa“ (Della Porta, Diani, 2006: 93). Identiteti se oblikuju kroz definiciju granica između aktera uključenih u konflikt. Na drugom mjestu, proizvodnja identiteta korespondira sa pojavom novih mreža odnosa povjerenja između aktera pokreta, a koje funkcioniraju unutar kompleksnih društvenih okruženja. Konstrukcija identiteta na taj način uključuje pozitivnu

identifikaciju onih koji su uključeni u određenu grupu i negativnu identifikaciju onih koji nisu samo isključeni iz grupe nego su i suprotstavljeni. Treće, kolektivni identitet spaja i pripisuje određena zajednička značenja iskustvima kolektivne akcije koja se nalaze van vremena i prostora. Često identiteti posjeduju policentričnu strukturu prije nego hijerarhijsku. „Učestvovanjem u životu pokreta ljudi često traže odgovore za vlastite težnje i brige“ (Della Porta, Diani, 2006: 94-98). Neko se identificira sa organizacijom ne da bi se osjećao dijelom širih kolektivnih napora, već u smislu postizanja partikulariteta, autonomne, odvojene komponente takvih napora.

Šta je identitet? Da li smo nesigurniji u pogledu naših identiteta u savremenom svijetu, i, ako je tako, kako nastojimo uspostaviti i potvrditi određene izvjesnosti? Zašto su društvene znanosti, posebno sociologija, toliko zainteresirane za identitet? Kako društvene znanosti mogu doprinijeti odgovoru na pitanje „ko smo mi?“. Sve navedeno i za nas predstavlja istraživački izazov.

1. DRUŠTVENE PROMJENE I PROBLEM IDENTITETA

1.1. Teoretičari savremene sociologije

Razvoj industrijalizacije i urbanizacije povećao je složenost društva. Ono se sve više temeljilo na organizacijama i strukturama koje su oblikovale živote pojedinaca. Početkom 20. stoljeća preduzeća koja su vodili pojedinačni preduzetnici povlačila su se pred korporacijama u vlasništvu dioničara koje su vodile složene uprave. Pojedinaac je uhvaćen u mrežu birokratske i upravne mašinerije moderne države. Odnos između pojedinca i društva bio je posredovan putem „grupnih procesa“ i „kolektivnih normi“. Smatralo se da je identitet pojedinca vezan za određenu društvenu klasu, određenu grupu zanimanja, mjesto iz kojeg potječe, nacionalnost itd. (Haralambos, 2002: 922-923). „Moderna nacionalna država stvorila je uvjete da pitanje identiteta postane obaveza svim građanima unutar njezinog teritorijalnog suvereniteta“ (Cifrić, Nikodem, 2006: 177). Društvene veze zaposjeda država, a taj proces ujedno predstavlja rođenje moderne države: „(...)država je odigrala krucijalnu ulogu u individualizaciji društva koja će pokrenuti potragu za identitetom“ (Kaufmann, 2006: 46). Pravo lice države, prema Kaufmannu, bilo je u namjeri da razvrsta činjenice i brojeve a time je potaknula priču o identitetu, fabricirajući društvene osobnosti tako što ih smješta u program koji se temelji na vjerovanju u podudaranje osobe i uloge. Drugo lice države predstavlja politička volja za organiziranje društva, za zauzdavanje identiteta i stvaranje, što se statusa tiče, nečega nalik nekadašnjoj integritetnosti zajednice, ali na ponešto drugačiji način. „Identitetska revolucija izbila je u gornjim slojevima društva, a pokrenula ju je država reformulirajući društvenu vezu u svoju korist. Na individualnoj razini, preokret naspram novog modusa samoodređenja pokazao se socijalno veoma neujednačen i raspršen, budući da je isprva zahvatio samo manjinu, te se protegnuo na više stoljeća.“ (Kaufmann, 2006: 47). To izvođenje „unutarnjeg“, prema Kaufmannu, odigralo se u intelektualnom, a najviše umjetničkom svijetu. Ako je na kraju devetnaestog stoljeća došlo do „hronične krize identiteta“, ona je zahvatila samo buržoaziju (obrazac razumijevanja sebe i svijeta buržoazije i srednjeg staleža). U cjelini društva pojedincima još nije bio omogućen nikakav širi osobni pristup novom režimu identiteta. Školski sistem, širenje školstva, bio je centralni element u destrukuiranju starog režima svakodnevnog života. „Teorijski, došlo je do formiranja nove vrste subjekta, autonomna mišljenja i intelektualno opremljena za usredotočavanje na vlastite ciljeve i bolje djelovanje u svijetu. Škola kao institucija koja je zamijenila Crkvu planirala je uspostaviti „sveopću vladavinu nad državom““ (Kaufmann, 2006: 47).

Uvođenje „identiteta“ u društvenu analizu i njegovo širenje u društvenim naukama i javnom diskursu dogodilo se, dakle, u SAD 60-tih godina 20. stoljeća. Najvažnija i najpoznatija putanja širenja jeste ona kojom su prisvojeni i popularizirani radovi Erika Eriksona. „Ali, kao što je pokazao Filip Glison (Gleason), postojali su i drugi putevi širenja. Pojam identifikacije istrgnut je iz prvobitnog, specifično psihoanalitičkog konteksta (gdje je taj izraz prvi uveo Frojd) i povezan s etnicitetom, s jedne strane (preko uticajne knjige Gordona Olporta „Priroda predrasude“ (G. Allport, *The Nature of Prejudice*, 1954), i s teorijom referentne grupe, s druge (preko radova autora kao što su Nellson Fut (Foot) i Robert Merton. Sociologija simboličke interakcije baveći se od samog početka „jastvom“ sve više je govorila i o „identitetu“, dijelom i pod uticajem Anselma Strosa (Strauss). Uticajni u popularisanju pojma identiteta bili su, međutim, Erving Goffman, koji je radio na periferiji tradicije simboličke interakcije, i Piter Berger, koji je radio u socijalno-konstruktivističkoj kao i fenomenološkoj tradiciji“ (Brubejker, Kuper, 2000: 407-408). Početkom 1970-tih pitanje se o identitetu iznenada pomolilo na svim obzirima. „Potraga za identitetom, kriza identiteta, gubitak identiteta središnja su pitanja u istraživanjima i preokupacijama današnjice“ (Strauss, 1977) (Kauffman, 2006: 43).

Kao jedna od posljedica međuteorijskog zbližavanja (što je svakako jedan značajan pokazatelj u razvoju sociološke teorije) javlja se i interpretativni pravac kao kompleksan proizvod teorijskih i vanteorijskih uticaja, istorijskog i društvenog konteksta, procesa akademske institucionalizacije, interakcije unutar sociološke zajednice i slično. „Jer, interpretativna sociologija je heterogena skupina autora, pravaca i škola, tradicija i ideja neujednačenog stepena artikuliranosti, uspešnosti i dugovečnosti“ (Spasić, 1998: 5). Rođena u Zapadnoj Evropi, sociologija dobija u prvoj polovini 20. stoljeća svoj najveći institucionalni zamah u SAD. Dolazi do priliva istraživača koji napuštaju ratovima opustošenu Evropu. Tokom vijeka američki sociolozi često ostvaruju tijesnu saradnju u procesima izrade socijalnih politika, tehnika evaluacije i intervencije. Dominantno teorijska i metodološka opredjeljenja teško se mogu posmatrati odvojeno od američkog društva koje se ubrzano razvija. Upoznaju ekonomski prosperitet, socijalni mir i nameću političku hegemoniju na međunarodnom planu, stišavaju svoje reformatorske strasti. Pojavljuju se nova polja proučavanja, nove metode istraživanja. Dolazi do uspona srednjih klasa, birokratizacije, povratka kritičkih teza Marxa i Webera. U društvu koje do krajnosti uzdiže vrijednosti formalne jednakosti šansi i individualnog uspjeha javlja se pokušaj da se razumiju prepreke koje nepravednu društvenu stvarnost dijele od demokratskog ideala. Zato društvena pokretljivost postaje povlaštena tema. S jednakim interesom sociologija proučava uticaj novih načina komunikacije i ulogu medija u političkom ponašanju.

Na američkoj sociološkoj sceni funkcionalisti (Parsons, Merton) se trude da osmisle teorijski kontrapunkt empirijskoj sociologiji. Faze uspona i pada funkcionalizma poklapaju se sa unutrašnjom evolucijom američkog društva i njegovom sudbinom na međunarodnom planu. Kao odraz unutrašnjih interesa SAD insistiraju na vrlinama ravnoteže, blagodatima optimuma, veličanju međunarodne dominacije američkog giganta (dominacija poslije 1945.). Početkom šezdesetih godina ukazuje se na slabosti funkcionalizma a to su predstavili kroz pitanja sukoba, vlasti, mikrosocijalne logike. Kritike su imale odjeka kada su se javili problemi u američkom društvu (Lalman, 2004: 25). Tokom šezdesetih godina svuda u Evropi sociologija doživljava snažno institucionalno učvršćivanje koje se potvrđuje do danas. „Metodološki uspon i teorijsko kolebanje dve su glavne odlike razvoja evropske sociologije počev od šezdesetih godina XX veka. U prvom redu, poboljšanje i raznovrsna upotreba kvantitativnih i formalizovanih tehnika (razvoj statistike, povećano korištenje teorije igara, itd.) idu uporedo sa sve većim uspehom mnogo kvalitetnijih pristupa (posmatranje sa učestvovanjem, životne istorije, analiza sadržaja itd.)“ (Lalman, 2004: 49). Početkom sedamdesetih preovladava sociologija koja izražava posustajanje poslijeratnog modernizatorskog poleta. Slabi vjera u jednakost prilika, iscrpljuju se garancije socijalne kohezije kroz euforiju ekonomskog rasta, sumnja počinje da pada na institucije za čiju integratorsku logiku se podrazmijeva da služi igrama moći i dominacije. Istraživački problemi ovog perioda su: društvena klasa, nejednakosti i sukobi, što pospješuje vraćanje Marxu. U Evropi (Njemačka, Engleska) u centru pažnje su nove teorije o ulogama i sukobima, nejednakosti, elite, poburživanje radničke klase.

Osamdesete godine 20. stoljeća obilježavaju razne varijante funkcionalizma, kritičke sociologije pokazuju znakove zamora. Evropa se okreće fenomenološkim i interakcionističkim perspektivama koje su razvijene sa druge strane Atlantika. U Engleskoj spremno prihvataju ove antifunkcionalističke programe istraživanja. „Uticaj američke interakcionističke sociologije se pak oseća u mnogim empirijskim istraživanjima, a pojedini teorijski radovi na svoj način, pod vidnim uticajem etnometodologije, pothranjuju jednu sociologiju legitimacija, koja daje prednost analizi diskursa nad analizom socijalne prakse“ (Lalman, 2004: 51). Svjetska sociologija na kraju 20. stoljeća sve manje nalazi rješenja u tradicionalnim sjevernoameričkim i evropskim okvirima. Pored problema identiteta, od kraja pedesetih i početkom šezdesetih godina 20. stoljeća u nekoliko sljedećih decenija pojavilo se još nekoliko važnih istraživačkih polja u sociologiji blisko vezanih za identitetom: problem etničkog, nacionalnog, problem životnog stila te sociološka analiza emocija. „Na polju društvene i kulturne antropologije etnicitet je bio glavna tema još od kraja šezdesetih, a tako je čak i na početku novog milenijuma“ (Eriksen, 2004: 13-14). Naročito poslije Drugog svjetskog rata, etnicitet, nacionalizam i njima

slični vidovi diskursa o identitetu dobijali su sve veći politički značaj širom svijeta. U Evropi je politička dinamika tokom devedesetih izbacila pitanja etničkog i nacionalnog identiteta u prvi plan (Eriksen, 2004: 15). U rječnicima se pojam etničkog identiteta upotrebljava prvi put 1975. (Oksfordski rječnik). Smatra se da ga je prvi upotrijebio američki sociolog David Riesman 1953. godine. Ali riječ etnički svakako je mnogo starija. „Počev od šezdesetih, etničke grupe i etnicitet postali su sastavni dio inventara anglofone socijalne antropologije (...)“ (Eriksen, 2004: 16)

Od šezdesetih godina 20. stoljeća otvara se još jedno istraživačko polje. Kao reakcija na dominantnu funkcionalističku paradigmu nastaje nekoliko mikrosocioloških pravaca koji se zajedničkim imenom mogu nazvati *sociologijama svakodnevnog života*. Pod ovim nazivom su okupljeni mikropravci: simbolički interakcionizam i fenomenologija sa etnometodologijom – zajedno sa nekim varijantama marksizma (Spasić, 2004: 37). „Oživljavanje teme svakodnevnog života u društvenoj misli smešteno je na prelaz šezdesetih u sedamdesete godine XX veka, kada i nastaju razne verzije sociologije svakodnevnog života u užem smislu reči“ (Spasić, 2004: 338-339). Pozivanje na nacionalni identitet danas je postalo glavna legitimacija društvenog poretka i solidarnosti. „Nacionalni identitet i nacija predstavljaju slobodne konstrukte sačinjene od više uzajamno povezanih komponenata – etničke, kulturne, teritorijalne, ekonomske i pravno-političke. Oni označavaju spone solidarnosti među pripadnicima zajednica ujedinjenih zajedničkim sećanjima, mitovima i tradicijama, spone koje mogu ali ne moraju naći izraza u sopstvenim državama tih zajednica, no koje se potpuno razlikuju od čisto pravnih i birokratskih državnih veza“ (Smit, 2010: 31-32).

Naredno istraživačko polje u razvoju sociološke teorije i prakse obuhvata disciplina koja se razvija već 40 godina pod nazivom *sociologija emocija*. U osnovi istraživanja problema emocija su Durkheimove teorijske opservacije društvenih činjenica, koje ne podrazumijevaju samo društvena ograničenja koja se postavljaju pred pojedinca i njegovo djelovanje, već i emocionalne procese koji uključuju pojedince u društveni i moralni poredak. „Od 1970-ih godina razvili su se brojni istraživački i teorijski koncepti unutar sociologije koji više ne mogu ignorirati niti druge discipline koje se bave emocijama, što dokazuje i sve izraženija potreba za interdisciplinarnim istraživanjima u kojima bi sociolozi bili važni partneri“ (Božić, 2011: 14). Sociolozi su započeli sistemsko proučavanje emocija tek 1970-ih. Emocije, iz sociološke perspektive, uključuju određene elemente: (1) biološku aktivaciju ključnih tjelesnih sustava, (2) društveno konstruirane definicije i ograničenja koja određuju koje bi emocije trebale biti doživljene i izražene u nekoj situaciji, (3) primjenu jezičnih oznaka, koje pruža kultura, na unutarnje senzacije, (4) otvoreno izražavanje emocija facijalnim, glasovnim i paralingvističkim

pokretima te (5) percepciju i procjenu situacijskih objekata i događaja (Turner, Steets, 2011: 30).

Pojam životnog stila u klasičnim sociološkim teorijama počinje se spominjati u vezi sa fragmentacijom industrijskih društava (od kraja 19. prema početku 20. stoljeća). „U kontekstu društvene stratifikacije dominantniji su pojmovi klase, sloja i statusa. Međutim, početkom 80-ih godina 20. stoljeća, kada se u razvijenim evropskim zemljama učvršćuju društveni odnosi koji potiču individualnost i sve više naglašavaju osobne interese i izbore umjesto kolektivnih identifikacija, u središte analitičke pažnje došli su individualni životni stilovi. Stoga se klasične sociološke koncepcije, koje su stil života povezivale sa specifičnim načinom življenja određene statusne grupe, sloja ili klase, teško mogu povezivati sa suvremenim sociološkim pristupima pojmu životnog stila“ (Koludrović, Leburić, 2002: 72). U tom kontekstu kao reakcija na jedan od karakterističnih vidova politizacije svakodnevnog života javlja se „teorija svakodnevnog otpora“, koja se bavi segmentom nenametljive političke borbe. Od kraja sedamdesetih godina 20. stoljeća u društvenim naukama događa se obrat koji znači okretanje istraživača i teoretičara samome saznanom odnosu. „Na mesto ranije preovlađujućeg modela izdvojenog posmatrača, koji neutralnim jezikom objašnjava „sirove“ podatke, stao je alternativni projekt, koji pokušava da razume ljudsko ponašanje onako kako se ono odvija kroz vreme i prema značenju koje ono ima za aktere“ (Rosaldo, 1993: 37). Strukturalno-funkcionalistička i marksistička teorija stratifikacije pokazuju se kao neprimjerene paradigme u analizi društvene slojevitosti. Dolazi do slabljenja važnosti industrijskog rada i formiranja društva usluga na visokoj tehnološkoj razini a to daje sve povlaštenije mjesto iskazima osobnog identiteta u odnosu na koji se utvrđuju vrijednosti i motivacije te organizira način života.

Posljedica razlaganja funkcionalističke slike društva kao konsenzualnog kulturnog jedinstva na mnoštvo malih, relativno autonomnih kulturnih podsvjetova je usredsređivanje na fenomen identiteta, koji je posljednjih godina u žiži interesovanja društvene teorije, a na koji su interakcionisti prvi obratili ozbiljnu analitičku pažnju. „I u toj tački, i u drugima, interakcionizam je, kao najfleksibilniji sociološki pravac, poslužio kao most između sociologije i drugih disciplina koje se bave društvom, naročito psihologije, antropologije, filozofije i studija kulture, i time olakšao sudelovanje sociologije u opštem trendu ka interdisciplinarnosti i konvergenciji koje u poslednje vreme jasno obeležava društvenu misao“ (Spasić, 2004: 110). Prema Ivani Spasić, simbolički interakcionizam, Goffmanova dramaturgija i sociologizirana etnometodologija Garfinkela trude se da vrata ono što je Parsons ostavljao po strani: „(...)ličnu kreativnost pojedinaca – aktera koji imaju lice; neposrednu interakciju u situacijama uzajamnog prisustva; definiciju situacije i

„pregovaranje“ oko zajedničkih značenja, lične biografije; svakodnevne simboličke razmene; egzistencijalne teskobe; društveno značenje emocija itd. Rečju, svima im je zajedničko utemeljenje, kako teorije tako i istraživanja, u praksama svakodnevnog života“ (Spasić, 2004: 44). Povlaštenje stiču domeni svakodnevnog, ličnog, intimnog, emocionalnog i životnog. „Mikrosociologija predstavlja bitan doprinos utoliko što društvo nije moguće istinski shvatiti bez pronicanja u njegove najtananije slojeve. Nažalost, sužavanje žarišta promatranja često je pratilo zanemarivanje okvira socijalizacije, budući da se interakcija svodila na intersubjektivno pregovaranje. Bila je to kobna pogreška, pa i u domenu identiteta, gdje subjektivnost zauzima središnje mjesto. Neposredna prednost što je dobivamo razmatranjem uloga sastoji se u uvođenju jednog okvira socijalizacije koji je vrlo blizak akterima, a što nam omogućuje da s lakoćom iznesemo na vidjelo međupovezanost između pojedinčeve rutine i društvene vanjskosti s kojom se susreće“ (Kaufmann, 2006: 54).

Pojam identitet ima porijeklo u latinskom jeziku – lat. idem - isto, identidem - ponovljeno, identitas - istovjetnost. Predstave o vlastitom identitetu pripadaju domenu univerzalnih dimenzija ljudskog iskustva i ne predstavljaju novinu. „U općem, pojam identiteta (lat. identitas, od idem, isto) ima dva temeljna značenja: potpunu istovjetnost i razlikovanje koje pretpostavlja određenu konzistentnost, odnosno vremenski kontinuitet. Kroz takvo određenje moguća su dva odnosa usporedbe između pojedinaca ili stvari: sličnost i različitost. Konceptcija identiteta bitna je sastavnica društvenog života. Svi ljudski identiteti su donekle društveni identiteti jer su vezani uz značenja, a ona su uvijek rezultat sporazuma ili nesporazuma, uvijek donekle zajednička. Društveni identitet je naše razumijevanje onoga tko smo mi i tko su drugi ljudi, te recipročno, razumijevanje drugih ljudi toga tko su oni i drugi“ (Jenkins, 1996: 9). „Pitanje identiteta jest kulturna i povijesna specifičnost zapadnog moderniteta koja reflektira procese društvenih promjena, iako se o identitetu (individualnom i kolektivnom) može govoriti od najranijih oblika čovjekove društvenosti u kojima je pojedinac oblikovao svoje jastvo u kolektivu, a kolektiv u odnosu na drugi kolektiv najčešće putem religijske identifikacije i njoj pripadajućeg ponašanja“ (Cifrić, Nikodem, 2006: 173-174). Prema istim autorima „(...)konstrukcija identiteta u općem smislu nužno podrazumijeva određene odnose relacije koje možemo svesti na pet temeljnih individualnih ili kolektivnih odnosa: odnos prema sebi, prema drugima, prema svijetu, prema prirodi i prema Bogu (Cifrić, 2004: 227).

Charles Taylor u formiranju modernog identiteta ističe tri ključna aspekta: 1) moderna „okrenutost prema unutra“, osjećaj samoga sebe kao bića s „(...)unutrašnjim dubinama“; 2) potvrđivanje svakodnevnog života – od 16. stoljeća premještanje poziva iz „svetoga“ u „svjetovno“; 3) ekspresivni pojam prirode kao

unutrašnji moralni izvor (Taylor, 2002: x). Najšire promatrano, identitet se odnosi na osjećaj pripadnosti, zasnovan na onome prema čemu ljudi imaju naklonost – grupi, klasi, lokalnoj zajednici, gradu, oblasti, naciji itd. „Identitet nije ni isključiv ni stalan osjećaj kolektivne samosvijesti, može obuhvaćati niz razina i aspekata identifikacije. Identiteti su skup osjećaja i, ovisno o okolnostima, različiti elementi tog skupa izbijaju u prvi plan“ (Black, Macrauld, 2007: 181-182) (Kalanj, 2008: 14). U okviru filozofijske refleksije pojam identiteta (*idem*, *identicus*) ima vrlo dugu tradiciju i označava samosaglasje, podudarnost subjekta, bića općenito sa samim sobom. „Stavak identičnosti, njegova formula (...) iskazuje se stoga elementarnom jednadžbom $A=A$ koja pokazuje principijelnu istost obje strana, upravo, naime što Leibniz ... nazivlje principom *identitas indiscornibilum*“ (Puhovski, 1995: 37; Puhovski, 2001: 169) (Kalanj, 2008: 15).

Filozofski uklon problematizaciji identiteta podrazumijeva: „(...) (1) ispitivati bit predmeta, *quid* koje je identično sa samim predmetom i koje se može pojmovno izraziti; (2) misliti *differentiu specifficu*, posebnu razliku po kojoj se neko biće razlikuje od svih drugih, sličnih bića“ (Kalanj, 2008: 15). Od svog ulaska u diskurs društvenih nauka pojam „identitet“ sačuvala je svoje dualističko matematičko-logičko značenje. „Posjedovati „identitet“ značilo je na jednoj strani istoznačnost (ili u manje ekstremnim verzijama sličnost) sa određenom kategorijom i na drugoj strani značilo je biti različit od druge kategorije (Peter je Peter, Peter nije Nancy)“ (Malešević, 2006: 15). Dakle, preteču sociološkog koncepta identiteta možemo tražiti u filozofskom pravcu pragmatizma iz 18. stoljeća. „Ja“ („ja kakav jesam“) je u stalnoj interakciji s „mene“ („ja kako me drugi vide“). „Mene“ predstavlja stavove društvene grupe, odnosno tzv. „generaliziranog drugog“, gdje se kroz interakciju preuzimanja uloga drugih internaliziraju grupne vrijednosti kao vlastite“ (Jary i Jary, 2000: 374- 375). Za Meada, identiteti nastaju u društvenom kontekstu, kroz razmišljanje pojedinaca o tome što ih veže uz društveni svijet i kroz njihovo simboličko predstavljanje samih sebe. Upravo pitanje predstavljanja samoga sebe u svakodnevnom životu analizira Erving Goffman koji, kako je poznato, u tom smislu ističe «izvedbenost za publiku»” (Cifrić, Nikodem, 2006: 175).

U sociološkom diskursu definicija identiteta vezana je uz socijalnu interakciju, te procese socijalizacije i internalizacije. S obzirom da pojam identiteta obuhvata pojedinačno i opće, unutrašnje i vanjsko, odnosno individualno i društveno, njegovo teorijsko razmatranje podrazumijeva interdisciplinarni pristup koji uključuje i druge perspektive kao što su psihološka, antropološka i filozofska (Cifrić, Nikodem, 2006: 175). „U sociologiji se identitet poima kao rezultat dugotrajne i postupne, kako primarne tako i sekundarne socijalizacije. Prema tome, identitet ne počiva na nekoj strukturi urođenih i nepromjenjivih svojstava, već na stvarnosti koja se oblikuje i

preobražava tijekom individualnog života i povijesti. Stoga se razložno inzistira na postojanju bliskog odnosa između povijesnih procesa i načina oblikovanja identiteta u svakoj generaciji“ (Kalanj, 2008: 36).

1.2. Razvoj socioloških ideja i sociološkog istraživačkog polja

Problem identiteta kao problem vrijedan istraživanja u društvenim naukama općenito, a u sociologiji posebno, pojavljuje se šezdesetih godina 20. stoljeća u vremenu relativnog mira, ekonomske stabilizacije zemalja Zapadne Evrope i Amerike, vremenu nametanja pojedincu odgovornosti za vlastite uspjehe i neuspjehe, vremenu smjene socioloških paradigmi i vremenu opadanja važnosti političkih angažmana pojedinaca. Osim problema identiteta, bitno je uočiti promjenu i sociološkog interesa sa „velikih“ društvenih problema – klase, nacije, ka analizi svakodnevnog života pripadnika društava odnosno fokusiranja na problem svakodnevnice kao mjesta pulsiranja društvenog. Ovakvu promjenu pravca sociološkog teorijsko-metodološkog interesa pratimo do danas. Promjena u problematizaciji društvenog života ogleda se i u promjeni vodeće uloge određenih socioloških paradigmi i škola mišljenja. Uvijek je u središtu sociološke analize bio odnos pojedinac - društvo, interakcija pojedinaca i grupa, te pojedinaca i institucija. Sa boljim materijalnim i u cjelini životnim okolnostima, pojedinci su počeli usmjeravati pažnju na svoje svakodnevne aktivnosti i probleme, a nakon uviđanja nemogućnosti državnih institucija da riješe sve veći broj problema svojih građana. Problem identiteta se u ovom periodu javlja i kao dio trenda kojim pojedinci dobijaju veće slobode izbora zahvaljujući većim obrazovnim šansama, državi blagostanja i tehničko-tehnološkom razvoju društava na Zapadu. Dolazi do ubrzanijeg industrijskog i tehnološkog razvoja, preovladavaju sekundarne društvene veze, ubrzane urbanizacije te polarizacije bogatih i siromašnih društava. Državama polagano izmiče kontrola nad građanima, ali i nadzor nad ubrzanim tehnološkim razvojem.

Sloboda data pojedincima u izboru vlastitog načina života suštinski je ipak prividna jer država sada kontrolu nad stanovništvom vrši na način da svoje neuspjehe sručuje kroz novu paradigmu individualnog (ne)uspjeha i individualne odgovornosti za neuspjeh. Vrijeme beskrajnog povjerenja u neograničeni modernistički napredak tehnologije i nauke kao i model nacije-države definitivno je iza nas jer ne daje rješenja za svakodnevne nagomilane probleme članova društva koji gube povjerenje u mogućnost politike i koji usvajaju nove forme kolektivnog angažmana kroz raznorodne političke pokrete. Ono što je država nacija nametnula na svom početku

sada se u velikom opsegu javlja kao stvar izbora. Dolazi do produblivanja jaza između institucija države i državljana, članova društva, pojedinaca koji traže nove oblike i načine povezivanja koji će im dati osjećaj pripadanja i sigurnosti. Pitanje identiteta je od svog početka pitanje osjećaja kontinuiteta u vremenu, pitanje pripadanja i osjećaja sigurnosti, a u poznoj moderni pitanje izbora, procesualnosti i otvorenog oblikovanja pripadnosti i slobodne izgradnje vlastitosti.

U redovima koji slijede u ovom poglavlju pokušat ćemo pojasniti kretanje ideja unutar sociologije kao i znanstvene preokupacije stručnjaka netom i poslije Drugog svjetskog rata kao i fokus istraživačkog polja sociologije u ovom periodu. Ovo će biti pozadinski plan koji prikazuje što je dovelo do uvođenja pojma identitet u društvene nauke kao i samu sociologiju. Naime, zašto je tako kontroverzan pojam uzeo na sebe teret da objasni promjene društvene stvarnosti koju nijedan drugi pojam nije preuzeo? Definitivno nikakva kritika danas ne negira ovaj pojam. Blaži oblici kritike (Brubaker, Cooper, 2002) sugeriraju precizniju upotrebu pojma uz vraćanje postojećeg konceptualnog aparata sociologiji za određene pojave društvene stvarnosti. U objašnjenju pojma identitet su uključeni mnogi sociološki problemi kao što su problemi sociološke spoznaje (Luckmann, 1992; Bauman, 1992), problemi mikrosociologije (sociologija svakodnevice, Koludrović, Leburić, 2002; Spasić, 2004), problemi makrosociologije (Smith, 2010) te sociološki problemi odnosa aktera i strukture. Ova problematika zadire u samu srž odnosa pojedinca i društva i manifestacijā tog odnosa unutar ekonomskih, političkih i društvenih odnosa.

Pojam identitet u rječnicima i enciklopedijama je predstavljen kao važno mjesto simboličkog i strukturalno-simboličkog interakcionizma (Ritzer; 2005: 390; Jary i Jary, 1999: 305; Stivenson u Turner, 2006: 277-278; Brinthaupt u Darity, 2008: 553; Scott, 2006: 146-147; Stryker u Borgotta, 2000: 1253-1254). Na ex-jugoslavenskom prostoru identitet je cjelovitije objašnjen kao dio širih društvenih kretanja u *Sociološkom rečniku* Bogdanovića i Mimice (grupni, širi društveni, klasni, kulturni, nacionalni, profesionalni: Golubović u Bogdanović i Mimica, 2007: 180). Što se tiče važnosti pojma identitet u udžbenicima, tek s izdanjem knjige *Sociologija* autora Haralambosa i Holborna (Haralambos, 2002: 928) identitet zauzima prikladan značaj i to u poglavlju „Kultura i identitet“, što je primijetio i Kalanj (2008.) u svojoj opsežnoj studiji *Modernizacija i identitet*. „Pitanje identiteta ima svoje *uzroke* u konstitutivnim obilježjima modernog doba kao što su *gubitak kozmosa i nepostojanje granica*. Modernost je razdoblje problematičnog karaktera identiteta jer se njezine opće značajke podudaraju s izostankom bilo kakve predodžbe o svijetu i čovjeku kao uređenoj cjelini” (Dimitri D' Andrea, 2009: 86). Razmatrajući promjene koje su se dogodile u moderno doba, Elias opisuje taj proces

na sljedeći način: „Iako su u prethodnom razdoblju samosvjesnosti ljudi živjeli i doživljavali sebe u skladu sa svojim odgojem i načinom života, kao članovi udruženja, obiteljskih grupa itd. ili makar klasa, uključeni u carstvo duha kojim je vladao Bog, sada su, ne gubeći posve onu drugu predodžbu, sve više vidjeli i doživljavali sebe kao individualne pojedince (...)“. Razmatrajući pojmove Identitet-Ja i identitet-Mi Elias sugestivno iznosi povijest društvenog razvoja na osnovi koje upravo provizornost odnosa-Mi, koji su u prošlosti zadržali stabilan i trajan oblik, određuje jačanje identiteta-Ja. Posljedica je izostanak heterodirektnog karaktera prvog oblika identiteta i pojava voljnog i namjernog elementa, koji postaje sve više sastavnim dijelom društvenih veza – od afektivnih do profesionalnih. U konačnici, dakle, razvoj modernog doba obilježava dostizanje stanja u kome pojedinac definira, u obliku koji se sve više oslobađa utvrđene pripadnosti, ono što svojom voljom želi biti.

Formiranje modernog identiteta po Charlesu Tayloru je prijelaz s ideje časti na ideju dostojanstva kojim on objašnjava „(...)osobeni oblik modernističkog obrta ka unutrašnjosti. Mislioci s početka 20. veka mučili su se oko problema koji se i danas postavlja: Koje je mesto Dobra ili Istine ili Lepote u svetu koji je potpuno mehanicistički determinisan?“ (Tejlor, 2008: 687) Od kraja 18. stoljeća, prema Tayloru, moderni identitet je obilježen idejom autentičnosti. „Izostanak društvenih hijerarhija destabilizira heteronomiju razvoja identiteta prebacujući na pojedinca dužnost da otkrije vlastitu autentičnu subjektivnost“ (Loretoni, 2009: 130). „Ta tradicija smatra self ekvivalentom subjektivnog identiteta, i ima o njemu praktično i interaktivno viđenje; samosvjesna subjektivnost ne nalazi se na početku nego na kraju procesa, jer osoba gradi tkivo vlastitog identiteta pomoću niza sinteza, pa može i ne uspjeti. O identitetu se govori kao o stečenom ili izgubljenom“ (Henry, 2009: 213).

Prema nekim autorima sociologija je započela kao politička znanost i njen sadašnji oblik i njeni interesi proizašli su iz preokupacije formiranja moderne. U skladu s takvim mišljenjem Williams postavlja tri centralne ideje oko kojih se razvila sociologija: evolucija, normativnost i društveni poredak (primordijalizam, modernost i evolucija, Williams, 1999: 164-165). U analizi načina ulaska ovih ideja u sociologiju isti autor kaže: „Zapadnjačka ontologija, ili filozofija bivanja, počivala je na ideji evolucije. Tokom osamnaestog stoljeća, u vrijeme kada se protosociologija pojavljivala, ideja znanstvenog traganja za osnovama o značaju razuma bila je čvrsto utemeljena. Dokazivalo se da je određeni oblik razuma bio kamen spoticanja dok su zakonitosti prirode bile otkrivene. Ovaj proces spoznaje bio je kumulativan u smislu da je novo znanje koje se pojavilo kroz to otkrivanje bilo uvedeno u skladište znanja, koje je sažeto u pojam „napretka“. Ovaj argument

počivao je na pojavi ljudskog roda kao nečega što ima kontrolu nad vlastitom sudbinom. Sociologija je postala znanost koja je otkrila zakone ljudskog napretka.

U skladu s ovim temeljem počivala je na promjeni u mišljenju koja se kretala od tvrdnje da je Bog bio izvor sveg bivanja po kojem je sve što jest to što jest – Bog je riječ – ka tvrdnjama po kojima je ljudski rod smatran odgovornim za vlastitu sudbinu putem dara razuma i prema svom odnosu ka jeziku kao izrazu tog razuma“ (Williams, 1999: 165). U skladu sa tim idejama napredak je bio povezan s idejom dobrog života koji se mogao postići kumulativno putem napretka ka savršenstvu. Dvije ideje su bile centralne za ovu tvrdnju: prvo, znanje je bilo kumulativno, i drugo, znanje jest jednako sposobnost, odnosno, što više znamo, više ćemo biti sposobni. Ovaj odnos je razlog središnje slabosti evolucionizma i sociologije kao discipline. „Do druge polovine osamnaestog stoljeća tvrdilo se da je napredak globalan proces koji uključuje „razvoj“ jednog tipa društva iz prethodnog tipa društva“ (Williams, 1999: 166).

Unutar ovog konteksta „(...)država je postala okvir svih zajednica unutar svoje teritorije, ali s razlikom što je sada društvena kontrola i društveni poredak pripadao državi a ne moralnoj regulatornoj moći zajednice. Individua se morala transformirati u građanina sa svjesnim identitetom“ (Williams, 1999: 167). Na historiju se gledalo kao na nešto što posjeduje razumom vođenu i upravljanu racionalnost u disoluciji tradicije i pojedinačnih udruživanja u korist države. „Trijumf napretka je postignut suprotstavljanjem modernih i tradicionalnih kultura i društava. Na taj način dolazimo do jednog razumijevanja kulture koje se odnosi na opasnost posredovanja emocionalnog stanja i drugog smisla koji djeluje kao civilizatorska sila“ (Williams, 1999: 167). Model koji se zahtijevao bio je zasnovan na združenim idejama nacije i racionalizma. Ovaj model je bio osnova za razvoj normativnosti ili osjećaja prihvatljive norme unutar države. Zato što je racionalizam bio uslovljen kulturom, normativnost se morala odnositi na kulturu. Jezik je igrao središnju ulogu u konstrukciji normativnog. U ovom kontekstu jezik ističe svoju važnost na dva načina: kao snaga ujedinjenja i kao sredstvo kojim se postiže smisao civiliziranja. „Politička priroda jezičkog planiranja i standardiziranja proizilazi iz ove promjene. Isto se ponavljalo širom Evrope, dovodeći do indoevropske tipologije jezika konstruirane iz analogije srodničkog sistema koja svrstava ljude kao porodice“ (Williams, 1999: 168). U osnovi ovakvih teorijskih promatranja bile su ideje koje su proizašle iz filozofije napretka 18. i 20. stoljeća koja je promatrala trijumf razuma i racionalizacije kao oprečan tradicionalnim oblicima vjerovanja i društvene organizacije. Opći pokret modernizacije obilježen je prije svega razvojem općih pravnih pravila i modernih metoda proračunljivosti. Utilitarizam devetnaestog stoljeća i traganje za individualnim ekonomskim interesom doveli su do

sekularizacije i diferencijacije institucija te do postupnog odbacivanja svakog transcendentnog načela integracije i kontrole društvenog života. „Taj se put modernizacije može nazvati i individualističkim, pri čemu valja precizirati da je ta riječ neodvojiva od problema jednakosti, što znači da pojedinci nisu pojmljeni u njihovim zasebnostima, korijenima ili projektima, već prije u njihovoj jednakosti, u onome što ih čini autonomnima spram pripadne sredine od koje ih modernizacija nastoji što je moguće više otrgnuti. Impersonalnost odnosa svojevrsna je protuteža individualizmu. To je u osnovi europski modernizacijski model (....) Zbog relativne nerazvijenosti trgovine i industrije sama se država ispostavila kao glavni čimbenik modernizacije i dokidanja starih društvenih i kulturnih struktura ili pak uporabe nekih od njih u cilju ubrzane preobrazbe društva” (Kalanj, 2008: 75-76).

Na kraju 19. stoljeća postavlja se „socijalno pitanje“, dakle, na nov način formalizuju se odnosi između ljudi. Tako se rađa sociologija, odnosno savremeni sociološki diskurs. Previranja tokom savremene historije neposredno su doprinijela uobličavanju savremene sociologije. Krajem 20. stoljeća dvije su glavne crte sociologije – širenje i cijepanje istraživačkog polja, koje prati porast broja profesionalnih sociologa, usitnjavanje područja specijalizacije i održavanje konkurentskih paradigmi. Intelektualno cijepanje istraživačkog polja, te odlučujuća uloga intelektualnog konteksta i strategije aktera postaju ključne činjenice u strukturiranju discipline (Lalman, 2004: 9). Prema Lalmanu 20. stoljeće, koje su obilježila navedena idejna kretanja, karakteriziraju tri tipa analitičkih struja: prvu oblikuje posebna pažnja posvećena integraciji i logici društvenog sistema (kulturalizam, funkcionalizam i strukturalizam). Druga struja je opredijeljena za posmatranje društvenog s makroskopske tačke gledanja ali s naglaskom na protivrječnosti i sukobe koji ga prožimaju i strukturiraju. (postmarksističke teorije, historicizam). Posljednja cjelina okuplja analize kojima je zajedničko to što kao početnu tačku uzimaju pojedinca. Iako ne raskidaju obavezno s pojmom sistema, ove analize ipak daju prednost akteru ili interakcijama među akterima (Lalman, 2004: 11). Trajno postojanje konkurentskih paradigmi ne znači da je sociologija u hroničnoj krizi, naprotiv, dragocjeno je to „(...)mnoštvo njenih sazajnih interesa i dopunsko svetlo koje na jedan isti predmet bacaju različiti obrasci razumevanja“ (Lalman, 2004: 12). Recentno stanje sociologije nije ono u kojem prevladava jedna jedinstvena paradigma, već stanje u kojem su jedni pored drugih stalno prisutni međusobno vrlo različiti teorijski pristupi društvu.

1.3. Idenitet i društvene promjene

Tehnološka revolucija, preobrazba kapitalizma i smrt etetizma, val snažnih izraza kolektivnog identiteta koji osporavaju globalizaciju i kozmopolitizam u ime kulturne posebnosti proizveli su težnje ljudi da imaju nadzor nad svojim životima i svojim okruženjem (Castells, 2002: 12). Što više tradicija gubi svoj položaj i što se više svakodnevni život ponovno uspostavlja pomoću dijalektičke međuigre lokalnog i globalnog, to su pojedinci više prisiljeni pregovarati o izborima životnog stila među raznolikim mogućnostima izbora a usmjereni su na refleksivno organizirano planiranje života. Umjesto štednje i odgođenog zadovoljstva stanovnici razvijenih društava preferiraju potrošnju, umjesto odgovornosti prema drugima imamo one koji se osjećaju kao žrtve i veći broj onih koji misle samo na sebe; umjesto mudrosti imamo stručnjake; umjesto ozbiljnosti imamo trivijalnost; umjesto vjerodostojnih izvora imamo šuplje slavne ličnosti; umjesto autoriteta i konsenzusa imamo „slobodu“ i „ekspertne timove“.

Od rođenja do smrti smo uključeni u međusobne odnose s drugim ljudima i to određuje našu ličnost, vrijednosti koje poštujemo i ponašanja koja prihvatamo. U procesu socijalizacije svako od nas razvija osjećaj identiteta i sposobnost za nezavisno mišljenje i djelovanje. U kontekstu razvoja urbanih sredina, industrijalizacije i sloma ranijih društvenih formacija oslabili su utjecaji nasljeđenih pravila i konvencija. Veća geografska i društvena pokretljivost postali su obilježje savremenog čovjeka. Ljudi su se tako oslobodili čvrsto povezanih, relativno homogenih zajednica iz prošlosti, u kojima su se obrasci kulture prenosili na jedan strogo utvrđen način s generacije na generaciju. Stabilnost ili lomljivost ličnog, društvenog i kolektivnog identiteta je historijski uvjetovana, što u nekim periodima čini pitanje identiteta više problematičnijim nego u drugim periodima. Kasna moderna je jedan od tih naročito nestabilnih perioda koji se očituje kao „kriza identiteta“, „politike identiteta“ i „kolektivna potraga za identitetom“. Ovo očigledno umnožavanje problema identiteta povezano je s mnogobrojnim dobro evidentiranim društvenokulturnim izazovima i promjenama: urušavanje država, povećanje imigracije i tokovi izbjeglica, multikulturalizam, tehnološki napreci kao što je internet, globalizacija, oživljavanje etničkog i pokreti protiv društveno-ekonomskog i političkog isključivanja. Nagomilani ovi faktori se gube na nekim nivoima, lome se na drugim kulturnim i strukturnim temeljima na kojima su identiteti već jednom zasnovani, dovodeći do uspona konstrukcije, rekonstrukcije, širenja, pregovaranja i izazova različitih kombinacija i promjena identiteta. Što smo bliže novom dobu pitanja identiteta su značajnija (Ritzer, 2005: 393).

Identitet je moderan pojam i potiče iz zapadnog individualizma, iz 18. stoljeća kada dolazi do odbacivanja tradicionalnog poretka praćen sukobom između individua i društva. (Golubović u Bogdanović, Mimica, 2007: 180). Te promjene u 19. stoljeću prenose naglasak na pojam individualnosti kao izraz želje grupa i pojedinaca da budu različiti. U 19. stoljeću počela se razvijati i sociološka koncepcija subjekta i individualnog identiteta. Razvoj industrijalizacije i urbanizacije povećao je složenost društva. Društvo se sve više temeljilo na organizacijama i strukturama koje su oblikovale živote pojedinaca. Početkom 20. stoljeća preduzeća koja su vodili pojedinačni preduzetnici povlačila su se pred korporacijama u vlasništvu dioničara koje su vodile složene uprave. Pojedinaac je bio uhvaćen u mrežu birokratske i upravne mašinerije moderne države. Odnos između pojedinca i društva bio je posredovan putem grupnih procesa i kolektivnih normi. „Smatralo se da je identitet pojedinca vezan za određenu društvenu klasu, određenu grupu zanimanja, mjesto iz kojeg potječe, nacionalnost itd“ (Hall u Haralambos, 2002: 922-923). Promjene u kasnoj moderni dovele su do toga da savremena društva sve više oblikuje fragmentirane identitete ljudi. Ljudi više nemaju jednu jedinu, jedinstvenu predstavu o tome ko su pa umjesto toga posjeduju nekoliko, ponekad protivrječnih i nerazriješenih identiteta. Savremeno društvo prema nekim sociolozima karakterizira pet problema:

- modernost i promjene – moderna društva odlikuju brze promjene
- novi društveni pokreti – identitet ljudi fragmentirao se prema rodu, etničkoj pripadnosti, religiji, dobi, nacionalnosti i odnosu prema ekologiji
- politika identiteta – s usponom novih društvenih pokreta identitet je postao političkim pitanjem. Politika identiteta bavi se razlikama između grupa ljudi i mogućnostima pojedinca da izraze te razlike. Ona naglašava kako je važno da se čuju drugačiji glasovi
- moć kažnjavanja i nadzor govore da se ljude prati i tretira kao pojedince, a ne kao društvene grupe te postaju sve više izolirani
- globalizacija – globalni konzumerizam, homogenizacija ugrožavaju identitetske korijene ili pripadnosti određenim grupama. (Hall u Haralambos, 2002: 923-924)

U današnjem svijetu imamo kao nikada do sada mogućnost da ostvarimo sebe i formiramo sopstvene identitete. Identitet se odnosi na to kako ljudi razumiju sebe i šta je za njih značajno. Identiteti su izvori smisla za same aktere, izgrađeni procesom individuacije. Identiteti postoje samo onda kada i ako ih društveni akteri

pounutrašnje i izgrade njihov smisao oko ovog pounutarnjenja. Identiteti organiziraju smisao, uloge organiziraju funkcije. Identitet daje odgovore na pitanja: Kako? Iz čega? Ko i zašto? Pojedinci, društvene grupe i društva obrađuju ove materijale i preraspoređuju njihov smisao prema društvenim određenjima i kulturnim nacrtima koji su ukorijenjeni u njihovoj društvenoj strukturi te u okvirima vremena i prostora. Identitet predstavlja osjećanje i kontinuitet osobe a razvija se prvo kada se dijete odvaja od roditelja i porodice i uzima mjesto u društvu. Na ovom razvojnom stepenu mlada osoba traga za svojim identitetom, tražeći različite grupe prijatelja, različite životne stilove, različite planove za karijeru. Idealno, do kraja adolescencije identitet se stabilizira i mlada osoba prihvata sebe, osjećajući se lagodno sa vlastitim identitetom. Prema Eriksonovom shvatanju identitet se oblikuje kao rezultat društvene interakcije, a problemi s identitetom se pojavljuju ako se adolescent osjeća otuđenim od društva, na primjer, u slučaju etničkih razlika ili nezaposlenosti (Erikson, 1976: 27-29).

U socijalnoj psihologiji prikazani su aspekti individualnosti osobe koji proizilaze iz članstava u grupi i tiču se društvenih kategorija kao što su rasa, pol, religija, zanimanje. Pristup društvenom identitetu u modernoj socijalnoj psihologiji ima svoje korijene u djelu Henryja Tajfela i njegovom pokušaju da objasni unutargrupnu diskriminaciju i konflikt u uslovima malih grupa, gdje su npr. članovi grupe svjesni samo vlastitog članstva u grupi. Društvena kategorizacija je praćena procesom društvene usporedbe. Unutar grupe, članovi nastoje zadržati pozitivan društveni identitet poredeći sebe sa drugim grupama u dimenzijama koje osiguravaju očuvanje vlastitog koncepta sopstva, formirajući pozitivnu odvojenost. Kada se ne može očuvati vlastiti koncept sopstva percepcije drugih grupa rezultiraju predrasudama. Manjinske grupe u društvu suočavaju se sa situacijama gdje su njihovi društveni identiteti većinom ili u potpunosti negativni. Strategije socijalne mobilnosti uključuju pokušaje da se napusti manjinska grupa. Teoretičari društvenog konflikta eksplicitno odbacuju zapažanja individualizma i redukcionizma u socijalnoj psihologiji koji je vodio npr. pokušajima da se objasne predrasude u pojmovima crta karaktera (npr. autoritarna ličnost) ili u pojmovima dinamike pojedine ličnosti. Iako pojedinci u mnogim situacijama djeluju u okvirima ličnog identiteta, van grupe vjerovatnije će se manifestovati ponašanje koje je sukladno sa društvenim identitetom i unutargrupnom pripadnošću. Objašnjenja predrasuda i stereotipa na redukcionističkoj osnovi također su odbačena zato što nisu uspjela objasniti zašto se poređenje unutar grupe i van grupnog uvijek pojavljuje u dimenzijama koje dominiraju unutar grupe (Jary i Jary, 1999: 610). Studije su u brojnim kontekstima potvrdile primjerenost perspektive društvenog identiteta kao objašnjenja međugrupnog ponašanja.

Mead je dokazivao da se ljudski identiteti razvijaju iz tri vrste konverzacija između „ja“ i „mene“ i poopćenog drugog. Radi se o „preuzimanju uloge drugoga“ koju refleksivno učimo da bismo nadgledali naše identitete i predstavili ih drugima. Identitet se oblikuje iz konstantnog toka konverzacije između nas i drugih. „Osoba doseže svoj puni razvoj organiziranjem tih individualnih stavova drugih u organizirane društvene ili grupne stavove te postajući tako individualan odraz općeg sistematskog obrasca društvenog ili grupnog ponašanja u kojem sudjeluju ona i druge – obrasca koji kao cjelina ulazi u iskustvo individue u smislu tih organiziranih grupnih stavova koje, putem mehanizma njenog centralnog živčanog sistema, ona zauzima spram sebe, baš kao što zauzima individualne stavove drugih“ (Mead, 2003: 152). Kada postoji konflikt između zahtjeva zajednice i osobe, individue se okreću sebi na refleksivan način, ispitujući na taj način da li su njihove vrijednosti i uvjerenja u potrebi za revizijom (Stivenson u Turner, 2006: 277-278). Prema ovom učenju cijeli identitet je refleksivno proizveden. Samosvjesna osoba u zajednici nalazi svoj izražaj u samopotvrđivanju ili u tome što se posvećuje stvari zajednice. Mnogi su kritikovali Meadove poglede u smislu da zanemaruje ulogu moći i kulture u oblikovanju identiteta. Moderna država je uključena u reguliranje i nadzor identiteta kroz brojne institucije, od zatvora i sudova, obrazovnih sistema do kontrole granica. Dalje, ove karakteristike identiteta su povezane sa usponom politike identiteta tokom 20. stoljeća. Najistaknutiji među ovim pokretima bio je feminizam, koji je tragao za dekonstrukcijom očito muških pretpostavki o ljudskim identitetima, dok je ujedno promovirao nove oblike uključivanja i poštivanja žena. Drugi socijalni pokreti su eksplicitnije nastojali zagovarati cjeloviti identitet kao sredstvo angažiranja u politici. Politika identiteta uključuje brojne društvene pokrete i mreže, od kojih neki proaktivno aktueliziraju kritička pitanja, dok drugi defanzivno reafirmiraju komunalne veze.

Mnogi sada preferiraju pojam „identiteti“, promovirajući ideju da ni jedan izvor ne može objasniti kompleksnost moderne osobe. Moderne osobe su proizvod obimnih promjena, različitih društvenih i kulturnih kategorija i identifikacija koje su rijetko stabilne. Posjedovati identitet znači imati sposobnost da se kaže priča o sebi i određenim zajednicama. Identitet je poput priče koja se mora stalno pričati i iznova formulirati u svjetlu novih okolnosti. Ako je društvena i kulturna promjena pothranila refleksivna svojstva identiteta, uvodeći u priču globalizaciju i tehnologiju, također je podstakla i kontranarative mnogih koji zagovaraju esencijalističke verzije identiteta. Uspon interneta i novih oblika komunikacije stvorio je mogućnosti za nove oblike sukoba identiteta koji više nisu omeđeni državom-nacijom. Za veliki broj sociologa identitet predstavlja nešto o čemu se može pregovarati i što se stvara u toku ljudske interakcije. Podrazumijeva povlačenje usporedbi među ljudima i, prema tome, ustanovljavanje sličnosti i

razlika. Društveni identitet tiče se značenja, a ta su značenja društveno konstruisana (Jenkins, 2008). Ljudi se mogu odnositi prema drugim ljudima jedino razlikovanjem identiteta različitih grupa. Naše razumijevanje različitih identiteta može biti ograničeno ili posve pogrešno, ali je ono uvijek vitalan dio društvenog života i omogućuje interakciju.

O identitetu se može misliti kao o krovnom pojmu za nazive koje ljudi pripisuju interakciji s drugima i njihovim usmjerenjima prema vlastitom ponašanju. „Prije nego što možemo djelovati prema ili ići u interakciju, ona mora biti smještena u vremenu i prostoru. Da bi se tako djelovalo objekt se mora imenovati u smislu da ga se klasificira kao člana određene kategorije. Postoje najmanje tri vrste identiteta koje srećemo u relevantnoj literaturi o identitetu u društvanim naukama: društveni, lični i kolektivni“ (Ritzer, 2005: 390). Pojam identiteta podrazumijeva odgovor na pitanja „Ko sam ja?“, „Ko je drugi?“, tj. identitet se uvijek određuje naspram nekog drugog, pa je „drugost“ princip razlike, relacija u kojoj se definira identitet (Erikson, 1976: 13, 17). Erikson definira identitet kao sposobnost da se sačuva unutrašnja istovjetnost i kontinuitet i da se o sebi misli kao o različitom biću u odnosu na druge. Riječ je o procesu samoidentifikacije i razgrađivanja identiteta u toku razvoja individuacije pojedinca i grupe te se mora shvatiti kao dinamična kategorija. „Štaviše, proces koji smo opisali stalno se mijenja i razvija: u svom cvijetu to je proces rastuće diferencijacije koji postaje utoliko sveobuhvatniji ukoliko jedinka postaje svjesnija širenja kruga drugih ljudi koji joj nešto znače, od roditelja do „čovječanstva““ (Erikson, 1976: 18). Identifikacija s kolektivnim identitetom ne znači nužno asimilaciju individualnosti, već je pretpostavka za proces individuacije. Pojedinci se najprije moraju ukorijeniti u svoju društvenu sredinu da bi mogli odrediti svoje mjesto u svijetu u kojem žive i da s te tačke krenu dalje u pravcu razvijanja svoje posebnosti. Identifikacija započinje u porodici, u procesu primarne socijalizacije i prolazi kroz različite faze u suočavanju pojedinca sa širim društvenim miljeom (Golubović u Bogdanović i Mimica, 2007: 180-181). Poslije vlastite analize i definiranja pojma identiteta u fazama razvoja sociološke misli Harriet Bradley dolazi do pomirujućeg modela a imajući u vidu da definiranje identiteta u sociologiji ne smije biti izvršeno kroz samo jednu teoriju: „Ključni je cilj spojiti klasične ili modernističke pristupe razumijevanju nejednakosti s novijim perspektivama nadahnutim postmodernizmom i poststrukturalizmom“ (Bradley u Haralambos, 2002: 928). Prema ovoj autorici društva su haotična ali i uređena, ponašanje je beskrajno varijabilno ali i predvidljivo, društveni se odnosi mijenjaju, ali su također i stabilni i trajni. Strukturirane društvene nejednakosti ostaju važne i nisu nestale. Te nejednakosti ne oblikuju identitet kao prije; identitet uključuje više fluidnosti i izbora. Aspekti nejednakosti klasa, rod, rasa, etnicitet te dob i dalje su važni. „Društveni faktori obično ističu jedne identitete a drugima umanjuju važnost.

Važnost nejednakosti mijenja se s vremenom i ovisi o okolnostima. Identiteti najčešće i počivaju na nejednakostima, društvenim podjelama i razlikama. Međutim, važnost određenih nejednakosti, podjela i razlika za identitet nije ista na svim mjestima, u svim razdobljima i za sve pojedince“ (Bradley u Haralambos, 2002: 929).

Stratifikacijski sistemi i identiteti u savremenim društvima se i polariziraju i fragmentiraju. Ljudi imaju razlomljene identitete, nemaju neki identitet koji natkriljuje sve druge. Ipak, identiteti su i dalje društveni. Razlamanje identiteta nije nova pojava. Podjele unutar i između identiteta su oduvijek postojale, ali, zbog novijih promjena u društvu fragmentacija se povećala i ljudi su postali svjesniji višestrukih izvora identiteta. Dvostruka je i protivrječna priroda savremenog društva koje se istovremeno fragmentira i polarizira. U sociološkoj interpretaciji takvoga stanja prikladnom se ukazuje jedna prerađena verzija analize, koja se služi kritičkim uvidima postmoderne i poststrukturalističke misli. Takav pristup mora obuhvatiti tvrdokornost društvenih hijerarhija kao i istražiti međuigru odnosa koji potiču nastanak razlomljenih identiteta što obilježavaju postkapitalistička društva. Nejednakosti i dalje utiču na životne šanse, kulture i identitete koje oni grade. Identiteti nisu tek stvar izbora. Richard Jenkins dokazuje da identiteti sadrže elemente „individualno jedinstvenoga“ i „kolektivno zajedničkoga“. Iako svaki pojedinac ima svoj lični identitet, ti se identiteti oblikuju putem članstva u grupama. Individualni elementi identiteta naglašavaju razliku a kolektivni sličnosti, ali ovo dvoje je usko povezano. Formiranje identiteta vezano je za individualne interakcije ali i za veće društvene grupe. Interakcija vodi do formiranja granica između različitih društvenih grupa koje nose različite identitete. „Postojanje identiteta vezanih za određene društvene skupine i položaje u organizacijama znači da identitet nikada nije potpuno fluidan i da nije tek pitanje izbora“ (Jenkins u Haralambos, 2002: 928). Identitet je postao ne samo fragmentiran, nego gubi čvrst temelj. Ako identitet i postaje pitanjem izbora, čini se da ti izbori nisu nužno dosljedni. Svi su oni protiv „vezujućih“ i dugotrajnih posljedica kao i protiv trajnih mreža uzajamnih dužnosti i obaveza. Jedina dužnost postmodernog građanina je da vodi ugodan život, i da po volji mijenja identitet. (Brinthaup u Darity, 2008: 551)

Općenito govoreći, identitet se odnosi na obuhvatan karakter ili osobnost pojedinca ili grupe. Na primjer, mlada majka može definirati svoj identitet koji reflektira bit onoga što ona jeste (kao što je biti žena, supruga, roditeljka) i kako je postala to što jeste. Značajni historijski događaji kao što su prirodne katastrofe ili navale migracija mogu igrati važne uloge u konfiguriranju identiteta nacije. Ovaj koncept je na sličan način širok i u teorijama i istraživanjima društvenih i humanističkih nauka. Osoba i identitet su često korišteni pojmovi koje miješaju i sami istraživači tih nauka. U

stvari, ponekada pisci kombiniraju te pojmove s konceptima samo-identitet ili ego-identitet. Unutar društvenih i humanističkih nauka različite discipline naglašavaju različite aspekte pojma, zato je korisno razmotriti kako različita polja definiraju i operacionaliziraju pojam identiteta.

Teoretičari i istraživači društvenih nauka razdvajaju veliki broj različitih identiteta. Primjeri raznih vrsta identiteta sadrže racionalnu, etničku, grupnu, društvenu, profesionalnu, rodnu i polnu ulogu, kulturni, psihički i tjelesni, muzički, atletski, akademski... profil identiteta. Među ovim različitim vrstama identiteta uobičajena podjela je na lični i kolektivni identitet. Lični identitet obično se odnosi na jedinstvene karakteristike osobe, uključujući crte osobnosti, osobne vrijednosti, mišljenja i preferencije, psihičke karakteristike, karijeru i izbor životnih stilova. Riječju, odnosi se na one aspekte identiteta osobe koji je odvajaju i razlikuju od drugih ljudi. Društveni identitet obično se odnosi na nečiju društvenu ulogu, kao što je rodna, rasna, religijska, politička, ideološka, nacionalna, grupna pripadnost. Tipično, ove uloge uključuju načine po kojima je identitet osobe sličan drugim osobama, kao što je posjedovanje zajedničkih psihičkih karakteristika, zajedničkog jezika, pripadnost istoj društvenoj klasi ili isti društvoekonomski status, prakticiranje iste religije ili stanovanje u istom regionu. Bez obzira da li se neko fokusira na lična ili društvena gledišta, razvoj identiteta uključuje smisao za istovjetnost, kontinuitet i jedinstvo. Filozofski govoreći, lični identitet se odnosi na obim u kojem su karakteristike individue iste u određenom vremenu. To jest, identitet uspostavlja uvjete koji definiraju stabilnu jedinstvenost osobe. Ovo se može odnositi na psihičke i društvene aspekte. Većina naučnika slaže se da je identitet nešto što se razvija s vremenom i zahtijeva organizaciju i integraciju, koja se često postiže kroz rješavanje ličnih ili društvenih konflikata ili kriza. Neuspjeh u postizanju određenog stepena koherencije identiteta smatra se simptomom psiholoških, društvenih ili kulturnih problema. Identitet također sadrži individualnu posvećenost setu vrijednosti i ciljeva povezanih sa specifičnim karakteristikama. Na primjer, mnogo od ličnog identiteta uključuje identificiranje nečijih jedinstvenih osobina i determiniranje vrijednosti tih karakteristika te kako se one odnose na kratkoročne i dugoročne ciljeve određene osobe. Društveni identitet pretpostavlja svjesnost pripadnosti određenoj grupi, kao i određeni stepen privrženosti, blizinu ili emocionalnu vezanost za te grupe. Razvoj identiteta je, zato, povezan s načinom kako ljudi misle o sebi i kako odlučuju koji su aspekti njihovog iskustva najvažniji kada definiraju sebe. Drugim riječima, razvoj identiteta uključuje lične i društvene procese definiranja, konstruiranja i pregovaranja.

1.4. Historija koncepta identiteta

Prilježnost zanimanja za identitet je relativno novi kulturni i historijski fenomen. Psiholog Roy Baumeister opisao je nekoliko uticajnih društvenih trendova u evropskom i američkom društvu počevši od 1550. do 1800. godine. Tokom tih stoljeća raznolikost društvenih, kulturnih i ekonomskih promjena je korespondirala sa promjenom u načinu na koji su filozofi, umjetnici, pisci i laička publika odgovarali na pitanja ličnosti i identiteta. Od srednjeg vijeka, došlo je do buđenja značaja geografskog određenja pojma doma, osobe i institucija braka i profesije u definiranju nečijeg identiteta. U isto vrijeme, uloge koje su prije bile važne kao što su porodično porijeklo, društveni položaj, pol, i religija, gubile su relevantnost. (Brinthaup u Darity, 2008: 552, 553) Te promjene su bile povezane s novim gledištima o tome što konstituira identitet osobe. Drugim riječima, granice identiteta su postale znatno šire i rastezljivije. Baumeister je dokazivao da su ovi trendovi nastavljeni u 20. stoljeću, odslikavajući doba masovne potrošnje, većeg izbora zanimanja, dramatičnih tehnoloških promjena i marketinga oba 'proizvoda' i roba i ljudi. Mrežni efekat ovih društvenih, kulturnih i ekonomskih promjena je taj da su ljudi u industrijaliziranim društvima u sve većoj teškoći definiranja svojih identiteta usljed gubitka tradicionalnih načina shvatanja ko je šta. Apstraktniji, neuhvatljivi smisao identiteta čini to još težim za definiranje. Više nego što je to bio slučaj stotinu ili dvije stotine godina ranije, ljudi danas moraju pronaći ili otkriti ko su. Savremeni identitet zahtijeva izbor, postignuće i, često, redefiniranje ličnosti nasuprot pasivnom pripisivanju identiteta u prošlosti. Sa rasprostranjenom željom za uspostavljanjem i određivanjem nečije individualnosti i jedinstvenosti dolazi do većih poteškoća, izbora i truda u konfiguriranju identiteta. Na primjer, moderni identitet može biti konstruiran od nečijih ličnih karakteristika, materijalnog posjedovanja, dostignuća, članstava u grupama i aktivnosti u organizacijama. Iz ovih razloga, različiti pisci su označili identitet kao „prazan“, „zasićen“, „preopterećen“, i u identitološki diskurs uveli sintagmu „uloge na distanci“.

Identitet je vrh ekstenzivne teorije i istraživanja za mnoge društvene nauke. Dvije discipline koje su dale najveći značaj identitetu su sociologija i psihologija. Sociolozi općenito definiraju cjelovito sopstvo kao sastavljeno od različitih identiteta koji su vezani za različite uloge koje osoba igra u društvenom svijetu. Sociolozi ranog 20. stoljeća kao što je C. H. Cooley (1864-1929) i G. H. Mead (1863-1931) stavili su naglasak na „povratnu procjenu“ drugih koja ohrabruje samorazumijevanje i uspostavljanje osjećaja identiteta. U svojoj knjizi iz 1959. godine *The Presentation of Self in Everyday Life* sociolog Erving Goffman (1922-1982) inaugurirao je dramaturški pristup društvenom identitetu. Sociološka

objašnjenja sopstva bila su veoma uticajna u razvoju klasične i savremene društvene teorije. Nasuprot psiholoških teorija osobe i suštinske jezgre osobnosti, sociološke teorije naglašavaju način na koji se osobe oblikuju od strane društva i način na koji se usmjeravaju kroz proces socijalizacije, interakcije i biografskog rada na identitetu. Možda najuticajnija teorija o osobi u 20. stoljeću je ona G. H. Meada, koji je svoj pristup opisao kao socijalni biheviorizam. Mead je dokazivao da ljudi ne reaguju pasivno na stimulanse u okruženju, već su aktivno angažirani u formiranju društvenog svijeta. Svakodnevni život uključuje „društveno djelovanje“ koje izvode pojedinci na taj način što percipiraju i daju simboličko značenje „društvenim objektima“ oko sebe. Mead je sugerirao da se interakcija oblikuje kao „konverzacija gesta“, tj. preuzimanje uloge drugoga u odnosu na drugoga i na taj način izvede prilagodba svog ponašanja (Scott, 2006: 146-147). Mead je stoga uskladio društvenu osobu kao unutarnji razgovor gesta između „ja“ i „mene“. Naslanjajući se na Kanta i W. Jamesa, opisao je „ja“ kao djelatni, impulsivni i nesaznajni pokretač osobe koji je odgovoran za razmišljanje, osjećanje i odgovaranje na situacije, dok je „mene“ reflektivna svjesnost osobe kao društvenog objekta, viđeno iz perspektive drugih. „Mene“ uključuje sva ta gledišta na sebe koja je individua naučila iz interakcije i ova slika se konstantno revidira kako se osobe sreću s novim iskustvima.

Važnost društvene publike u oblikovanju pojma „osobe“ bila je u središtu pažnje i Cooleyevog objašnjenja „ja u ogledalu“. Teoretičari simboličkog interakcionizma dali su detaljno obrazloženje ovog pogleda na sopstvo, dokazujući da se uloge „pregovaraju“ i kolektivno definiraju (od strane zajednice). Akteri prilagođavaju svoje igranje uloga opaženim zahtjevima svake situacije i ostalima koji su neposredno prisutni, što znači da osoba može imati mnogo različitih uloga koliko ima različitih grupa ili osoba s kojima on ili ona ulaze u interakciju i čije im je mišljenje važno. Možda je najuticajniji pristalica ovog pristupa Goffman, čiji je dramaturški pristup identificirao različite strategije „predstavljanja Sebe“ koje akteri smišljaju da bi oblikovali određene utiske prema drugima. Perspektiva koju usvaja jeste perspektiva pozorišne predstave, a principi koji se izvode jesu dramaturški principi. On razmatra način na koji pojedinac u svakodnevnim situacijama „(...)predstavlja sebe i svoje aktivnosti drugima, načine kojima rukovodi i vrši kontrolu nad utiscima koje oni o njemu formiraju, kao i sve ono što bi mogao, ili ne, da uradi dok nastupa pred njima“ (Goffman, 2000: 11). Goffman je promatrao osobu u stalnom pokretu između dva različita područja: prednje scene, gdje se izvode/očituju javno vidljive društvene crte ličnosti i pozadine gdje akteri čuvaju svoj pribor ili „opremu za identitet“ i gdje se mogu odmarati od uloge. Implicitno, utisak je da se istinita i autentična osoba rijetko izražava u prisustvu drugih osoba (Scott u Scott, 2006: 148). Goffman je argumentirao da ljudi izvode društvene uloge kao što to rade glumci na pozornici, trudeći se i postajući privrženi određenom

javnom ili grupnom identitetu. „Pozornica predstavlja stvari koje su prividne, dok bi život, bar po pretpostavci, trebalo da predstavlja stvari koje su realne i ponekad ne baš najbolje uvežbane. I, što je možda još važnije, na pozornici jedan glumac predstavlja sebe prurušenog u lik likovima u koje su prurušeni drugi glumci, dok publika sačinjava trećeg učesnika interakcije – onog koji je od suštinskog značaja, a koga ipak, kad bi pozorišna predstava bila realnost, ne bi bilo. U stvarnom životu ove tri uloge svode se na dve. (...) Baviću se isključivo dramaturškim problemima učesnika koji svoju delatnost treba da predstavi drugima (...) Za svrhe ove studije interakcija (odnosno, interakcija licem u lice) se može grubo definisati kao uzajamni međusobni uticaj pojedinaca na aktivnosti kada se nađu u neposrednom fizičkom okruženju (...) Uzimajući određenog učesnika i njegov nastup kao primarnu referentnu tačku, o drugima koji vlastitim nastupima doprinose predstavi možemo govoriti kao o publici, posmatračima ili saučesnicima“ (Goffman, 2000: 11, 12, 28, 29). Dio ovog identiteta uključuje javnu „ličnost“ koju osoba zahtijeva i brani u društvenoj interakciji.

U kasnijim spisima Goffman je predstavio ideju „narušene“ uloge, u kojoj je kao rezultat devijantnog ponašanja ili ličnih karakteristika osoba stigmatizirana (Goffman, 2009: 13-16). Savremena sociološka slika društva je znatno drugačija od one koju ima tradicionalni simbolički interakcionizam. Zapravo, savremena sociološka konceptualizacija društva je inkorporirana u okvir strukturalnog interakcionizma iz kojeg je izvedena teorija identiteta. Savremena konceptualizacija naglašava trajnost primjera interakcije i odnosa koji su u srži sociološkog osjećaja za društvenu strukturu. Sociološki smisao ističe otpor društvene strukture na promjene i njeno nastojanje da se reproducira. Savremena predstava se razlikuje također i po shvatanju društava kao visoko podijeljenih ali organiziranih sistema interakcije i odnosa. Po srijedi je kompleksni mozaik grupa, zajednica, organizacija, institucija s obuhvatnim širokim poprečnim linijama društvenih podjela zasnovanim na društvenoj klasi, starosti, polu, etnicitetu, religiji i dr. Ova ogromna raznolikost dijelova se višestruko preklapa – interakcijski, funkcionalno i hijerarhijski. U isto vrijeme, različiti dijelovi društva se uzimaju kao veoma nezavisni a ponekad kao relativno nezavisni od drugih dijelova, kao uključeni u blisku i kooperativnu interakciju, a katkad i u sukob (Stryker u Borgotta, 2000: 1254-1255).

Premisa simboličkog interakcionizma po kojoj osoba reflektira društvo sada traži veoma različitu konceptualizaciju koja odražava izmijenjenu sliku društva. I na osobu se mora gledati tako da se sastoji od više lica, od različitih dijelova koji su ponekad međuzavisni, ponekad nezavisni od drugih dijelova, ponekad se međusobno podupiru, a ponekada su u konfliktu, a organiziraju se na više načina. U teoriji identiteta, teoretiziranje se redizajnira specificirajući osnovne formule

simboličkog interakcionizma na način da se osvrće na pojedinosti za koje se pretpostavlja da su od posebne važnosti za uticaj na izbor uloge. To je, prije svega, opći pojam društvenog ponašanja određen preuzimanjem izbora uloge, izbora za vršenje akcije ispunjavajući očekivanja koja se za određene uloge zahtijevaju. Pretpostavlja se da je izbor uloge pojedinca posljedica istaknutosti identiteta. Koncept istaknutosti identiteta se razvija iz više različitih gledišta na osobu koja su prethodno artikulirana. Osoba je pojmljena na način kao da se sastoji od niza diskretnih identiteta ili internaliziranih oznaka uloge. Osobe potencijalno imaju onoliko identiteta koliko ima organiziranih sistema odnosa u kojima sudjeluju. Identiteti zahtijevaju da se osobe shvate kao entiteti društva i da postoje druge osobe koje im dodjeljuju značenja, i da oni prihvataju ta značenja (Stone 1962; Stryker 1968). Na ovaj način identitet se kroz samospoznaju veže za uloge i, kroz uloge, za položaje u organiziranim društvenim odnosima. Tako možemo govoriti o identitetu majke, muža, djeteta, doktora, prodavača, zaposlenika, senatora, kandidata, svećenika, tenisera. Osoba nije samo višelična, pretpostavlja se da je i organizirana.

Teorija identiteta uzima hijerarhiju kao principijelni način organiziranja identiteta, pretpostavljajući da će se identitet mijenjati u svojoj istaknutosti. Istaknutost identiteta je definirana kao vjerovatnoća da će se odeređeni identitet prizvati, ili biti prizvan da se izvede, u različitim situacijama. Temeljna je pretpostavka teorije identiteta da će izbor između ponašanja kojima se izražavaju određene uloge odraziti relativni položaj i hijerarhiju istaknutosti identiteta koji su vezani za te uloge. „Za Strykera i Burkea (2000.) prospektivna procjena emocionalnih reakcija od prvotne je važnosti u elaboraciji identitetskih odabira koji prethode djelovanju: ego favorizira pojedini identitet uloge za koji smatra da će mu pričiniti zadovoljstvo. S druge strane, on je u sebi akumulirao dugo iskustvo prethodnih uloga, pa ne mora svaki put iznova promišljati i oklijevati. Dolazi do potajnog strukturiranja jedne emocionalne memorije, koja hijerarhizira identitete podesne za učestvovanje u preuzimanju uloge. Rezultat je ono što Stryker zove *identity salience*, to jest moć većeg ili manjeg reaktiviranja raznovrsnih identiteta već prema mjestu što ga oni zauzimaju u osobnoj hijerarhizaciji“ (Kaufmann, 2006: 55).¹ Savremene verzije simboličkog interakcionizma istražuju kakav je uticaj elemenata društvene strukture na identitet osobe, naročito na društveni položaj ili uloge koje neko igra i na značenja i

¹ Iz perspektive simboličkog interakcionizma, strukture klase, etniciteta, spola, starosti, i tako dalje, operiraju kao društvene granice čineći veću ili manju vjerovatnoću da će određene osobe formirati interakcijske mreže. Takve društvene strukture ulaze u proces oblikovanja identiteta direktno kroz njihov uticaj na privrženost. Međutim, relacija takvih struktura prema procesima identiteta ide i izvan ovog direktnog uticaja, one utiču ne samo na vjerovatnoću interakcije već i na značenje uloga koje se zahtijevaju u interakciji, a uvjetuju ih simbolički i materijalni resursi koji su dostupni osobama koje ulaze u interakciju sa drugim osobama i ciljevi odnosno kraj prema kojem su interakcije usmjerene.

očekivanja povezana sa tim ulogama (Steets i Burke 2003). Značenje identiteta uloga je nešto što osoba mora odrediti i ispregovarati. Vremenom se mogu desiti promjene u ulozi, kao i u identitetu koji je povezan sa ulogom. Na primjer, kada osoba preuzme novu ulogu supružnika u vjenčanom paru, moraju biti definirana specifična ponašanja koja se mijenjaju s vremenom. Dodatno, definiranja i granice identiteta supružnika mogu se mijenjati.

U okviru psihologije najpoznatiji pristup identitetu je E. Eriksona (1902-1994) koji govori o psihosocijalnim fazama tokom ljudskog razvoja. Za Eriksona, razvoj identiteta počinje „(...)u susretu majke i djeteta kao dvije osobe koje se mogu dodirnuti i prepoznati. Proces doživljava svoju normativnu krizu tokom puberteta i određen je time šta se tad dogodilo ali doista određuje i ono što slijedi“ (Erikson, 1976: 18). Kada i kako se javlja koherentan smisao identiteta? On pokazuje da je zanimanje za identitet posebno istaknuto u kasnoj fazi adolescencije i kod odraslih osoba. U ovoj fazi mladi ljudi postaju psihički i polno zreli, sposobni za apstraktno mišljenje, pokazuju povećanu emocionalnu stabilnost, imaju viši stepen slobode od roditeljske i nametnute prinude. Za mlađu djecu obično se pretpostavlja da nemaju identitet (barem ne u koherentnom i ustaljenom značenju ovoga pojma). Međutim, aspekti identiteta (npr. dob, spol i rasa) prikazani su kao važni za samopercepciju i samodefinicije mladih, adoloscenata. Razumijevanje načina na koji je osoba slična i različita od drugih važan je dio formiranja identiteta. U odnosu na to, drugi koji su važni osobi mogu pomoći u definiranju razvojnog značenja identiteta (Brinthaupt u Darity, 2008: 554). S obzirom na činjenicu da se sociološke teorije identiteta više fokusiraju na različite uloge koje konstituiraju identitet osobe, teorije identiteta utemeljene u psihologiji razmatraju načine kako je članstvo u grupama povezano sa samokategorizacijom i društvenim identitetima. Druge discipline unutar društvenih i humanističkih nauka također tretiraju identitet u svojim teorijama i istraživanjima. Kulturni i historijski trendovi, koji su vodili promjenama u identitetu kroz proteklih nekoliko stoljeća, će se vjerovatno nastaviti i donositi nove izazove oblikovanja identiteta u budućnosti.

Sociološki pristup identitetu izvodi se iz interakcionističkog mišljenja G. H. Meada i pretpostavki da postoji recipročna relacija između osobe i društva ili između osobe i društvenih identiteta (Stryker 1980). Na društvene grupe se gleda kao strukturirane u pojmovima različitih uloga. Individue sukladno ulogama imaju različite vrste odnosa sa društvenim grupama u zavisnosti od uloga koje zauzimaju u tim grupama. Uloge mogu biti povezane sa kontraulogama (kao što su roditelj i dijete) ili u složenijim grupama i institucionalnim okolnostima (kao što su poslovne firme), gdje su uloge visoko diferencirane u širokom opsegu različitih međupovezanosti jednih s drugima. Pod pretpostavkom da postoji recipročna veza između osobe i društva, uloge su

predmet interpretacije i pregovaranja, dok u isto vrijeme pojedinci općenito traže usklađivanje samopredstavljanja sa društvenim očekivanjima od njihovih uloga. S obzirom na činjenicu da se teorija društvenog identiteta fokusira na unutargrupne i vangrupne odnose, sociološki pristup se fokusira na to kako su veze društvenih identiteta individua strukturirane i pregovarane. Značenje društvenog identiteta kao „identifikacije sa drugima“ podrazumijeva da postoji neko zaseban ko se identificira sa drugim. Također, ideja da pojedinac ima mnogo društvenih identiteta podrazumijeva neki koncept ličnog identiteta, što pretpostavlja postojanje subjekta kome pripadaju ovi višeznačni identiteti. Na taj način koncepti društvenog i ličnog identiteta su povezani jedan s drugim i trebaju se načelno objasniti zajedno da bi se došlo do cjelovitog razumijevanje svakog koncepta ponaosob. Na žalost, malo je učinjeno da se ovo razvije u obuhvatnije objašnjenje.

Kao polazne hipoteze u recentnim sociološkim analizama koncepta identiteta navodimo sljedeće postavke iz knjige *Understanding identity* Katherine Woodward:

- identitet pruža vezu između osobe i društva, psihičkog i društvenog
- nesigurnost o identitetu intenzivira kod ljudi uvjerenje da polažu pravo na osnovne istine u njihovoj potrazi za sigurnošću i stabilnošću
- identitet uključuje identifikaciju, a time i ostvarivanje neke aktivnost u korist onih koji su se identificirali s posebnim identitetskim položajem
- identitet ima materijalne osnove, uključujući i društvene, ekonomske i političke osnove kao i one osnove koje su povezane s materijalnim tijelom. (Woodward, 2002: vii)

1.5. Promjene

Identitet je postao pluralniji i fragmentiraniji zbog društvenih promjena koje su se događale u 20. stoljeću i koje se ubrzano odvijaju u današnjem vremenu. Pojedinci teško nalaze neku srž ili središte identiteta koji će svoje utemeljenje imati u esencijalističkim metanarativima. Globalizacija djeluje polarizirajuće na identitete otvarajući raznovrsne mogućnosti i nove pozicije identifikacije čineći identitet pozicioniranim, pluralnijim, raznolikijim (Woodward, 2002: 47). Postoje promjene i kontinuiranosti u odnosu između individua i društava u kojima one žive a savremena društva često karakteriziraju razne neizvjesnosti. Tehnološki napredak, migracije, kulturne i ekonomske promjene dovode u pitanje tradicionalne izvore izvjesnosti kao što su tijelo i mjesto, etnicitet i nacija, klasa i rod. Umnožavaju se pitanja: „Što je sadržano u tvrdnji o mjestu identiteta u određenom povijesnom

trenutku? Kakav je odnos između individualnog i društvenog? Da li je moguće stabilizirati identitet – postoje li bilo kakvi temelji fiksiranosti i sigurnosti? Na koji se način može pojmiti identitet izvan i preko granica polarizama i dualizama koji tako često karakteriziraju debate o identitetu? (Woodward, 2003: 23)

Globalni terorizam je zamijenio konflikte između država kao glavni izvor napetosti u svijetu. Promjene koje su se desile posljednjih godina u odnosima moći, globalnoj ekonomiji i politici kao i u razvoju novih tehnologija i modelu radnih odnosa otvaraju pitanja u domenu individua i svakodnevnog života, naših svakodnevnih rutina. (Woodward, 2003:1) Uključuju naš osjećaj ko smo u našim svakodnevnim odnosima s prijateljima, s porodicom, u našoj lokalnoj zajednici, na radnom mjestu. Promatraju se problemi zdravlja, bolesti, bogatstva države, potrošnje, aktivnosti odmaranja, kao i velika pitanja poput biznisa, međunarodne politike itd. Nastoje se razumjeti veze između globalnih događanja i svakodnevnog iskustva, te ponuditi viđenja društvenih nauka u oblikovanju smisla svakodnevnice i razumijevanju onoga što je važno. Demografske promjene su imale ogroman uticaj na našu svakodnevnicu. Povećanje populacije starije životne dobi i imigracija koja supstituira stopu novorođenih predstavljaju glavne uzroke porasta ukupne populacije na Zapadu. „Rast multikulturnih društava povećava važnost pitanja o nacionalnim identitetima i zahtijeva preispitivanje nekih tradicionalnih ideja o pitanjima tko smo mi i pitanjima o društvu i politici“ (Woodward, 2003: 2). Neke od ovih promjena dovele su do novih uloga žena i muškaraca i do novih oblika porodičnog života uključujući i načine odgajanja djece.

Društveni identitet se često temelji na vidljivim razlikama među ljudima, kao i na fizičkim karakteristikama. „Multikulturalizam i raznolikost su ishodi promjena u savremenom svijetu u kojemu je došlo do masovnih pokreta ljudi u proteklim stoljećima a naročito posljednjih godina zajedno sa političkim promjenama koje su pratile raspad SSSR i događajima koji su se desili u istočnoj Evropi i Africi“ (Woodward, 2003: 12). U skladu sa navedenim promjenama postavlja se pitanje: do kojeg stupnja ljudska bića oblikuju vlastiti svijet i do kojeg su stupnja subjekt za faktore van njihove kontrole, bilo da je riječ o faktorima njihove unutarnje ili vanjske prirode, ili strukturama društava u kojima žive. Jedna od ključnih debata današnjice u društvenim naukama je odnos između osobnog i individualnog, s jedne strane, i društvenog, s druge strane. Teorije identiteta nude sredstva za razumijevanje načina kako su lično i društveno povezani. Raste značaj objašnjenja problema identiteta u savremenom svijetu zbog nesigurnosti i neizvjesnosti koje su veće nego u prošlosti, kao i potreba da se uspostavi i zaštiti svoj identitet kako lični tako i unutar grupa. „Ko sam ja?“ je pitanje blisko povezano sa idejama o društvu u kojem živimo i sa pogledima drugih koji naseljavaju isti društveni kontekst. Identitet

uključuje lična ulaganja, često vrlo intenzivna, čak do takvog stupnja da su ljudi spremni umrijeti da ga zaštite. Zašto je i koliko važan identitet zavisi od vremena i prostora, od specifičnih historijskih, društvenih i materijalnih uvjeta. Identitet nam pruža osjećaj o tome ko smo i do određenog stupnja zadovoljava zahtjev za stabilnošću i sigurnošću. Kriza se javlja kada je identitet doveden u pitanje ili kada postane nesigurna, bilo na nivou pojedinca ili društvene zajednice. Stabilnost se često traži kroz apele za jedinstvo ili kroz esencijalizam koji dijelimo a esencijalistički zahtjevi su zahtjevi za tradicijom, pozivi na zajedničku historiju i sve ono što je nepromjenjivo.

Identitet mora biti društveno pozicioniran zato što je u identitetu povezano osobno i društveno. Tako je npr. politička dimenzija osobe uvijek povezana sa kolektivnom akcijom odnosno političkim projektom. U ovom smislu akcija se izjednačava sa političkom aktivnošću koja proizilazi iz svjesnosti i „(...)stvar je povezanosti, cjelovitosti i jedinstva koje su najčešće pitanja unutar socioloških razmatranja identiteta“ (Hall u Woodward, 2002: 5). Osoba reflektira kompleksnost odnosa između ličnog i društvenog. Identiteti se formiraju putem interakcije između osoba kroz unutarnje-vanjski dijalektički odnos sa društvom. Taj proces se dešava kroz interakciju društvenih i kulturnih značenja putem kojih su individue u stanju da preuzmu svoje identitete i unesu subjektivna osjećanja u objektivna mjesta koja nastanjuju. Cijeli proces označavamo kao okret ka društvenim dimenzijama identiteta i društvenim ulogama koje se izvode. Na istraživačkom planu sve je praćeno pomakom ka empirijskim promatranjima svakodnevnog života. Osoba se razumijeva kao neko ko mora svakodnevno pregovarati prihvatajući izmjene i rutine kroz koje se identitet oblikuje. Ovakva osoba nije samo društveno determinirana, nego je odgovorna i aktivno uključena u proces tumačenja svakodnevnog života i društvene interakcije. Društvene strukture ne determiniraju akciju, one se kao i osoba samo proizvode. Karakteristika dvadesetog stoljeća je i potreba da se teorijski objasni uticaj društvene promjene i uticaj „vanjskog“ na „unutarnje“. Promatraju se izrazi nelagode, pretjeran uticaj društvenog na lično i visok stepen konformiteta. Istraživači više ne shvataju identitet kao suštinu, nepromjenjivi atribut pojedinca i kolektiva. Preovladava shvatanje da se identiteti neprestano izgrađuju i ostvaruju kroz uzajamni uticaj pojedinaca, grupa i njihovih ideologija (Borbolan u Halpern, Borbolan, 2009: 6). Pojedinač se socijalizira i gradi svoj identitet u etapama, kroz dugi period koji se proteže od rođenja do zrelog doba. „Neprekidno, slika koju gradi o sebi, svojim verovanjima i predstavama o sebi, predstavlja izuzetno značajnu psihološku strukturu koja mu omogućava da odabira svoje aktivnosti i svoje društvene vrednosti“ (Borbolan u Halpern, Borbolan, 2009: 6). Razumjeti identitet znači analizirati procese koji utiču na njegovu izgradnju, dovođenje u sumnju, gubitak ili ponovno prisvajanje identiteta.

Posebno od sedamdesetih godina 20. stoljeća umnožava se broj studija o uticaju društvenih odnosa na psihički život pojedinca i analizira se uticaj međuljudske komunikacije u objašnjenju izgradnje identiteta (Goffman). „Ključni pojam ovde je „autopredstavljanje osobe“, odnosno skup aktivnosti, ponašanja ili objekata, koje pojedinac koristi kako bi ga drugi ocenili pozitivno a osnovni cilj je da izgledamo prijateljski, ljubazno, inteligentno, itd., kako bismo od drugih dobili ono što želimo. Psihološke studije pokazuju da afektivnu komponentu ličnog identiteta karakterizira sistematska težnja za samovrednovanjem. Iskrivljujemo svoja osećanja i prilagođavamo svoja mišljenja kako bi za nas bila povoljna, organizujemo svet kako bismo u njemu imali lepu ulogu. Spoznajna komponenta je izgrađena na osnovu sećanja, informacija i predstava o sebi. Pojedinci pristupaju čestim ponovnim tumačenjima svoje lične priče kako bi uskladili svoje uspomene sa svojom slikom o sebi danas. „Ja“ predstavlja unutrašnju stranu individualnog identiteta. Gradi se kroz odnos sa okolinom i sa drugima, u okviru grupa, užih ili širih, ugovornih ili nametnutih. Savremena društva karakteriše sve veći broj stvarnih ili simboličkih grupa i pripadnosti kojima pojedinci pristupaju“ (Borbolan u Halpern, Borbolan, 2009: 9) U primarne grupe pripadnosti spadaju kulturne, vjerske i političke institucije te nacija, država. Postoje i globalne sfere identifikacije. Grupa socijalizira pojedinca, a pojedinac se identificira s njom. U isto vrijeme taj proces omogućava pojedincu da bude različit i da djeluje na svoje okruženje. „Za pojedinca identitet se ne javlja kao prosto spajanje društvenih uloga i pripadnosti. On mora biti shvaćen kao dinamička celina gde različiti elementi međusobno deluju komplementarno ili konfliktno“ (Borbolan u Halpern, Borbolan, 2009: 9). Iz različitih elemenata čovjek gradi „identitetske startegije“ pomoću kojih nastoji braniti svoje postojanje i svoje društveno gledište, svoju integraciju u društvo, a istovremeno sebe vrijeduje i traga za koherentnošću. „U savremenim društvima, izgradnja identiteta pojedinca ostvaruje se kroz odnos pridruživanja ili odbacivanja koji on zasniva sa grupama pripadnosti“ (Borbolan u Halpern, Borbolan, 2009:10). U takvim društvima porodica, uža krugovi prijatelja i radne grupe doprinose izgradnji ličnog identiteta svakog od svojih članova poštujući individualni izbor i ostavljajući im autonomiju. Osjećanje pripadnosti gradi se i kroz suprotstavljanje drugome. Stepem integracije i pripadnosti se mijenja, ali su praksa i procesi identifikacije isti. Identiteti društvenih grupa najčešće su vezani za porodičnu socijalizaciju, profesionalne, etničke i vjerske kontekste. Rituali pamćenja, kultura i vjerovanja predstavljaju jedan od privilegiranih prijenosnika socijalizacije i identifikacije pojedinca. Dolazi do uticaja mitskih priča, obreda, rituala, kulturnih, vjerskih i političkih pripadnosti na povezivanje individualnopsiholoških funkcija sa društvenim vrijednostima i moralom.

Kulturna identifikacija osigurava pojedincu funkcionisanje „ja“ osiguravanjem pristupa u simboličko i virtuelno tijelo. Pamćenje i priče pružaju pojedincu upis u zajedničku nasljednu liniju i kulturu. Ti procesi dovode do integracije u zajednice i kulture. Ta homogena vizija kulturnog identiteta vremenom je izgubila na cijeni. „Danas se pre misli da pojedinci održavaju brojne i raznovrsne, vrlo primamljive veze sa svojim zajednicama i svojim verovanjima. Sticanje kulturnog identiteta, koji tradicionalno obeležavaju homogenije zajednice, danas izgleda još otvorenije“ (Borbolan u Halpern, Borbolan, 2009: 12). Danas u svim zemljama svijeta škola legitimira najznačajnije kulturno-memorijske osnove. Nedavna historija zapadnih društava obilježena je transformacijom različitih institucionalnih okvira pod uticajem demokratizacije i proboja individualizma. Politički identiteti su u stvari političke strategije koje racionalno vode učesnici da bi služile njihovim interesima

Kako pomiriti promjene i identitet? Savremeno problematiziranje identiteta ne potiče iz metafizičke tradicije. U 17. i 18. stoljeću sa Lockeom i Humeom na čelu postavlja se problem ličnog identiteta. U tom kontekstu postavilo se i pitanje kako zamisliti sebe kao jedinku u vremenu? Jesam li ista osoba kao prije dvadeset godina? Locke je predložio da se problem ličnog identiteta riješi memorijom: ako sam ista osoba kao prije dvadeset godina, to je zato što se sjećam različitih stanja svoje svijesti. Pitanje identiteta je tako ostalo tehničko pitanje. „U svakom slučaju, tu se, više u bukvalnom smislu reči, ne nalazi koren uvođenja pojma identitet u društvene i humanističke nauke“ (Halpern u Halpern, Borbolan, 2009: 18). Erikson igra centralnu ulogu u uvođenju identiteta u društvenim i humanističkim naukama. „Široko rasprostranjen šezdesetih godina u Sjedinjenim državama, pojam identiteta je odraz jednog posebnog konteksta, jačanja manjina, ali takođe i jedne težnje opterećene modernim životom, afirmacijom pojedinca“ (Halpern u Halpern, Borbolan, 2009: 17). Teorija o referentnoj grupi (grupa sa kojom se pojedinac poistovjećuje i prisvaja njene norme i vrijednosti, a ne mora obavezno biti njen član) u sociologiji stiče važnost radom R. Mertona (Halpern u Halpern, Borbolan, 2009: 20). Ove dvije teorije pedesetih godina dobijaju značaj na polju sociologije i socijalne psihologije. „Međutim, pojam identiteta stiče određeno mesto u rečniku sociologije pre svega posredstvom simboličke interakcije, tj. načina na koji društvene interakcije, kroz zajedničke simboličke sisteme, oblikuju svest koju pojedinac ima o samom sebi“ (Halpern u Halpern, Borbolan, 2009: 20). Politički kontekst u SAD ojačat će pojmovnik o identitetu, namećući ga medijskom vokabularu, te političkoj i društvenoj analizi (zahtjevi grupa za priznavanjem svojih specifičnosti će sedamdesetih godina označiti „identitetski zaokret“). „Iskustvo koje su imali Afroamerikanci o „rasi“ kao nametnutoj kategorizaciji i istovremeno kao samoidentifikaciji, bilo je odlučujuće ne samo unutar sopstvenih okvira, već kao i model za identitetske zahteve svih vrsta, počev od onih koji se odnose na pol ili

seksualnu usmerenost, do onih koji su zasnovani na etničkoj pripadnosti ili „rasi“ (Halpern u Halpern, Borbolan, 2009: 21). Institucionalni efekat tih kretanja bio je masovno osnivanje odsjeka humanističkih nauka na američkim univerzitetima. Manjinski identitet u polju tih studija pojavljuje se kao prvorazredna činjenica. Javljaju se i postkolonijalne studije koje su istraživale hibridne, mješovite identitete oblikovane kolonijalnom poviješću. Osjećanje identitetske pripadnosti intenzivno je i devedestih godina, ali kakofonične akademske i medijske rasprave odražavaju situaciju koja ne doprinosi njegovom jasnom oblikovanju.

1.6. Zaključak

Identitet je postao nezaobilazan u istraživanjima o imigraciji, nacionalizmu, religiji, studijama o polu i etnicitetu. U Evropi postoji veza između porasta identitetskih rasprava u društvenim naukama i naznaka jedne više marksističke vizije društvenog. „Vidjeli smo da koncept identiteta treba tačno historijski kontekstualizirati i da je često besmisleno primjenjivati ga na stara društva; potraga za identitetom unutarne je povezana s modernošću. Ona se, uostalom, doista nameće samo u suvremenom razdoblju, usljed poopcavanja individualnog samoiznalaženja“ (Kaufmann, 2006: 219). Osjećanje individualnog identiteta se postepeno širi u 19. stoljeću. Romantizam je jedna od njegovih najvećih manifestacija. Ta „prva savremenost“ nije zaoštravala pitanje identiteta. Šezdesetih godina prošlog stoljeća dolazi do pravog potresa. Pojedinaac se sada sam izgrađuje. Depresija je bez sumnje najjasniji simptom teškoće da ubuduće sam čovjek određuje svoj identitet.

„Napredna sadašnjost“, prema Goffmanu, dovodi do rastuće sposobnosti pojedinaca za promišljanjem: stalno sebi postavljaju pitanja o svemu što njihovo djelovanje uvijek čini neizvjesnijim. „Refleksivnost slijedi jednu otvorenu i inovativnu logiku: razara izvjesnosti i ponovno dovodi u pitanje ono što se smatra dokazanim. Identitet, naprotiv, neprestano iznova lijepi komadiće. On je permanentni sustav zatvaranja i integracije smisla, a njegov obrazac je totalitet“ (Kaufmann, 2006: 61). Taylor je pokušao da kroz historiju filozofije i mentaliteta napravi genezu modernog identiteta. Taj moderni identitet se, po njemu, oslanja na tri gledišta: pronalaženje unutarnjeg „ja“; afirmaciju običnog života i sekularizaciju društva. Prema Tayloru, individualizam koji karakterizira savremena društva, ne mora kidati veze među pojedincima. „Ovaj oblik životnog pripovedanja, u kome je priča izvučena iz događaja u ovom dvostrukom smislu, nasuprot tradicionalnim modelima, arhetipovima ili prethodnim razmišljanjima, jeste suštinski moderan i uklapa se u iskustvo oslobođenog, pojedinačnog sopstva“ (Tejlor, 2008: 438). Uspjeh identiteta

bi u stvari označio snaženje pojedinca na štetu struktura koje ga određuju. Istraživanja o identitetu često stavljaju naglasak na značaj institucija i izgradnji identiteta. „Sav paradoks ličnog identiteta je u tome što se on izražava kroz pripadnost grupama, pa prema tome, kroz preplitanje kolektivnih identiteta (ja sam čovek, knjižar, otac porodice, politički aktivista, ljubitelj opere, poreklom Italijan itd.). Ako se izgradnja identiteta obavlja kroz hijerarhijsku organizaciju, koju svaki pojedinac pravi od svojih brojnih pripadnosti, pojedini kolektivni identiteti dalje mogu njime da manipulišu“ (Halpern u Halpern, Borbolan, 2009: 26).

2. TEORIJE IDENTITETA

2.1. Osnove društvenog konstrukcionizma identiteta

U uvodnom dijelu ovoga poglavlja sažeto ćemo predstaviti ideje i autore koji su bili prethodnica konstituiranja pojma „identitet” u sociologiji, te autore unutar sociologije koji su koristili ovaj pojam na način na koji mi danas, u većoj ili manjoj mjeri, upotrebljavamo. Usmjeriti ćemo se na neka stajališta poznatih autora koji su se bavili ovom problematikom. Bauman s razlogom postavlja pitanje: da li je moguće u mišljenju i analizama društva i njegovog razvoja kod klasika sociologije pronaći korijen analize problema identiteta s obzirom na trenutnu popularnost i ambivalentnost pojma? „Pretpostavljam, kad bi svoje uši – fino ugođene na sve što su mogla biti velika pitanja njihova vremena – okrenuli našem društvu, kojemu je bilo suđeno roditi se gotovo stoljeće kasnije, da bi smatrali iznenadnu središnjost „problema identiteta” u učenim raspravama, a također i u općoj svijesti, vrlo intrigantnom sociološkom zagonetkom. Riječ je doista o zagonetki i izazovu sociologiji – sjetite se da samo prije nekoliko desetljeća „identitet” nije bio niti blizu središtu naših misli, te da mu je preostajalo biti tek predmetom filozofske meditacije. O „identitetu” danas pak „govori cijeli grad”, on je goruće pitanje u svačijim mislima i na svakom jeziku” (Bauman, 2009: 20). Problematika identiteta je privukla pažnju i niza drugih teoretičara, koje danas ubrajamo u preteče osmišljavanja ovog pojma. Jedan od njih je i Georg Simmel.

2.2. Georg Simmel

Posljednjih desetljeća dvadesetog stoljeća interes za Simmelovo djelo se povećava. U američku akademsku sredinu ušao je početkom 20. stoljeća, prije Webera i većine ostalih evropskih sociologa. Desilo se to zahvaljujući prijateljstvu sa Albion Smallom na studiju u Berlinu. Njegova djela su pedesetih godina 20. stoljeća zastupljena u nastavi sociologije na nekoliko američkih univerziteta. U Simmelovim esejima o oblicima života u metropolama i sukobima u modernom društvu, “identitet se spominje upravo kao određenje institucija poput Obitelji, Države, Crkve, koje su – u kantovskoj perspektivi – a priori društvenog života. U ovom slučaju element identiteta gotovo dezintegrira moderno masovno društvo” (Vecchi, 2009: 25). Po Simmelu „(...)glavni razlog zbog kojega osnivači moderne sociologije ne mogu odgovoriti na pitanja što ih postavlja naš sadašnji neugodan položaj jest to što je „problem identiteta” prije stotinu ili više godina oblik davalo operiranje načelom

cuius regio, eius natio, a današnji su „problemi identiteta“ naprotiv prouzročeni napuštanjem toga načela (...)” (Bauman, 2009: 26).

Sociologija nije bila pretežno polje interesa ovog autora. O sociologiji je pisao da bi upotpunio svoj filozofski sistem, da bi u društvenim pojavama potvrdio zakonitosti življenja i saznanja koje je otkrio, tj. da bi pronašao one društvene oblike koje izvjesni sadržaji moraju dobiti da bi predstavljali društvene pojave. Polazeći od ukupnih rezultata sociologije, koji su djelomični, filozofija jedina može da ih upotpuni, shvatajući društvo kao jedno jedinstvo i određujući njegovo mjesto u svijetu i njegovu vrijednost. U „metafizici sociologije” rješavaju se brojna osnovna pitanja o društvu. Ta osnovna pitanja se odnose na apsolutnu supstanciju koja leži iza svih pojedinih društvenih pojava koje proučava sociologija (Lukić, 1987: 50). Ova pitanja se zatim odnose na funkciju i vrijednost društva za čovjeka. „Sva pitanja gnoseologije sociologije, pak, za Zimla se odnose na pitanje: kako je društvo uopšte moguće?” (Lukić, 1987: 51) Jedinstvo društva je nezavisno od posmatrača, ono se ostvaruje neposredno samim društvenim elementima, subjektima koji su svjesni i koji sami ostvaruju sintezu, stupajući u uzajamno međudjelovanje. Za jedinstvo društva nije potrebna djelatnost posmatrača. Isto tako, članovi društva se sjedinjuju drukčije nego elementi prirode – u pitanju su svjesne veze svjesnih bića. Zato se i jedinstvo društva u očima posmatrača takođe razlikuje od jedinstva prirode koju on opaža. Posmatrač mora drugim ljudima priznati egzistenciju koja je nezavisna od njega. „Zato je po Zimlu najdublje psihološko i gnoseološko pitanje kako se uprkos tome može doći do toga da druge ljude shvatamo kao objekte naših predstava i time ih donekle stvaramo. Mi to pretvaranje posebnih individua, koje su neke vrste stvari po sebi, u objekte naših predstava i članove društva postizemo pomoću izvesnih kategorija koje predstavljaju čiste uslove a priori sociološkog saznanja“ (Lukić, 1987: 52). Umjesto da saznajemo potpune pojedince, mi saznajemo samo kategorije u kojima se oni gube kao pojedinci. Apriorna je pretpostavka našeg saznanja drugog čovjeka da on pripada nekoj klasi ili profesiji usljed čega ga mi na njega gledamo kroz prizmu tog pripadništva.

Druga kategorija, „rezerva personaliteta“, ogleda se u tome što pojedinac nužno zadržava jedan svoj nesvodljivi lični dio, koji ne ulazi ni u kakvu opću društvenu kategoriju i koji sociologija ne može saznati. Društveni i lični dio pojedinca međusobno djeluju jedan na drugi – prvi je proizvod društva, a drugi određuje reakciju pojedinca na društveni uticaj. Treća kategorija, „vrijednost individualiteta za opštost“, sjedinjuje prve dve. Ona se sastoji u društvenoj heterogenosti ljudi, tj. u njihovim različitim ulogama i funkcijama u društvu. Društvo se tako u potpunosti ostvaruje tek ako se lični vandruštveni deo pojedinca, koji izražava prva kategorija, integrira kao njegova uloga u društvenu organizaciju. „Ovakva potpuna integracija

pojedince u društvenu celinu zasniva se na svesti pojedinca o nužnosti da primi ulogu koja mu je dodeljena, čime ta integracija postaje njegov cilj, a čime se istovremeno uzročne serije društvenih pojava pretvaraju u teleološke. Samim tim se društveni zadaci pretvaraju u lična prava, čime se zajamčuje demokratsko i napredno savremeno društvo, sa slobodnom ličnošću“ (Lukić, 1987: 52).

Ali, vratimo se Simmelu u smislu razmijevanja odnosa društvo - pojedinac. Simmel definira društvo pomoću međudjelovanja pojedinaca, to jest, ono postoji tamo gdje više pojedinaca stupa u međudjelovanje. Međudjelovanje potiče iz nagona ili radi ostvarivanja ciljeva. Više takvih međudjelovanja čine jedno jedinstveno društvo. Na osnovu uočavanja osnovnog sastojka društva – međudjelovanja – Simmel razlikuje društveni oblik od društvene sadržine. Nauka o društvu može imati za predmet samo te oblike združivanja u društvo, sve ostalo što se u društvu događa ili ostvaruje nije samo društvo nego neki sadržaj koji dobiva društveni oblik i s ovim zajedno predstavlja stvaran predmet koji se uobičajeno, ali sociološki neprecizno, naziva društvom. „Iz tog stvarnog predmeta sociologija mora apstrakcijom da odvoji svoj predmet – društveni oblik. Da se ovi oblici mogu odvojiti od svoje sadržine – Ziml nalazi dokaz u tome što jedan isti oblik može da ima vrlo različite svrhe, da služi različitim interesima, kao što i jedan isti sadržaj može dobiti različite oblike“ (Lukić, 1987: 60). Predmet sociologije je da utvrdi postojanje čistih oblika, da ih sistematski sredi, da objasni njihovu psihičku osnovu i da izloži njihov historijski razvoj. Kakav će biti društveni oblik, to određuje društveni sadržaj, ali to ne znači da je društveni sadržaj uslov postojanja društva. „Društvo može postojati samo u ovim oblicima jer su ti oblici društvo samo. Sociologija je sposobna formirati iskaze koji su na neki način vanvremenski i vanprostorni, jer važe za sva društva. Šta neka pojava znači kao čist oblik društvenog ljudskog ponašanja, pod kojim okolnostima nastaje, kako se razvija kako se mijenja shodno različitim svojstvima svojih predmeta, odnosno šta je ona kao oblik odnosa među ljudima i da pripada jednoj sopstvenim zakonima uređenoj i na apstrakciji zasnovanoj oblasti“ (Lukić, 1987: 62).

Simmel ističe da njegovo shvatanje sociologije otkriva važnost sitnih međuljudskih uzajamnih djelovanja, iz kojih se u stvari sastoje velike društvene tvorevine, kao država, klase, općine itd., nasuprot uobičajenom shvatanju sociologije, koje ističe važnost upravo ovih krupnih tvorevina. On smatra da treba obratiti pažnju upravo ovom mikroskopsko-molekularnom istraživanju, čime postaje preteča mikrosociologije. Podvlači da će ovako mikroskopsko sociološko istraživanje imati za sociologiju isti značaj kao uvođenje mikroskopa u biologiju. Razlikuje društvene mikroskopske procese međudjelovanja od njihovih zgušnjavanja u velike tvorevine. Međudjelovanje se može shvatiti i kao društveni oblik, nezavisno od svog sadržaja i tada čini predmet sociologije. Odriče se istraživanja uzročnosti pojedinih društvenih

pojava s gledišta njihove sadržine. Ovako teorijski određen predmet sociologije treba biti praktično provjeren i njegova tačnost dokazana posebnim istraživanjem pojedinih društvenih pojava. Najveći dio Simmelova sociološkog rada sastoji se upravo u takvom detaljnom istraživanju. Neke od tih pojava samo ćemo navesti, a za rad one važnije objasniti, a to su: količinska određenost društvene grupe, nadređenost i podređenost, spor, tajnost i tajna udruženja, ukrštanje društvenih krugova – ukrštanje grupa među sobom odnosno pripadništvo pojedinca raznim grupama u isto vrijeme. „Pojedinač može istovremeno pripadati raznim skupinama na neposredan način, budući u isto vreme, recimo, član jedne porodice, jedne profesije, jedne države itd., a može im pripadati i na posredan način kad skupina kojoj on pripada sama pripada nekoj drugoj skupini“ (Lukić, 1987: 70). Simmel ispituje naročito uticaj pripadništva pojedinca raznim grupama na njegovu slobodu i razvijanje njegove ličnosti. Tačno je da pojedinac gubi dio svoje slobode pripadanjem jednoj grupi, kao što je tačno i da pripadanjem više grupa on proširuje slobodu i razvija osobenost jer se time oslobađa pretežnog uticaja jedne od njih. Pripadnost više grupa dovodi i do veće kohezije cijelog društva jer se ublažava njihov sukob npr. u prvoj grupi. Upozorava da prostoru kao i vremenu ne treba pridavati pretjeran značaj u objašnjavanju društvenih pojava jer se time prikrivaju pravi uzroci koji ih objašnjavaju. „Prostor je značajan za društvo nekim svojim obeležjima, među koje Ziml ubraja tzv. isključivost prostora, tj. činjenicu da su izvesne skupine tako vezane za jedan isključiv prostor i da van njega ne mogu postojati (kao država, npr.), dok su druge slobodne od prostornih veza (kao crkva). Ističe njegovu deljivost na samostalne delove koji su jasno razgraničeni (pri čemu posebno govori o značaju granica), njegovu sposobnost da pojedine društvene elemente čvrsto veže za sebe tako da ne mogu menjati svoj prostor, njegov jak uticaj na uzajamno delovanje ljudi zavisno od toga da li su prostorno blizu ili daleko jedni od drugih i, naročito, omogućavanje ljudima da se kreću u prostoru“ (Lukić, 1987: 74). Individualnost se razvija što se grupa više širi. U većoj grupi se vrši jača diferencijacija kao posljedica podjele rada, a time se jasnije izdvajaju i individualnosti pa pojedinac ima više slobode. Pojedinac je obično član više grupa, užih i širih, koje iskorištava da bi obezbijedio sebi slobodu. Uža grupa više steže ali je originalnija od šire, dok šira daje više slobode ali manje originalnosti.

Glavna crta Simmelove sociologije je, dakle, mikrosociološko posmatranje pojava. Zadržava se na izučavanju najsitnijih društvenih atoma, iz kojih se sastoje sve društvene tvorevine i društvo u cjelini. Ti atomi počivaju na međudjelovanju pojedinaca. „Prema tome predmet njegove sociologije čine upravo ti procesi uzajamnog delovanja pojedinaca, a ne društvo, pogotovo ne nekakvo društvo kao posebna supstancija, jer ona nije ništa drugo nego privid koji u nama uzrokuju zgusnuti društveni procesi“ (Lukić, 1987: 82). Ovim je udario temelj formalnoj

sociologiji i dao joj dva osnovna pojma – proces i tvorevina. Druga crta njegove sociologije je shvatanje da su procesi, u neku ruku, vanvremenski, za razliku od društvenih sadržaja. Ne zadržava se samo na opisu društvenih oblika nego pokušava ustanoviti i sociološke zakonitosti međusobnog uticaja društvenih oblika i drugih društvenih pojava u još sitnije.” (Lukić, 1987: 83). Nije vršio stroge sistematizacije. Pojam međudjelovanja pojedinaca npr. ne sadrži to u čemu se sastoji njihov međuuicaj i kakve su njegove posljedice, taj pojam nije pokušao da uopći i razradi. Nije jasno određivao ni značenje pojma društveni oblik – jednom ga navodi u smislu združivanja, načina stupanja ljudi u društvo, drugi put spominje različite vrste združivanja – borba, utakmica, vlast itd. Kao osnovni problem postavlja pitanje – kako drugog čovjeka, koji je po suštini subjekt, posmatrati istovremeno i kao objekt i člana društva. Ako je subjekt i nezavisan od nas u svom postojanju, ipak on ima svoju spoljnu stranu, kao „prirodnu“ stranu, on je istovremeno i materija, odnosno priroda. „Potpuno izvan svake sociološke ili metafizičke analogije između realiteta društva i organizma ovde se radi samo o analogiji metodskog razmatranja i njegovog razvitka: radi otkrivanja onih nežnih niti, onih minimalnih relacija između ljudi čije kontinuirano ponavljanje stvara i nosi sve ove velike, objektivirane tvorevine koje pokazuju vlastitu istoriju. Ove potpuno primarne procese koji od neposrednog, individualnog materijala obrazuju društvo, treba, dakle, podvrgnuti formalnom razmatranju pored viših i komplikovanih pojava i tvorevina, a naročito uzajamna delovanja koja se ispoljavaju u ovim, teorijskom gledanju ne potpuno uobičajenim razmerama, treba ispitivati kao forme koje obrazuju društvo, kao delove združivanja uopšte“ (Simmel u Lukić, 1987: 255).

Simmelov uticaj na razvoj sociologije u početku je bio ograničen, ali u novije vrijeme posebno interesovanje vlada za teorijske aspekte njegove zamisli sociologije. „Ziml je bez sumnje prvi mikrosociolog. Ne samo da se u svojim sociološkim analizama usredsredio na neposredne interakcije među ljudima, odnosno, kako je to on nazivao, među „društvenim atomima“, nego je taj mikronivo smatrao rodnim mestom čitavog društva” (Spasić, 2004: 34). „Forme“ društvenosti čiji je broj ograničen, treba proučavati da bi se razotkrili mehanizmi društvenog kao različitog od individualnog i da bi se pod površinskom raznolikošću pojavnosti ukazalo na bit koja drži društveno na okupu. On za formom traga u mnoštvu sićušnih pojava svakodnevnice. Ambivalentna dijagnoza potencijala moderne pojedincu nudi nikad ranije nuđenu širinu individualne slobode i izbora, ali ujedno i otuđenje i dehumanizaciju. „Jedan od aspekata, koji iznenađuje svojom savremenošću, jeste razlaganje društvenih struktura na situaciju međuljudskog susreta i interakcija koje se u njemu odvijaju – ono što je mnogo kasnije nazvano „desupstancijalizacijom“ društvenih ustanova. Nadalje, svojim usredsređivanjem na nivo svakodnevnih mikrosituacija Zimlovo nasleđe je savremenoj sociologiji

svakodnevnog života pomoglo da definiše odnos između „markiranog“ i „nemarkiranog“ (Spasić, 2004: 35).

Društveni život za Simmela je kretanje u kojem se neprestano preoblikuju odnosi između pojedinaca. Ti odnosi su, prema ugledu na most koji spaja i vrata koja razdvajaju, obilježeni proturječnim težnjama – ka koheziji i disperziji. „Dok u korelaciji odvojenosti i sjedinjenja most stavlja naglasak na ovo drugo i ujedno prevladava udaljenost svojih krajnjih točaka čineći je zornom i mjerljivom, vrata na presudan način prikazuju kako su odvajanje i povezivanje samo dvije strane istog čina” (Simmel, 2001: 160). Tim djelovanjem upravlja skup raznih motivacija, a ukupnost djelovanja je ono što čini da svi pojedinci budu ujedinjeni u jedno globalno društvo. „Predmet analize Georga Zimmela nisu ni pojedinac, ni društvo kao takvi: njegovo celokupno interesovanje usredsređuje se na stvaralačku interakciju između ta dva krajnja pola“ (Lalman, 2004: 123). Proizvođenje društva od strane pojedinaca i neprekidno oblikovanje pojedinaca od strane društva jeste utemeljiteljska matrica društvene veze. Simmel ne daje prvenstvo prinudi već društvu. Govori radije o podruštvljavanju nego društvu. Strukturama daje sličan status onom koji imaju mikrosocijalni događaji svakodnevnog života, te mnogostruke i nepostojane interakcije. Ako su društvene forme proizvod čovjeka i interakcija između ljudi onda se stalno opredmećuju. „Taj proces apstrakcije podaruje im logiku samostalnog funkcionisanja, što ih otuđuje od subjekata koji su ih stvorili“ (Lalman, 2004: 123). Društvene forme nužni su elementi za svakodnevni život jer jedino one daju okvir društvenim vezama. Ovaj paradoks proizilazi iz stalne težnje ka postvarenju ljudskih odnosa i srž je, po Simmelu, kulturne tragedije modernosti. Pišući o modi kao potrebi spajanja, s jedne, i potrebi odvajanja, s druge strane, što je tipično upravo za modernog čovjeka, on tvrdi da se čovjek nalazi ili u situaciji prihvatanja mode, što osigurava pripadnost grupi, ili u situaciji odbijanja što ga dovodi u individualno odbijanje od grupe (Koludrović, Leburic, 2002: 29). Moda je za njega forma koja omogućava da se u jedinstvenom djelovanju združe težnja za društvenim izjednačavanjem i težnja za ličnim isticanjem i varijacijama.

Novac kao oruđe procjene stvari i ljudi pospješuje ekonomski razvitak modernih društava, ali istovremeno društvene odnose osiromašuje podređujući ih računu i strategiji (Lalman, 2004: 123). „Proizvoljnost izbora kulturnih sadržaja i simboličkih formi mora, drži Simmel, pospješiti prekomjerni subjektivizam pri oblikovanju individualnog života. Taj subjektivizam bi za pojedinca zapravo bio prevelik teret ako on raspolaze samo osobnom notom, tada ne bi bilo moguće društveno potvrđivanje njegovog identiteta izvana. Osobna nota mora stoga biti obuhvaćena u objektivnu, općenitiju formulu: „Ono što modernog čovjeka tjera tako jako prema stilu je rasterećenje i prikrivanje osobnog, koje ima biti stil. Subjektivizam i identitet

su se zaoštrili do prelamanja, i u stilizovanim datim formama (...) nalazi se ublažavanje i uklapanje ove akutne osobnosti u općem i njegovom zakonu“ (Simmel, 1908: 314).“ (Koludrović, Leburić, 2002: 66) Životni stil je kod Simmela više rezultat izbora i aktivnosti individue nego pasivnog pripisivanja. Istraživači Simmelovog rada tvrde kako je životni stil u Simmelovoj interpretaciji značio kompromis između lične samodefinicije i društveno uporedive životne forme sposobne za sankcije. U tom smislu, životni stil je svojevrsno „sredstvo osiguranja identiteta“. „Pomoću stila života Simmel, zapravo, pokušava, unutar kaosa socio-kulturnih formi i razjedinjenosti subjektivnog svijeta života, naći „opće oblikovanje individualnog“. Pritom, ipak, nije uspio odgovoriti na pitanje u kojoj mjeri pojedinac uspijeva pokušajem stilizacije života pronaći relativno trajniji identitet i priznanje“ (Koludrović, Leburić, 2002: 67). Za Simmela, društvu je podjednako potrebno udruživanje kao i nadmetanje. Sukob ne treba posmatrati kao uzrok disfunkcioniranja, već je on, naprotiv, izvor socijalne regulacije koja prožima i strukturira mnoštvo polja i društvenih formi (kao što su porodica, politička partija, industrija, crkva). „U svojoj knjizi, Ziml nabraja brojna svojstva sukoba: on daje pojedincu osećaj da nije potpuno pritisnut u jednom društvenom odnosu, što su učesnici u interakciji bliži on je življi, on otkriva unutrašnje razmirice (kada se učenici udruže protiv učitelja, iz grupe se brzo odvajaju elementi koji su pre izbijanja sukoba bili za nju najmanje vezani), on strukturira društvene odnose i, onda kada ga ne stvara, on učvršćuje društveni identitet“ (Lalman, 2004: 160).

2.3. Simmelov uticaj na sociološku teoriju

Iako je, posmatrano historijski i geografski, simbolički interakcionizam proizvod američke sociologije, kao sociološki pristup mnogo duguje i evropskim prethodnicama. Glavni principi simboličkog interakcionizma proistekli su iz rada Georga Simmela kao jedinog klasičnog sociologa koji se gotovo isključivo bavio osnovama društva na mikronivou. „Upravo je on formulisao i artikulisao ključne interakcionističke pojmove kao što su „društvena interakcija“, „društvena distanca“ ili „socijacija“ i udario je epistemološki temelj teorijama onih kojima se pripisuje zasluga da su utemeljitelji simboličkog interakcionizma – Georgea Herberta Meada, Williama I. Thomasa i Herberta Blumera. To nigdje nije tako očigledno kao u interakcionističkom pristupu etnicitetu“ (Malešević, 2009: 113-114). Način na koji grupa uporno i promjenljivo interpretira i reinterpreta svoj društveni položaj i položaj drugih društvenih grupa u centru je Simmelovog projekta. Interakcionistički naglasak na primarnosti agensnosti u odnosu na strukturu, kao i simbola i vrednosti u odnosu na materijalne interese i političke motive u svakodnevnom životu različitih

etničkih grupa, takođe je deo Zimelovog formalističkog nasleđa“ (Malešević, 2009: 114).

Simmelova analiza "stranca" pokazuje kako se odvija proturječan proces promjenljivih polova interakcije. U modernom društvu se „(...)stranac ne razumije u dosada često dotaknutom smislu kao putnik koji danas dođe i sutra ode, nego kao onaj koji danas dođe i sutra ostane – takoreći potencijalni putnik koji, premda nije krenuo dalje, nije posve prevladao odvojenost dolaženja i odlaženja” (Simmel, 2001: 152). Međusobni uticaj prostorne i društvene distance oblikuje individualno i grupno ponašanje. Grupe se često identificiraju s određenom teritorijom; društvo posjeduje oštro razgraničen egistencijalni prostor čija je veličina obrnuto srazmjerna intenzitetu društvenih odnosa. Očuvanje granica veoma je važno za razvoj i održanje grupnih identiteta. Prostorne granice su jaka društvena snaga u tom smislu što granice označavaju i karakter grupne interakcije i distancu jer imaju društveni značaj za one koji su blizu ili nisu mnogo daleko od „nas“. „U modernim, složenim društvima „mreža udruživanja“ razvija se sve većom brzinom. Pojedinci imaju mnoge delomične veze s više različitih grupa, što dovodi do fragmentacije individualnog iskustva i, u krajnjoj liniji, do fragmentisane ličnosti“ (Malešević, 2009: 50-51). Moderno društvo predstavlja višu stepenicu povijesnog razvitka zbog toga što oslobađaju individuu od privrženosti bilo kojoj grupi. „Ali taj proces neizostavno slabi čovjekov individualni karakter, čineći ga „blaziranim““ (Katunarić, 2001: 12). Prema Simmelu, djela ne moraju doprinijeti kulturnom razvitku ukoliko proizvodi ne doprinose sveukupnom razvitku čovjeka i društva. „Proces kulturnog razvitka čovječanstva znači razvitak sposobnosti povezivanja razlika i suprotnosti, što se odvija uspostavljanjem novih i novih kontinuumata” (Katunarić, 2001: 15). Čovjekov društveni i kulturni razvitak povećava složenost i raznovrsnost života.

U modernosti vidi dvostruki potencijal, onaj koji oslobađa individuu i onaj koji je čini slabom i površnom. Porijeklo moderne epohe vidi u novčanoj privredi. Usljed širenja novčane cirkulacije mnogi aspekti društvenog života postaju nestalni i nepouzdati. Društveni život nikada prije nije bio tako međuzavistan, odvija se mnogo brže i vrijednosti se procjenjuju trenutačno. „A novčana privreda i vladavina razuma najdublje su povezane. Zajednička im je čista predmetna racionalnost u pristupu ljudima i stvarima u kojoj se formalna pravednost često spaja s bezobzornom okrutnošću. Čisti čovjek razuma ravnodušan je prema svemu zaista individualnom jer iz njega slijede odnosi i reakcije koji se ne mogu iscrpiti logičkim razumom upravo kao što u princip novca ne ulazi individuanost pojava. Jer novac pita samo o onome što im je svima zajedničko, o razmjenskoj vrijednosti koja svu kvalitetu i osobitost nivelira na pitanje koliko. Svi osjećajni odnosi između osoba

temelje se na njihovoj individualnosti, dok razumski odnosi računaju s ljudima kao s brojevima, kao s po sebi indiferentnim elementima koji su zanimljivi samo po svojim objektivno procjenjivim uslugama (...)” (Simmel, 2001: 138-139). Trgovina i svi drugi oblici razmjene upućuju na saradnju (Katunarić, 2001: 17). Prepoznao je važnost kulture u oblikovanju ljudskih motiva, obuzdavanju ekonomskog rasta, ublažavanju posljedica monetarizacije društvenih odnosa. Ali i važnost sociološke ideje granice kao oblika izgradnje identiteta i njeno isključivo subjektivno utemeljenje. „Granica opisuje jedan unutarnji prostor koji dobiva svoj karakterističan izgled konkretnim razmještajem heterogenih elemenata koji ga čine” (Dimitri D' Andrea, 2009: 89). „Najdublji problemi modernog života izvire iz zahtjeva pojedinca da sačuva samostalnost i osobitost svojega života od nadmoći društva, onoga povijesno naslijeđenoga, vanjske kulture i tehnike života – to je posljednja modifikacija borbe s prirodom koju primitivni čovjek mora voditi za svoju tjelesnu egzistenciju” (Simmel, 2001: 137). Subjekt pruža otpor niveliranju i trošenju u društveno-tehničkom mehanizmu. Psihološka osnova na kojoj se javlja tip velegradskih individualnosti je intenziviranje živčanog života koji proizilazi iz brzih i neprekidnih izmjena vanjskih i unutarnjih dojmova (Simmel, 2001: 137). Stanovnik velegrada sebi stvara organ kojim se štiti od iskorijenjenosti kojom mu prijete strujanja i diskrepancije njegove vanjske okoline. „Računska priroda novca dovela je u odnosu životnih elemenata do preciznosti, sigurnosti u utvrđivanju jednakosti i nejednakosti(...)” (Simmel, 2001:140) Tačnost, egzaktnost, proračunljivost stanovnika velegrada nisu samo najuže povezane s njegovim novčanoprivrednim i intelektualističkim karakterom, nego moraju obilježavati i sadržaje života i pogodovati isključenju iracionalnih, instinktivnih karakteristika. Stoga „(...)samoodržanje u velegradu zahtijeva negativan socijalni stav. Duhovno držanje stanovnika velegrada jednih prema drugima u formalnom će se pogledu moći nazvati rezerviranošću” (Simmel, 2001: 143). Velegrad karakterizira upravo njegova bitna neovisnost čak i o najvažnijim pojedincima. Kao što čovjek ne završava s granicama svog tijela nego tek sa zbirom svojih učinaka koji se iz njega vremenski i prostorno šire, tako se i grad sastoji tek od cjelokupnosti učinaka koji sežu dalje od njegove neposrednosti. „Presudno je to da je gradski život borbu za hranu s prirodom pretvorio u borbu oko čovjeka, da dobit oko koje se vodi borba tu ne dolazi od prirode, nego od čovjeka. Jer tu ne teče samo upravo naznačeni izvor specijalizacije nego i dublji izvor: ponuđač mora u onome oko koga se bori nastojati proizvesti sve novije i specifičnije potrebe” (Simmel, 2001: 147). Nužnost specijalizacije usluga da bi se našao neki izvor prihoda tjera na diferencijaciju, rafiniranje, obogaćivanje potreba koje moraju voditi sve većim osobnim različitostima, a to vodi do individualizacije duhovnih svojstava. „Razvoj moderne kulture karakterizira dominacija onoga što se može nazvati objektivnim duhom nad subjektivnim; u jeziku i pravu, u proizvodnoj tehnici i u umjetnosti, u znanosti i u

predmetima koji nas okružuju u našem domu utjelovljena je suma duha čiji svakodnevni rast duhovni razvoj subjekata slijedi samo vrlo nepotpuno i sve više zaostajući” (Simmel, 2001: 148).

U privrednoj povijesti stranac se posvuda pojavljuje kao trgovac, odnosno trgovac kao stranac. U trgovini uvijek ima mjesta za više različitih ljudi nego u primarnoj proizvodnji, zato je ona pogodno područje za stranca. Stranac po svojoj prirodi nije zemljoposjednik, pri čemu se zemlja ne razumije samo u fizičkom smislu nego i u prenesenom smislu supstancije života. Upućenost na trgovinu i na čisto novčane poslove daje strancu specifičan karakter pokretnosti. Trgovina živi onu sintezu daljine i blizine koja tvori formalni položaj stranca: „(...) jer onaj tko je naprosto pokretan prije ili kasnije dolazi u dodir sa svakim pojedinim elementom, ali ni s jednim pojedinim nije organski povezan srodničkom, mjesnom, profesionalnom fiksiranošću. Napokon, proporcija blizine i udaljenosti, koja strancu daje karakter objektivnosti, stječe i jedan praktičan izraz u apstraktnijoj biti odnosa prema mjestu...” (Simmel, 2001: 153-155) Stranac nam je blizak ukoliko između njega i sebe osjećamo jednakosti nacionalne ili socijalne, profesionalne ili općeljudske vrste; on nam je dalek ukoliko te jednakosti sežu preko njega i nas i povezuju nas samo zato što uopće povezuju mnoge (Simmel, 2001: 155). Samo je čovjeku dano da povezuje i razrješuje. Kao povezano osjećamo samo ono što smo prvo nekako međusobno izolirali. „Ljudi koji su prvi označili neki put između dvaju mjesta izvršili su jedno od najvećih ljudskih postignuća” (Simmel, 2001: 158). Tek time što su na površini zemlje vidljivo utisnuli put ta su mjesta postala objektivno povezana, volja za povezivanjem postala je oblikom stvari koji se toj volji nudio. Gradnja puteva je specifično ljudsko postignuće. Gradnjom mosta to postignuće dolazi do vrhunca. „Most sada postaje estetičkom vrijednošću time što se povezivanje odvojenog ne ostvaruje samo u realnosti i radi ispunjenja praktičnih svrha nego ga čini i neposredno zornim. Most daje oku isto ono hvatište da povezuje strane krajolika kao što ga za praktičnu realnost daje tijelima” (Simmel, 2001: 159). Dok most daje osjećaj sigurnosti i smjer, kroz vrata se život iz ograničenosti izoliranog slijeva u neograničenost svih smjerova uopće.

2.4. George Herbert Mead

Govoriti o identitetu bez opservacija G. H. Meada o tome pitanju, gotovo da nije moguće. Društveno-psihološko značenje, kako to ističe Hanry, razvilo se u okviru angloameričke tradicije koja započinje s Williamom Jamesom, nastavlja se s Georgeom H. Meadom i Erikom H. Eriksonom i proteže se sve do simboličkih

interakcionista. Prema navedenoj tradiciji self - sopstvo smatra se ekvivalentom subjektivnog identiteta. Sopstvo se posmatra kao praktično i interaktivno, a samosvjesna subjektivnost nastaje na kraju procesa interakcije, jer osoba gradi tkivo vlastitog identiteta pomoću niza sinteza, pa može i ne uspjeti. Identitet se promatra kao stečen ili izgubljen. Prema Čaldaroviću, Mead proširuje ideju da se proces izgradnje identiteta odvija u uvjetima međusobne lingvističko-simboličke razmjene. Polaznu tačku identiteta Mead nalazi u dimenziji društvenosti. Pojedinaac usvaja očekivanja koja društveni oblici, koji su za njega bitni, pokazuju da imaju prema njemu. Postepenim prilagođavanjem društvu i važnim drugima svaki pojedinac gradi sebi identitet, to jest, smislenu i složenu strukturu samog sebe koja odgovara tim očekivanjima. „Prema Meadu, čovjek nastoji da shvati svijet oko sebe, konstituira ga, utiče na njegovu mijenu, interpretira ga i da sam zauzme stav koji odgovara "očekivanim" situacijama koje su istodobno proizvedene od okoline (drugih aktera) i od strane djelujućeg aktera. Zanima se prvenstveno za razumijevanje, ne motiva djelovanja, nego mehanizama koji djelovanje omogućavaju i usmjeravaju u određenom pravcu. Polazi od pretpostavke objašnjenja koja se temelji na ideji organiziranog ponašanja društvene grupe, tj. ponašanje pojedinca nije moguće pojasniti bez postojanja organiziranog ponašanja ljudske grupe“ (Čaldarović, 2003: 374).

Razvoj ljudske ličnosti ima nekoliko faza. Prvu fazu G. H. Mead zove „igra“ – dijete se jednostavno igra sa samim sobom. Drugu fazu naziva „igranjem“ – zajedničko igranje, koje počinje iza treće godine života. Igranje se razlikuje od igre po tome što se igra sve više određuje i razumije pomoću različitih pravila. Drugi element igre je njena procesualnost, dinamičnost, međusobno prešutno razumijevanje kako fizičkih (pokreti) tako i izgovorenih simbola (glasovi). Igra više pojedinaca nije moguća bez zajedničkog cilja kojem teže svi igrači. Zajednički cilj je zajednički imenitelj pojedinačnog napora svakog igrača. Djelovanje „uopćenog drugog“ funkcionira u smislu samorazumljivog stava zajednice koja koordinira različite elemente „ja“, naročito „mene“. U tom kontekstu "mene" je proizvod interakcije procesa individualne specifičnosti, djelovanja društva (okolina, uopćeni drugi, samorazumljiva okolina u kojoj se simboli razumiju), a cijeli je rezultat takav da jedan tim djeluje kao „kolektivno tijelo“. Samorazumljiva je prihvatljivost „kolektivizirajućih elemenata“ okoline koji modeliraju aspekte pojedinačnog ponašanja (Čaldarović, 2003: 376). Pomoću uopćenog drugog od pojedinca se očekuje da *pounutri* zahtjeve zajednice, a pojedinac otpadnik od društva je onaj primjerak koji ne podliježe elementima djelovanja uopćenog drugog. Pojedinaac dok je „pri sebi“ funkcionira poštujući mnoga (pounutrena) pravila koja su socijalizacijom, tokom dugog procesa odrastanja „usađena“ u njega. Simboli uz pomoć kojih se odvija komunikacija moraju biti zajednički i moraju imati

univerzalno značenje (tumačenje). „Zajednički simboli“ predstavljaju osnovu komunikacije u društvu. Mogu biti različite prirode, ali su uvijek zajednički, tj. postoji općenito slaganje o njihovom značenju. „Čini se da jezik nosi upravo skup simbola koji odgovaraju stanovitom sadržaju koji je mjerljivo identičan u iskustvu različitih pojedinaca. Ako treba da bude komunikacije kao takve, simbol mora značiti isto svim uključenim pojedincima. Ako neki broj pojedinaca na određen podražaj odgovara različito, taj podražaj njima znači različite stvari” (Mead, 2003: 54). Značenje simbola proističe iz socijalne situacije koja se odvija a ne iz konvencija. To znači da se isti simbol u različitim socijalnim situacijama može različito tumačiti i da za pojedinca može imati različita značenja. Društvo počiva na simbolima kao elementima univerzalnog minimuma slaganja. Ono što omogućuje društveni život nije fizičko postojanje simbola nego njihova uloga u ostvarivanju interaktivne komunikacije. Sistem simbola je jezik kojim međusobno saobraćamo. Jezik čine znakovi koji stavljeni u određeni poredak, uz poštivanje određenih pravila, oblikuju apstraktni sistem koji je jasan sagovornicima. (Čaldarović, 2003: 378-379)

Mead se smatra osnivačem ne samo interakcionizma nego i socijalne psihologije, jer unosi društvenost u samu srž psihologije i koncentriše se na fenomen jezika. Jezik tako predstavlja osnovu mehanizma međusobnog povezivanja sopstva i društva. Analiza kod Meada počinje od konverzacije gesta koju ljudska bića dijele sa nekim životinjskim vrstama i koja označava orijentiranje ponašanja prema očekivanim ili započetim činovima drugih. Slijed faza međuzavisnih poteza učesnika konstituira ponašanje iz kojeg se rađa značenje. „(...) u ljudskoj situaciji postoji drugačiji odgovor, posredovan posebnim simbolima ili posebnim gestama koje imaju isto značenje za sve članove grupe. Ovdje povik neprijatelja nije naprosto podražaj za napad. On znači da je prisutna neka osoba drugačije rase, iz druge zajednice, i da se vodi borba. On ima isto značenje za sve pojedince i to značenje može posredovati čitav niz različitih odgovora” (Mead, 2003: 55). Značenje na taj način predstavlja razvijanje nečega što objektivno postoji kao odnos među određenim fazama društvenog čina (Mead, 2003: 100). U daljnjoj analizi interakcije objašnjava značenje simbola kao dijela ljudske komunikacije. Simbol je stimulans čija je reakcija data unaprijed, prag između životinjske i ljudske komunikacije obilježen je nastankom simbola koji prevazilaze puke gestove i kojima se omogućava viša forma komunikacije. Ti simboli se javljaju tek s ljudskim ovladavanjem jezikom. „Ljudsko sopstvo nije dato rođenjem niti je nepromenljivo, nego nastaje postepeno, putem društvenog iskustva, putem neprestane simboličke komunikacije između pojedinca i njegove okoline“ (Mead, 2003: 100). Osoba se formira u procesu društvenog iskustva i aktivnosti, razvija se u određenoj individui kao rezultat njenih odnosa spram tog procesa kao cjeline i spram drugih individua

unutar tog procesa (Mead, 2003: 131). Kao rezultat pojedinačevog odnosa prema tom procesu kao cjelini i prema drugim pojedincima uključenim u taj proces nastaje sopstvo. „Ono je proces u kome se pojedinac neprekidno unapred prilagođava situaciji kojoj pripada i na nju reaguje“ (Mead, 2004: 100). Sopstvo nema svoju supstancijalnost, nego je cijelo od procesa, ali je internalizirano u organskom obliku u društvu u kojem odrasta i čije kulturne matrice usvaja. Samome sebi može biti predmet refleksije, istovremeno je i subjekt i objekt. Nije moguće zamisliti kako osoba nastaje izvan društvenog iskustva.

U analizi Meadovih teorijskih postavki Spasić nam pruža sljedeće viđenje: „Ni mišljenje ni sopstvo nisu mogući bez jezika. Jezik ima konstitutivnu ulogu u nastajanju stvarnosti, (...) jezik ne samo da simbolizuje neku situaciju ili objekt koji tu unapred postoji – ona (simbolizacija) omogućava postojanje ili pojavu te situacije ili objekta, jer ona je deo mehanizma kojim se ta situacija ili objekt stvaraju“ (Spasić, 2004: 101). Uvažavanje društvene prirode sopstva, prema Meadu, ne poriče činjenicu da je sopstvo svakog pojedinca jedinstveno, obilježeno neponovljivom individualnošću, vlastitom organizacijom i obrascem. „Svaka individualna osoba unutar danog društva ili društvene zajednice odražava u svojoj organiziranoj strukturi čitav obrazac odnosa organiziranog društvenog ponašanja koje to društvo ili zajednica izlaže ili provodi, a taj obrazac konstituira njenu organiziranu strukturu; no budući svaka od tih individualnih osoba u svojoj strukturi jedinstveno odražava različit aspekt ili perspektivu tog obrasca, sa svojeg posebnog i jedinstvenog mjesta ili stajališta unutar cijelog procesa organiziranog društvenog ponašanja koje izlaže taj obrazac – budući je dakle svaka na različit način povezana s cijelim tim procesom, te u tome zauzima u biti jedinstveno vlastito žarište odnosa – taj obrazac konstituira strukturu svake od njih na način različit od toga kako je konstituirana struktura bilo koje druge“ (Mead, 2003: 191). „Ja“ i „mene“ su dva osnovna i međusobno povezana aspekta koja čine cjelinu ličnosti. „Mene“ predstavlja stavove drugih koje sopstvo organizira i preuzima, „ja“ je načelo impulsa i slobode djelovanja, kreativne i rekonstruktivne aktivnosti. Tako pojedinac reagira na uvijek neizvjestan, otvoren način, nepoznat unaprijed samom pojedincu. Taj element unosi aspekte novine, slobode i inicijative. „Višestruka ličnost je na neki način normalna... Obično postoji organizacija cijele osobe s obzirom na zajednicu kojoj pripadamo i situaciju u kojoj se nalazimo. Što je društvo, živimo li s ljudima u sadašnjosti, ljudima iz vlastite mašte ili ljudima iz prošlosti – to, dakako, varira od osobe do osobe. Unutar cjelovite zajednice kojoj pripadamo normalno postoji jedinstveno sopstvo, ali ono se može rascijepiti“ (Mead, 2003: 138).

Premda pojedinac ne može misliti i djelovati bez društva, društvena determinacija nikad nije potpuna: ako se naša zajednica ne slaže s nama, mi možemo ostati pri

svome stavu i tražiti da ona promijeni svoj – tim putem se i mijenjaju društvene konvencije. Preko svoga „ja“ pojedinac svojim postupcima sudjeluje u društvenoj promjeni. Potpuno razvijeno sopstvo ljudsko biće stiče usvajajući perspektivu uopćenog drugog. „Ovaj proces Mead razmatra ontogenetski, preko dve osnovne faze sticanja psihosocijalne kompetencije kroz koju dete prolazi“ (Spasić, 2004: 102). U ranim godinama dijete je u stanju da učestvuje u igri u smislu poigravanja, u stanju da zauzme stanovište drugih učesnika, samo uzastopno, jedno po jedno. Sazrijevajući postaje svjesno stanovišta svih aktera uključenih u igru, u smislu igre po pravilima (game), i da se prema zajedničkim pravilima orijentira. „Da bi uspešno igralo svoju ulogu, dete mora internalizovati celokupnu organizovanu aktivnost o kojoj je reč. Ono uopštava stav preuzimanja uloga, odnosno uopštenu drugu je univerzalizacija procesa preuzimanja uloga“ (Spasić, 2004: 102). U igri koja uključuje veći broj individua dijete koje preuzima jednu ulogu mora biti spremno preuzeti ulogu bilo koga drugoga. „U igri onda postoji skup reakcija takvih drugih, organiziran tako da stav jednoga izaziva primjerene stavove drugoga. Oblik te organizacije su pravila igre. Djecu pravila jako zanimaju. Prave ih na licu mjesta, da se izvuku iz teškoća“ (Mead, 2003: 146). Igra na taj način predstavlja prelaz od preuzimanja uloga drugih u igranju, na vlastitu organiziranu ulogu. Da bi čovjek u potpunosti razvio svoje sopstvo mora biti kadar usvojiti ne samo stavove drugih prema samom sebi i međusobno, nego i njihove stavove prema različitim fazama u koje su svi uključeni kao članovi organizovanog društva te da tako djeluje prema raznim društvenim projektima. Uopćeni drugi je, kako to kaže Spasić, „(...) organizovana zajednica ili društvena grupa koja daje pojedincu jedinstvenost njegova sopstva (...) Stav uopštenog drugog jeste stav čitave zajednice. Dok je, s jedne strane, uključenost u organizovanu kooperativnu (društvenu) aktivnost preduslov za sticanje sopstva, društvena aktivnost, s druge strane, nije mogućna ako njeni učesnici ne poseduju sopstvo“ (Spasić, 2004: 102- 103). Uopćenog drugog treba shvatiti kao nešto što je materijalizirano i pohranjeno u društvenim artefaktima i što se artikulira u sitnim svakodnevnim činovima. U formi uopćenog drugog zajednica utiče na ponašanje pojedinaca koji je čine. Za Meada osoba je više proces nego supstancija, neizmjeran proces. Pojedinac je golemi sistem unutarnjih reakcija sučeljen s društvenim okruženjem koje je kao takvo temeljito obilježeno određenim historijskim kontekstom. Nijedan od tih triju elemenata (pojedinac, društvo, povijest) ne smije se analizirati zasebno.

Važno je naglasiti da Mead ne govori o identitetu, odnosno da o njemu govori vrlo malo i na uobičajen način ne konceptualiziran način. „Riječ je nedvojbeno o uvjetovanosti vremenom: pojam kao takav još nije bio raspoloživ“ (Kaufmann, 2006: 26- 27). Mead je znatno uticao na kasniji razvoj simboličkog interakcionizma naročito po pitanju identitetskih nagodbi s drugim, a koncept identiteta kao takav

uveli su (više ili manje izričito) međusobno različiti Meadovi nasljednici poput Ervinga Goffmana, Anselma Straussa ili Howarda Beckera. Bila je to u sociologiji pojava jedne originalne i inovativne znanstvene struje koja je izričito tematizirala identitet i koja je zadržala ono najbolje od Meada – interaktivno i procesno obilježje konstrukcije identiteta (Kaufmann, 2006: 26). Proces odnošenja s drugima u interakcijama koje se odvijaju razgovorom "ja" i "mene" konstituira osobu. Zato što je dio neke kulture osoba saznaje pojmove, kategorije, klasifikacije, značenja i ekspresije koje koriste i drugi u toj kulturi da bi razumjeli svijet (Burke, Stets, 2009: 21). On ističe impuls, percepciju, manipulaciju i trošenje kao četiri zasebna i međusobno povezana stadija u činovima koji su temelj ljudskog ponašanja. Ovi stadiji formiraju okvir svih mogućih odnosa između učesnika i njegovog okruženja (Malešević, 2009: 117). Samo su ljudi u stanju da formiraju određenu vrstu gesta i da se na nju oslanjaju – tu vrstu gesta naziva "značenjski simbol". Jezik je osnovni primjer značenjskog simbola jer njegovom upotrebom možemo razmijeniti niz preciznih značenja. Značenjski simboli izazivaju slične a ponekad i iste skupove slika kod govornika ili slušalaca. Bez značenjskih simbola ljudi ne bi bili u stanju da razmišljaju i formiraju apstraktne pojmove. „Značenjski simboli jačaju društvenu interakciju ljudi i omogućavaju njezinu složenost“ (Malešević, 2009: 118). Zahvaljujući sposobnosti mišljenja ljudi mogu napraviti izbor između različitih stimulansa, odnosno različitih načina djelovanja i da se opredijele za onaj tok djelovanja koji će u budućnosti biti najkorisniji. Značenja se formiraju i lociraju kroz društveno djelovanje. „Društvena interakcija oblikuje našu percepciju i ljudi kroz nju stvaraju i razmenjuju značenja. Usvajanjem određenog skupa simbola i značenja, oni stiču sposobnost za različita individualna i grupna tumačenja stvarnosti. Kao racionalna i misleća bića, ljudi ocenjuju ishode potencijalnih tokova delanja i opredeljuju se za onaj koji je, sa stanovišta učesnika, najlogičniji“ (Malešević, 2009: 120).

Za Harolda Garfinkela nema jedne univerzalne stvarnosti nego pojedinci i grupe definiraju šta je njihova stvarnost i tu odstupa od Meadova univerzalizma. Učesnici za njega često koriste različite definicije istog entiteta. Naglašava kolektivno djelovanje češće nego Mead i tvrdi da kolektivno djelovanje nije samo skup zasebnih individualnih djelovanja. Kolektivno djelovanje je autentičan i samostalan oblik aktivnosti koji stvaraju akteri. „Budući da je definisan kao „subjektivistička sociologija koja se bavi stanovištem učesnika“, simbolički interakcionizam je moguće optužiti za dve stvari – da je izrazito relativistički i potencijalno populistički orijentisan. S obzirom na činjenicu da se oslanja isključivo na kvalitativnu metodologiju istraživanja, da dopušta pojmovnu otvorenost i daje prednost gledištu učesnika, simbolički interakcionizam nije daleko od tvrdnje da svi sistemi verovanja imaju jednaku epistemološku vrednost“ (Malešević, 2009: 134). Priznanje da nema

univerzalne stvarnosti nego postoje samo određene definicije situacije koje dijeli samo tanka linija od dopuštenja da svako stanovište pojedinca ili grupe ima istu analitičku vrijednost. Očit je pretjeran naglasak na aktere uz zanemarivanje društvene strukture. Iako imaju pravo tvrdnjom da kroz određene kolektivne definicije situacije pojedinci i grupe organiziraju svoje iskustvo i daju mu smisao, možemo reći da su značenja, vrijednosti i percepcije važni za međugrupne odnose zato što ne lete u zraku, nego su vezani za specifičnu dinamiku političke i ekonomske moći (Malešević, 2009: 138). Društveno-psihološki ili grupni identitet zauzima važno mjesto u sociologiji i psihologiji ovog stoljeća. Od Meada, Parsonsa i Eriksona identitet je pojam koji predstavlja kategoriju koja objašnjava „(...) izgradnju, krizu i razvoj u kontinuitetu jedinstva Ja u interakciji s poviješću i u odgovoru na inače smanjena očekivanja od uloge“ (Cerutti, 2009: 31).

2.5. Erik Erikson

Erikson je zaslužan za uvođenje sistemskog promišljanja ličnog i društvenog identiteta u društvene i humanističke nauke. Nije zahvatio problem identiteta *stricto sensu*. Razvoj identiteta je prikazao kroz osam stupnjeva psihosocijalnog razvoja ličnosti. Svakom od tih stupnjeva odgovara određeni osnovni kvalitet ega, njegova snaga i određena „vrlina“. Prvi stupanj jeste *sticanje osnovnog povjerenja*, drugi je *sticanje autonomije*, treći *inicijative*, četvrti je *marljivost*, peti je *oformljenje identiteta*, šesti *intimnost*, sedmi *stvaralaštvo* i osmi *integritet* (Trebješanin, 2008: 11).

U svom kliničkom radu vodio je zapise o ljudskim varijacijama i devijacijama koji služe da bi se postiglo identificiranje, empatija i odstojanje. Pisao je o ljudskom razvitku s posebnom pažnjom na stalno procjenjivanje vlastitog mišljenja u svjetlu akutnih historijskih promjena. Djelo *Omladina, kriza, identifikacija* zasnovano je na materijalu koji je prikupljao dvadeset godina (Erikson, 1976: 8). Smatrao je da se zbog široke upotrebe pojma identitet i širokog konceptualnog konteksta ukazala potreba definitivnog ograničenja onoga što jeste a što nije identitet. Identitet i kriza identiteta su izrazi koji alternativno određuju nešto veliko i naizgled toliko očito, a u drugim prilikama označavaju nešto suženo u svrhe mjerenja da se opće značenje gubi (Erikson, 1976: 11). Za konfuziju oko upotrebe pojma identitet vezana je i kriza tog pojma. “Kriza je jedan sugestivan izraz koji je dobio (virtualiziranu) primjenu. U društvenim naukama postoji tendencija da se postigne veći stepen određenosti prilagođavanjem izraza samjerljivim pojmovima koji se tog trenutka istražuju. Zbog logičke i eksperimentalne upotrebljivosti pokušavaju ove izraze tretirati kao stvar uloge u društvu, ličnih osobina ili svjesnih slika o samom sebi“

(Erikson, 1976: 12). Izraz kriza, prema Eriksonu, ne sadrži više smisao bliske katastrofe: „Sada je ona prihvaćena kao obilježje potrebnog momenta preokreta, odlučujućeg momenta, kada se razvoj mora pokrenuti u ovom ili onom pravcu, usklađujući rast, oporavak i dalju diferencijaciju“ (Erikson, 1976: 12). Ovo se može primjeniti u mnogo situacija: krizi u pojedinačnom razvoju ili pojavi nove elite, u terapiji jedinke ili napetosti brzih historijskih promjena (Erikson, 1976: 12).

Izraz kriza identiteta prvi put je upotrijebljen u kliničke svrhe za rehabilitaciju veterana II svjetskog rata. Kroz ratne napore oni su izgubili smisao lične istovjetnosti i historijskog kontinuiteta. „Otada smo mogli prepoznati isti centralni poremećaj u sukobljenim ličnostima mladih ljudi, čije je osjećanje zbunjenosti prvenstveno izazvano ratom u njima samima a u zbunjenim buntovnicima i destruktivnim izgrednicima ratom sa svojom okolinom“ (Erikson, 1976: 13). Normativna kriza identiteta pripisuje se mladom i odraslom dobu jedinke. Bio je stajališta da bi trebalo povezati patološke i razvojne aspekte situacije i vidjeti šta bi razlikovalo krizu identiteta koja karakteriše istorijat bolesti od životne istorije (Erikson, 1976: 14).

Eriksona zanima šta određuje ponašanje čovjeka kada postane svjestan činjenice da nesumnjivo posjeduje identitet. Smatra „da bi identitet jedne osobe ili grupe mogao biti povezan s identitetom druge i da ponos zbog sticanja jakog identiteta može da označava unutrašnje oslobođenje od dominantnog grupnog identiteta“ (Erikson, 1976: 17). S tim u vezi nužno je na ovome mjestu ponoviti centralnu Eriksonovu tezu: Problem identiteta i njegova sveobuhvatnost i neuhvatljivost imaju uzrok u procesu „smještenom“ u srži individue ali isto tako i u srži njene društvene kulture koji u stvari određuje identitet ova dva identiteta (Erikson, 1976: 17). Ovaj proces se stalno mijenja i razvija, to je proces rastuće diferencijacije. Počinje u susretu majke i djeteta kao dvije osobe koje se mogu dodirnuti i prepoznati. Proces doživljava svoju normativnu krizu tokom puberteta i određen je time što se tad dogodilo ali određuje i ono što slijedi (Erikson, 1976: 18). Iz navedene tvrdnje izvodi zaključak da lični razvitak ne možemo odvojiti od društvenih promjena, niti možemo odvojiti krizu identiteta u životu jedinke od aktuelnih kriza u historijskom razvoju jer one se uzajamno definišu i vezane su jedna za drugu (Erikson, 1976: 18). Ali je uvidio i nedostatak teorije o ljudskom razvoju „(...)jer identitet se nikada ne može „utvrditi“ kao „postignuće“ u obliku oklopa za ličnost, ili bilo čega statičnog i nepromjenjivog“ (Erikson, 1976: 19). Omladina je starosna grupa koja nikad ne može da žrtvuje stvarnost razvoja i učešća u onome što starija generacija naziva realnost, ona je grupa koja teoriju pretvara u ponašanje. U pubertetu ideološka struktura okoline postaje bitna za ego (ideološko uprošćavanje univerzuma). Pubertet je, znači, period u kome jedinka postaje svjesnija stanja svog identiteta.

„Govoriti o problemu identiteta (...) znači biti uvučen u istoriju kulture, ili, možda, postati njeno oruđe“ (Erikson, 1976: 21). Međuodnosi nove vladajuće klase stručnjaka i nove grupe univerzalista određuju potencijalni identitet epohe. Mladi novi humanisti traže zajednički odreditelj u ljudskom životu, neku vrstu cjelovjetskog identiteta koji bi spajao bogatstvo i nerazvijenost.

Kako se razvila čovjekova potreba za identitetom? Po njegovom tumačenju to se desilo protjerivanjem iz raja, (...) protjerivanje koje je zauvijek vezalo čovječiji identitet za način njegova truda i saradnje sa drugima, i za tehnički i društveni napredak. Poslije djetinjstva koje nam pruža moralnu bazu identiteta, i poslije mladalačke ideologije, jedino etika odraslih može garantirati slijedećoj generaciji podjednaku šansu doživljavanja punog kruga humanosti (Erikson, 1976: 34). Zaključuje da formiranje identiteta počinje tamo gde prestaje korisnost višestruke identifikacije. Rađa se iz selektivnog odbacivanja i uzajamnog asimilovanja identifikacija iz detinjstva i njihovog apsorbovanja u novu konfiguraciju, koja je pak zavisna od procesa kojim društvo (često kroz poddruštva) identifikuje mladu jedinku, priznajući je za nekoga ko je morao da postane to što jeste, i ko je, budući to što jeste, kao takav i prihvaćen. „Dok je, dakle, kraj adolescencije stanje otvorene krize identiteta, formiranje identiteta niti počinje niti se završava sa adoloescijom – to je doživotan razvoj, mahom nesvestan i za jedinku i za njeno društvo. Njegovi koreni sežu unazad sve do prvog samoprepoznavanja – i u najranijim razmenama osmehivanja odojčeta postoje elementi samoostvarivanja spregnuti s uzajamnim priznavanjem” (Erikson, 2008: 130). „Izraz „identitet“ izražava takav uzajamni odnos time što označava i postojanu istovetnost u okviru nečije sopstvenosti (samoistovetnost) i postojano zajedništvo neke vrste bitnog karaktera s drugima. Predmet istraživanja identiteta mogu da učinim eksplicitnijim jedino pristupom iz različitih uglova – biografskog, patografskog i teoretskog, kao i dopuštanjem da izraz „identitet“ govori sam za sebe u brojnim konotacijama. Tako će jednom da izgleda da se odnosi na svestan osećaj individualnog identiteta; drugi put na nesvesnu težnju ka kontinuitetu ličnog karaktera; treći put, kao kriterijum za tihi rad ego sinteze, i, najzad, kao održavanje unutrašnje solidarnosti sa idealima i identitetom grupe” (Erikson, 2008: 118). „S druge strane, ovo je društveno najpresudniji stadijum pošto produktivnost uključuje obavljanje stvari uz druge i s drugima: prvo osećanje za podelu rada i za jednakost mogućnosti javlja se u ovo vreme. Ako dete počne da oseća kako je boja njegove kože, poreklo njegovih roditelja ili cena odeće ono što odlučuje o njegovoj društvenoj vrednosti, a ne njegova želja i volja da uči, može se dogoditi trajna šteta za osećanje identiteta (...)” (Erikson, 2008: 104).

Erik Erikson je bio kristalizatorom jednog raznolikog pravca mišljenja, polazeći temelje za sporazum oko izvjesnih jasnih i nedvosmislenih formula (Kaufmann, 2006: 24, 25). Kaufmann zaključuje da, umjesto o identitetu, Erikson govori o njegovim krizama. Na taj način, patološki aspekti identiteta zadobijaju globalno značenje i postavlja se pitanje može li se uopće identitet manifestirati izvan vlastite krize. Eriksonovu analizu karakterizira biografski pristup identitetu i odnosi spram promjene u društvenim makrostrukturama. „Eriksonov „osjećaj“ odnosi se na subjektivni osjećaj „očuvanja istovjetnosti“ kroz različite situacije i vrijeme, gdje se djelovanja i iskustva u različitim kontekstima odnose na isto temeljno djelatno jastvo. Taj osjećaj se razvija kao psihosocijalni proces u kojem formiranje identiteta predstavlja proces unutar ega u interakciji s društvom tijekom adolescencije kada se reorganizira, sintetizira i mijenja različite identifikacije djetinjstva u jednu strukturu (Schachter, 2002, 417)“ (Cifrić, Nikodem, 2006: 176). Identitet predstavlja osjećaj vlastitosti što se razvija kada se dijete počne diferencirati od roditelja i porodice, kada zauzima svoje mjesto u društvu.

2.6. Identitet i društveni kontrukcionizam

2.7. Erving Goffman

Šezdesetih godina se u društvenim naukama u SAD pojavljuje izraz identitet, koji se nameće medijskom rječniku, političkoj i društvenoj analizi. „Specifičnost američke istorije i poseban teret njenih manjina, iako svakako sa izvesnim odstupanjem koje proističe iz brojnih migracionih talasa, odlučujući su. Ali postoje takođe čisto politički razlozi čiji je uticaj na društvene nauke bez sumnje vrlo značajan“ (Halpern, 2009: 22). U političke razloge oblikovanja identiteta u SAD spadaju i institucionalna slabost partija ljevice i klasna politika (Brubaker). U Evropi je porast identitetskih rasprava u društvenim naukama povezan sa uzmakom marksističke teorije, padom komunizma i jačanjem nacionalizma. Posebno od sedamdesetih godina 20. stoljeća umnožavaju se studije o uticaju društvenih odnosa na psihički život pojedinca i analizira se uticaj međuljudske komunikacije u objašnjenju izgradnje identiteta (Goffman). „Ključni pojam ovde je „autopredstavljanje osobe“, odnosno skup aktivnosti, ponašanja ili objekata koje pojedinac koristi kako bi ga drugi ocenili pozitivno a osnovni cilj je da izgledamo prijateljski, ljubazno, inteligentno, itd., kako bismo od drugih dobili ono što želimo. Psihološke studije pokazuju da afektivnu komponentu ličnog identiteta karakterizira sistematska težnja za samovrednovanjem. Iskrivljujemo svoja osećanja i prilagođavamo svoja mišljenja kako bi za nas bila povoljna, organizujemo svet kako bismo u njemu imali lepu

ulogu. Spoznajna komponenta je izgrađena na osnovu sećanja, informacija i predstava o sebi. Pojedinci pristupaju čestim ponovnim tumačenjima svoje lične priče kako bi uskladili svoje uspomene sa svojom slikom o sebi danas” (Borbolan, 2009: 9).

Pojam identiteta stiče određeno mjesto u rječniku sociologije posredstvom simboličke interakcije tj. načina na koji društvene interakcije, kroz zajedničke simboličke sisteme, oblikuju svijest koju pojedinac ima o samome sebi. To je u srži problema identiteta. Cooley i Mead su govorili o „sebi“, izrazu koji kod simboličkih interakcionista preovlađuje do šezdesetih godina. Sa Goffmanom i njegovim djelom *Stigma* prelazi se sa pojma sopstvo na pojam identiteta. Goffman uvodi osobu u društveni svijet, u svijet društvenih odnosa, modelom dramaturgije. U knjizi *Predstavljanje sebe u svakodnevnom životu* (Goffman, 1959) naglasak je dat na teatralnu i kontekstualnu vrstu komunikacije, bez obzira je li oblikovana motivima ili ne (Goffman, 1959: 4). Interakcionista pokazuju da je društvena uloga ljudska aktivnost, „izvedba“, da se ne može poimati kao imanentni položaj u okamnjenom društvenom sistemu, nego kao skup činova pojedinaca, koji je prvo za te uloge socijalizovan, a potom mu se strukturno obezbeđuje prilika da ih odigra. „Ukratko, ideja postepenog „rađanja“ ili „nastajanja“ (emergence) društvenog poretka, ili ideja „ulančavanja“ (Kolins) otvara pogled ka suštinskoj krhkosti društvenog poretka kao proizvoda ljudskog delanja“ (Spasić, 2004: 109).

Goffmanova polazna tačka u posmatranju svakodnevne interakcije je metafora pozorišta kao praslake društvenog života, po kojoj pojedinac, kad se nađe pred drugima, stupa na „pozornicu“ na kojoj, igrajući jednu ili više „uloga“ i „baratanjem utiscima“, mora da „predstavi samog sebe“, svoje identitete i svoje namjere. Goffman to precizira ovako: „Perspektiva usvojena u ovom radu jeste perspektiva pozorišne predstave, a principi koji se izvode jesu dramaturški principi. Razmotriću način na koji svaki pojedinac u svakodnevnim situacijama predstavlja sebe i svoje aktivnosti drugima, načine kojima rukovodi i vrši kontrolu nad utiscima koji oni o njemu formiraju, kao i sve ono što bi mogao, ili ne, da uradi dok nastupa pred njima. Tokom primene ovog modela pokušaću da ne potcenim i njegove očigledne nedostatke. Pozornica predstavlja stvari koje su prividne, dok bi život, bar po pretpostavci, trebalo da predstavi stvari koje su realne i ponekad ne baš najbolje uvežbane” (Gofman, 2000: 11).

Društveni život se odvija kroz niz susreta licem u lice, gdje se u interakcijama između izvođača i publike, kao i između samih izvođača, nerazmrsivo prepliću dimenzije strategije (manipulativna, konkurentska, konfliktna, „igra nultog zbira“) i dimenzija rituala (kooperativna, skladna, „igra sa zbirom različitim od nule“). Na toj pozadini Goffman podvrgava analizi banalne svakodnevne situacije u različitim

kontekstima – kao dio standardne „dnevne rutine“ običnih ljudi, u njihovom domu i na ulici, ali i ustanovama i organizacijama (Spasić, 2004: 107). Interes u posmatranju se kreće od najneznatnijih rituala „učtive nazinteresiranosti“, preko „takta“ s kojim ljudi jedni drugima čuvaju teritorijalnost, ponašanja za stolom, vođenja konverzacije, ritualnog izražavanja zadubljenosti u grupnu aktivnost, do analize „romana“ kojima ljudi interaktivnim putem stižu do zajedničke definicije događaja u kojem učestvuju. „Pokazujući da se u ovim minornim događajima čitava društvena struktura odražava, reprodukuje, zapravo i konstituše, (...) učinio je više nego iko drugi da se svakodnevnim sadržajima pribavi legitimitet sociološkog predmeta“ (Spasić, 2004: 107).

Zastupao je stajalište da je interaktivni poredak jedan zaseban domen društvene realnosti, koji operira relativno autonomno i po drugačijoj logici od institucionalne strukture (čak i u totalnim institucijama). Tu iz uključenosti aktera u konkretne situacije, iz njihovih definicija i međusobnog „pregovaranja“, izviru značenja koja se ne mogu svesti na institucionalne ciljeve ili očekivanja vezana za ulogu. Isticanjem značenja procesa interakcije skrenuo je pažnju na svakodnevni aspekt svih društvenih za sociologiju značajnih pojava i učinio svoje proučavanje neizostavnim dijelom sociološkog pristupa bilo kojem fenomenu. Ono što je sociologija dotad ostavljala po strani bilo je naročito polje zanimanja Goffmanove analize a to je npr. rutinsko ponašanje ljudi u svakodnevnom kretanju gradskim ulicama, posebni svijet pacijenata duševne bolnice. Nastojao je izboriti ravnopravnost i dostojnost najtrivijalnijim aspektima društvenog života kao predmeta sistematskog sociološkog proučavanja. „Goffmanovo kontinuirano zanimanje bilo je, tako, posvećeno oblicima interaktivne razmene – verbalne i neverbalne – koja se u susretima odvija, a pre svega priroda i sadržaj latentnih, ali imperativnih društvenih normi koje akteri pri tom slede i čijoj reprodukciji doprinose“ (Spasić, 1996: 13-14). U proučavanje je uključio i specifične okolnosti interakcije a što se ogleda u proučavanju svakodnevnice duševnih bolesnika i osoblja u mikrosvijetu bolnice, tehnike umrtvljavanja sopstva i nadzora nad identitetom koje primjenjuje osoblje i oblike otpora, odbrane vlastite autonomije štíćenika u uslovima maksimalno ograničenih ličnih resursa. Rast značaja interakcionističke sociološke teorije, kako kaže Spasić, posljedica je razlaganja funkcionalističke slike društva kao konsenzualnog kulturnog jedinstva na mnoštvo malih, relativno autonomnih kulturnih podsvjetova i s tim u vezi usredsređivanje na identitet, koji je posljednjih godina u žiži interesovanja društvene teorije, a na koji su interakcionisti prvi obratili ozbiljnu analitičku pažnju. I u toj tački, i u drugima, interakcionizam je poslužio kao most između sociologije i drugih disciplina koje se bave društvom, naročito psihologije, antropologije, filozofije i studija kulture, „(...) i time olakšao sudelovanje sociologije u opštem trendu ka interdisciplinarnosti i

konvergenciji koji u posljednje vreme jasno obeležava društvenu misao“ (Spasić, 2004: 110).

Dramaturški teoretičari, među koje se ubraja i Goffman, usvajaju stav da je interakcija vođena saznanjima koje ispisuje kultura, da su svi akteri svjesni normi, vrijednosti, vjerovanja i drugih simboličkih elemenata koji ih upućuju na to kako trebaju govoriti, ponašati se i općenito igrati svoje uloge. Teorije sada više daju važnost kulturi kao pružatelju scenarija na prezentiranje sebe na pozornici i pred drugima koji čine publiku te upotrebi rekvizita i drugih scenskih sredstava za postizanje dramskih i strateških ciljeva (Turner, Steets, 2011: 47). Prema Turneru i Steets, Goffmanovo teorijsko zaleđe ogleda se u preuzimanju i transformiranju Durkheimove analize periodičkih okupljanja Aboridžina zasnovanog na konceptu koji se sastoji od sljedećih elemenata: (1) jedinstvenog vizualnog i kognitivnog fokusa pažnje; (2) uzajamne i preferencijalne otvorenosti za verbalnu komunikaciju; (3) vizualnog ispitivanja okruženja, što maksimalizira uzajamnu percepciju i nadgledanje; (4) izvirućeg „mi“ osjećaja solidarnosti i toka osjećaja; (5) ritualnog i ceremonijalnog označavanja otvaranja, zatvaranja, ulaza(ka) i izlaza(ka); (6) skupa ritualiziranih procedura za isticanje devijantnosti i ispravljanje devijantnih činova (Goffman, 1961). Osnovna jedinica interakcije za Goffmana je fokusirani susret i nije teško u njegovim opisima susreta uočiti Durkheimove ideje. Durkheimova analiza za Goffmana dokumentira ono što se događa baš svaki put kada su ljudi uključeni u interakciju „licem u lice“. Sve njegove konceptualne distinkcije naglašavaju važnost kulturnih scenarija, dok orijentiraju pojedince unutar susreta i prilikom strateškog djelovanja. „Svaki susret smješten je unutar prigode, koja je dio većeg okupljanja. Ti strukturalni parametri sadrže kulturne scenarije, koji su sastavljeni od kulturnog „etosa“, „programa“, „najvažnijih tema“ i „pravila“ prikladnog i neprikladnog ponašanja. Ti kulturni scenariji usmjeravaju aktere pri donošenju strateških odluka o tome kako bi se trebalo ponašati u susretu i kako bi trebali predstaviti sebe drugima (Goffman, 1959.) Takva predstavljanja odvijaju se duž nekoliko važnih dimenzija (Turner, Steets, 2011: 50). Jedno je oblik govora – kako pojedinci trebaju koristiti riječi, fraze, modulacije glasa, tempo i druge aspekte govorenja; druga dimenzija je korištenje rituala, tj. stereotipiziranih sekvenci i drugih signala koji drže interakciju u skladu s kulturnom situacijom; treća dimenzija je uokvirivanje, kojim se postavljaju granice s obzirom na ono što treba biti uključeno u interakciju ili isključeno iz nje; četvrta – upotreba rekvizita, scenske opreme. Peta dimenzija je kategorizacija situacije kao „radno-praktične“, „društvene“ ili „ceremonijalne“. Stvaranje uloga na taj način predstavlja proces signalizacije prava i obaveza na koje se pojedinci mogu pozvati. Pojedinaac je predstavljen kao glumac koji zna svoj tekst iz kulturnog scenarija. Ljudi se stoga

prilagođavaju kulturnom scenariju te usklađuju uzajamne prezentacije sebstva prema scenariju.

„Dok se Goffmanova analiza često interpretira kao oblik simboličke interakcije, ona je durkheimovska u svojoj jezgri. Ljudi koriste rituale kako bi održali glatki tijek interakcije i time prihvaćaju i učvršćuju svetost kulturnog scenarija. Kada ne uspijevaju u svojim samopredstavljanjima, pobuđuju se negativne emocije, i kod sebe i kod drugih, što vodi izražavanju ritualiziranih popravaka prekinute interakcije. Pojedinci su strateški motivirani da manipuliraju gestama tako da njihove prezentacije „lica“ i „linija“ budu viđene od strane drugih kao sukladne kulturnom scenariju čime ujedno učvršćuju implicitnu moralnost kulturnog scenarija“ (Turner, Steets, 2011: 51). Za Goffmana „(...)osoba nije samo društvena osoba, to je osoba koja uzima u obzir društvenu situaciju, svakodnevne snove, način života i razvija se i odgovara na te društvene situacije“ (Goffman, 1959: xi). Osoba mora predstaviti sebe, aktivno je angažirana u izvođenju uloge i predana je ovom predstavljanju. Prema Goffmanu svakodnevni život je serija okvira, zamrznutih momenata, kroz koje pojedinci prolaze, predstavljajući se kroz svaki okvir unutar očekivanja i granica tog okvira. Sociološki naglasak stavljen je na izvođenje uloga. Naglasak je i na mnoštvo osoba koje se realiziraju kroz različita igranja uloga u kojima je svaki dio osobe angažiran. Postoji mnoštvo uloga primjerenih svrhama svakodnevnog života. Osoba nastaje i igra se u svakodnevnim razmjenama.

Goffmanov rad karakterizira okret ka društvenim dimenzijama identiteta i društvenim ulogama koje se izvode, ka shvatanju osobe kao individue koja se pregovara u svakodnevnom jeziku, izmjenama i rutinama kroz koje se identitet oblikuje. Dolazi do metodološkog i teorijskog okreta ka promatranju prakse svakodnevnog života. Osoba promatrana na ovakav način nije samo društveno determinirana, već i osoba koja je odgovorna i aktivno uključena u proces tumačenja svakodnevnice i društvene interakcije. Društveni identitet za Goffmana obuhvata i lične karakteristike i strukturalne karakteristike i zato je primjereniji od pojma društveni status. Mi oblikujemo određene predodžbe šta bi osoba mogla biti a ne šta jeste. Ta očekivanja naziva očekivanja kroz utisak, a karakter koji mi imputiramo karakterizaciju kroz utisak – virtuelni društveni identitet. „Određena kategorija i karakteristike koje bi se pokazale kao stvarne zvale bi se stvarni društveni identitet“ (Goffman, 2009: 14). Goffman je promatrao osobu u stalnom pokretu između dva različita područja: prednje scene, gdje se izvode javno vidljive društvene crte ličnost, i pozadine gdje akteri čuvaju svoj pribor ili „opremu za identitet“ i gdje se mogu odmarati od uloge. Implicitan u ovome je utisak o istinitoj i autentičnoj osobi koja se rijetko izražava u prisustvu drugih osoba. „Uzimajući određenog učesnika i njegov nastup kao primarnu referentnu tačku, o drugima koji vlastitim nastupima

doprinosu predstavi možemo govoriti kao o publici, posmatračima, ili saučesnicima“ (Goffman, 2000: 29). Goffman je argumentirao da ljudi izvode društvene uloge kao što to rade glumci na pozornici, trudeći se i postajući privrženi određenom javnom ili grupnom identitetu. Dio ovog identiteta uključuje javnu ličnost koju osoba zahtijeva i brani u društvenoj interakciji.

U kasnijim spisima Goffman je predstavio ideju narušene uloge, u kojoj osoba može biti stigmatizirana kao rezultat devijantnog ponašanja ili ličnih karakteristika (Scott, 2006: 148). Goffmanov predmet nije ni pojedinac ni njegovo sopstvo kao kod interakcionista, već susret između pojedinaca (Spasić 1996: 26). Pogrešno je Goffmana smatrati istraživačem ponašanja pojedinaca i malih grupa. Proces preobražavanja ponašanja „usamljenog pojedinca“ u ponašanje učesnika u skupu predstavlja ključ za Goffmana. „Za razliku od simboličko-interakcionističke vizije društva kao spleta čisto kognitivnih procesa definisanja situacije, goffmanovske interakcije uvek se odvijaju pod okriljem zajedničkih, ograničavajućih moralnih obaveza. Premda se zadržava interakcionistička ideja o konstruisanoj prirodi društvene stvarnosti, o njenoj fluidnosti i krhkosti, odbacuje se ona ekstremna njegova forma (...) Goffman ne prihvata ni parsonsovski proces internalizacije moralnih normi kao osnovni mehanizam kojim društvo „koristi“ svoje članove da bi sebi obezbedilo uređenost i kontinuitet; moralne obaveze se kod njega javljaju u vidu pritiska uzajamnih očekivanja kojima ljudi podvrgavaju jedni druge u okviru konkretne interaktivne situacije“ (Spasić, 1996: 34-35). Kao princip organizacije društva javlja se stav da svaki pojedinac koji posjeduje određena društvena obilježja ima moralno pravo da očekuje da ga drugi vrednuje i tretira na odgovarajući način. „Dramska metafora je način da se prizna elementarna činjenica da se ljudi u društvu ne ponašaju po prostom modelu „stimulus – reakcija“, već da su stalno podvrgnuti pritiscima svog neposrednog društvenog okruženja (različitih „publika“), kojima se obraćaju i na koje žele da ostave utisak (svojim „nastupom“))“ (Spasić, 1996: 43-44). Funkcija dramske metafore je da pokaže da ljudi u društvu, slično kao što se to dešava u pozorištu često nastupaju zajedno i koordinirano, ali se ističe i značaj reakcije drugih što je veoma važno za formiranje slike o sebi. „Mešoviti kontakti postaju idealno mesto za posmatranje tehnika kontrole i manipulisanja informacijom (o sebi) i složene igre pregovaranja oko identiteta“ (Spasić, 1996: 57). Ritualni aspekt međuljudskih odnosa može se u najviše osnova nazvati glavnim motivom Goffmanove sociologije. Sopstvo je dijelom nešto ceremonijalno, sveti objekt koji se mora tretirati s odgovarajućom ritualnom pažnjom, a, s druge strane, mora se drugima predstaviti u odgovarajućem svjetlu. Goffmana zanima kontrukcionistički - ideacioni poredak. „Jasno je na šta Goffman cilja: čuvajući interakciju, poštujući pravila koja je regulišu, učesnici čuvaju samo društvo. Ako se ritual definiše kao iskazivanje poštovanja nekom svetom objektu ili „njegovom zastupniku“,

interaktivna situacija je za Goffmana, očigledno, zastupnik društva. Naš problematični interakcionista prikazuje se, tako, kao pravi Durkheimov sledbenik“ (Spasić, 1996: 74).

Stavljanjem pojma sopstva u centar pojmovne aparature Goffman se pridružuje tradiciji simboličkog interakcionizma. Ranije je spomenuto da još od G. H. Meada ovaj pojam interakcionista služi kao jedan od glavnih oslonaca za suprotstavljanje bihejviorizmu. Sopstvo nije urođeni dio pojedinčeve ličnosti, već se oblikuje kroz društveno iskustvo, preplitanjem unutrašnjih činilaca s uticajima fizičke i društvene okoline. Ono može biti i subjekt i objekt, a što je najznačajnije, može biti objekt samome sebi, samo sebi predmet razmišljanja. Sopstvo je centralni dio sistema pojedinčeve ličnosti, svjestan samoga sebe, ali istovremeno dinamički agens koji zna, osjeća i stremi nečemu. „Osobni Goffmanov sociološki imperijalizam dovodi do jednog sopstva koje bi se moralo nazvati „suviše socijalizovanim““ (Spasić, 1996: 99-101). Goffman tvrdi da društvo uspostavlja načine kategorizacije ličnosti i definira karakteristike koje se smatraju uobičajenim za pripadnike svake od ovih kategorija. Rutina u društvenim odnosima u ustanovljenim okvirima omogućava interakciju bez ulaganja naročite pažnje. Teorija stigme je, po njemu, ideologija kojom objašnjavamo inferiornost određene osobe i „stepen opasnosti“ po nas, a koji ta osoba nosi.

Goffman nije bio naprosto dirkemovac, već američki dirkemovac. „Reklo bi se da se u filozofiji koja leži u temeljima Goffmanove sociologije dirkemovski kolektivizam prepliće s pragmatičarskim individualizmom, koji Goffmanu stiže preko interakcionizma“ (Spasić, 1996: 167). „Šire gledano, Goffmanovo stanovište se može ubrojati u one sintetičke pristupe koje jedan komentator naziva „savremenim na jezik orijentisanim društvenim konstrukcionizmom“, a čiji je cilj „(...)spojiti jezik i situaciju u jedan jedinstveni konstrukt za svrhe istraživanja“ (Haines, 1993: 540). „Goffmanova interdisciplinarnost ukazuje na besmislenost stroge parcijalizacije društvenih nauka i na mogućnost plodnog kombinovanja sociologije, socijalne psihologije, antropologije i lingvistike“ (Spasić, 1996: 180). Krutom shvatanju društvenih zahtjeva za poretkom pridružuje se dalekosežno područjavanje svih aspekata čovjekove ličnosti i ponašanja. U djelu *Stigma* odredio je razliku između ličnog i društvenog identiteta. Društveni i lični identitet za Goffmana predstavljaju dio stavova i definicija osoba koje ih formiraju o drugim osobama (Gofman, 2009: 117). „Naravno, osoba konstruiše svoju sliku o sebi, od istog materijala od koga ostali konstruišu njegov društveni i lični identitet, no on ima veliku slobodu da sebe predstavi kako želi. *Koncept društvenog identiteta* omogućava nam da proučimo stigmatizaciju. *Koncept ličnog identiteta* omogućava nam da proučimo ulogu kontrole informacija u odnošenju prema stigmatiziranim osobama. *Koncept ego identiteta* omogućava

nam da proučimo šta osoba može misliti o stigmati i o odnošenju prema stigmati(...)" (Goffman, 2009: 118). Na kraju ovih razmatranja izvodi zaključak da je osoba, ili ono što ona može postati, proizvod mjesta i vrste društvene strukture, to jest, osoba je proizvod društva (Goffman, 2009: 124). „Ovo je svakako jasna ilustracija osnovne sociološke teme: priroda osobe, koju osoba sama sebi nameće ili joj mi namećemo, uslovljena je prirodom odnosa u grupi kojoj pripada" (Goffman, 2009: 125). Prema tome, sopstvo nije vlastita nego društvena konstrukcija. Usvaja se neko sopstvo koje će predstavljati osobu samu. „No ovo sopstvo, kao što mora biti, biće za osobu stranac koji se u nju nastanio, glas grupe koja govori za nju i kroz nju" (Goffman, 2009: 135). Normalni i stigmatizovani, prema Goffmanu, nastaju u društvenim situacijama tokom kombinovanih kontakata na osnovu nerealiziranih normi. „Proučavanje paralelnog života u restriktivnim totalnim institucijama je od posebnog interesa. Kada je egzistencija ogoljena do kosti, možemo saznati šta ljudi rade od tkiva svog življenja" (Goffman, 2011: 271).

Kako je navedeno u analizi Goffmanovog rada, njegov doprinos uvođenju pojma identitet nije primaran. Njegov centralni interes bio je analiza susreta pojedinaca u društvenom kontekstu. Ono što nije bio primarni konceptualni interes Goffmanova razmatranja, a zbog čega mu se prigovara, analizirali su Berger i Luckmann.

2.8. Berger, Luckmann

U širem kontekstu svog teorijskog kretanja Berger i Luckmann dalje razvijaju Weberovo shvatanje da se društvene nauke bave razumijevanjem ljudske akcije koja je usmjerena na subjektivno namjeravano značenje učesnika (Berger, Luckmann, 1992: 7). U analizi društva prvi nivo posmatranja za njih je neposredni svijet svakodnevnog iskustva. Smatraju da nizom zdravorazumskih konstrukcija ljudi reinterpretiraju neposredno doživljeni svijet, vrše izbor u skladu s onim što ih interesira. Na drugom nivou promatranja smatraju da ljudi ispituju odnos sveukupne datosti prema akterima djelovanja (Berger, Luckmann, 1992: 8). Naučne konstrukcije predstavljaju idealne tipove koji se bitno razlikuju od neposrednog iskustva, što se potvrđuje okolnošću da je sociolog uključen u spoznajnu situaciju kao ekspert a ne kao protagonist. Temelji znanja o svakodnevnom životu su društvo kao objektivna zbilja i društvo kao subjektivna zbilja (Berger, Luckmann, 1992: 9). Identitet smatraju ključnim elementom subjektivne zbilje koji stoji s društvom u dijalektičkom odnosu. Identitet se formira putem društvenih procesa. Pošto je jednom kristaliziran, društveni odnosi ga održavaju, modificiraju ili čak preoblikuju. Društveni procesi uključeni kako u formiranje, tako i u održavanje identiteta

određeni su socijalnom strukturom. I obrnuto, pojedinačne svijesti reaguju na danu socijalnu strukturu, održavajući je, modificirajući je, čak i preoblikujući je. „Određene povijesne socijalne strukture rađaju tipove identiteta, prepoznatljive u individualnim slučajevima“ (Berger, Luckmann, 1992: 201). Kao što vidimo, u analizi pojma identitet oni detaljno objašnjavaju uticaj društvene strukture na izgradnju identiteta, ono što nije centralna orijentacija Goffmanove analize. Orijehtacija i vladanje u svakodnevnom životu ovise o takvim tipizacijama. Međutim, status te tipizacije ne da se upoređivati sa statusom konstrukata socijalne znanosti, verifikacija i pobijanje ne slijede kanone znanstvene metode. Identitet je fenomen koji nastaje iz dijalektike između pojedinca i društva. „S druge strane, tipovi identiteta su socijalni proizvodi *tout court*, relativno stabilni elementi objektivne socijalne zbilje (pri čemu je stupanj stabilnosti, dakako, zauzvrat društveno određen)“ (Berger, Luckmann, 1992: 202).

Teorije o identitetu uvijek su usađene u neku općenitiju interpretaciju zbilje; one su „ugrađene“ u simbolički univerzum i njegove teorijske legitimacije te variraju ovisno o karakteru tih legitimacija. „Identitet ostaje nerazumljiv ukoliko mu se ne odredi mjesto u svijetu. Stoga se bilo kakvo teoretiziranje o identitetu i određenim njegovim tipovima, mora dešavati unutar okvira teorijskih interpretacija unutar kojih su identitet i njegovi tipovi smješteni. Pojava psihoanalize uvela je daljnji dijalektički odnos između identiteta i društva. Psihološke teorije služe za legitimiranje u društvu utvrđenih procedura održavanja i popravljavanja identiteta i pri tom osiguravaju teorijsku vezu između identiteta i svijeta, onako kako su oba socijalno definirana i subjektivno usvojena. Empirijska prikladnost i neprikladnost psiholoških teorija, Prema Bergeru i Luckmann, ogleda se u interpretativnim shemama što ih stručnjak i laik mogu primjenjivati na empirijske fenomene u svakodnevnom životu. (Berger, Luckmann, 1992: 202-205) „Korjenite promjene socijalne strukture (kakve su, na primjer, promjene što ih je izazvala industrijska revolucija) mogu rezultirati propratnim promjenama psihologijske zbilje. U tom slučaju mogu nastati nove psihologijske teorije, zato što stare više adekvatno ne objašnjavaju empirijske pojave. Teoretiziranje o identitetu tada će nastojati raspoznati preobrazbe identiteta koje su se aktuelno desile, a u tom procesu će se i same preobražavati. S druge strane, identitet može postati problematičan i na razini same teorije, tj. kao rezultat intrinzičnih teorijskih razvojnih kretanja“ (Berger, Luckmann, 1992: 207).

Ljudska animalnost se u socijalizaciji preobražava ali ne biva dokinuta. Animalnost i društvenost koegzistiraju. Dijalektika između svakog čovjeka i društvenog svijeta od prvih faza socijalizacije nastavlja se tokom cijele individualne egzistencije. Biologijski faktori su ti koji ograničavaju društvene mogućnosti dostupne svim

pojedincima, a društveni svijet nameće ograničenja onome što je organizmu biološki moguće. U moći organizma nad životom i smrću manifestira se kontrola organizma nad pojedincem. Društvena stvarnost ne određuje samo djelovanje i svijest nego i u značajnom stupnju djelovanje organskih funkcija. U potpuno socijaliziranom pojedincu, stoga, postoji trajna dijalektika između identiteta i njegovog biološkog supstrata. „Čovjek je biologijski predodređen da svijet izgrađuje i nastanjuje s drugima. Taj svijet postaje za njega dominantnom i konačnom zbiljom... U dijalektici između prirode i socijalno konstruiranog svijeta preobražava se sam ljudski organizam. U istoj toj dijalektici čovjek proizvodi zbilju i time proizvodi sebe“ (Berger, Luckmann, 1992: 209-211). U skladu sa svojom analizom identiteta, Berger i Luckmann tvrde da analiza uloge znanja u dijalektici pojedinca i društva, ličnog identiteta i društvene strukture, pruža odlučujući komplementarni pogled na sva područja sociologije. Pruža mogućnost za široka područja socioloških istraživanja – od proučavanja malih grupa do širokih institucionalnih sklopova, riječju, omogućuje sistematsko objašnjavanje dijalektičkog odnosa između strukturalnih realnosti i ljudskog poduhvata konstruiranja zbilje. Analiza odnosa između institucionalnih procesa i legitimirajućih simboličkih univerzuma pruža uvid u dijalektiku društvene zbilje i individualne egzistencije. Šire empirijsko istraživanje odnosa institucija spram legitimirajućih simboličkih univerzuma bi unaprijedilo sociološko razumijevanje savremenog društva. „Sociologija znanja razumijeva ljudsku zbilju kao socijalno konstruiranu zbilju. Budući da konstitucija zbilje tradicionalno tvori središnji problem filozofije, to razumijevanje ima stanovite filozofske implikacije“ (Berger, Luckmann, 1992: 215).

2.9. Teorija identiteta

Među mnogim teorijskim tradicijama koje proučavaju identitet, razvile su se dvije različite ali jako povezane teorije identiteta. Prva teorija koja pripada sociologiji usmjerava pažnju na vezu između društvenih struktura i identiteta. Druga teorija, oblast socijalne psihologije, fokusira se na procese samopotvrđivanja. Identitet se kao pojam upotrebljava u različitim značenjima. Jedno od značenja se odnosi na kulturu, drugo na uobičajenu identifikaciju sa kolektivitetom ili društvenom kategorijom, kao pojam teorije društvenog identiteta, ili, u današnjim radovima o društvenim pokretima, u odnosu na aspekte i značenja koje se pridaju mnoštvu uloga koje individue obično izvode. Teorija identiteta svoje početke ima u sedmoj deceniji dvadesetog stoljeća.

Prva od ovih teorija ima svoje osnovne postavke u istraživanju načina na koje se spoljašnje društvene strukture odnose na unutarnje procese u osobi, a druga u istraživanju uticaja unutrašnje dinamike procesa samopotvrđivanja. Zapravo, u centru pažnje ovih istraživanja su društvena struktura i struktura osobe. Tragovi prve teorije nalaze se u radu G. H. Meada. „Teorija identiteta kreće se pokušajem određenja mogućnosti za analizu pojmove „osoba“ i „društvo“ u okviru Meadovog rada u nastojanju da organizira ove pojmove kao objašnjenja određenih ponašanja; tako predstavljena analiza nastoji se varolizirati sistematskim empirijskim istraživanjima“ (Stryker, Burke, 2000: 285). Od Meadove teorije se usvajajući pogled dosljedan savremenom sociološkom imaginariju i društvo promatra kao mozaik relativno trajnih obrazaca interakcije i odnosa, različitih ali organiziranih, koji su omeđeni u poretku grupa, organizacija, zajednica i institucija koje presijecaju raznovrsne granice klasa, etniciteta, generacija, religija i ostalih varijabli (Stryker, Burke, 2000: 285). U njenim počecima teoriju identiteta zanima pitanje zašto se važnost identiteta vemenom vemenom mijenja. Model ove teorije identiteta sastoji se od četiri elementa: 1. standard identiteta predstavlja niz značenja (kulturno pripisanih) koje posjeduje pojedinac; 2. percepcija značenja unutar određene situacije koja odgovara dimenzijama značenja u standardu identiteta; 3. mehanizam koji poredi pojmljena situacijska značenja sa značenjima koja se nalaze u standardu identiteta; 4. ponašanje ili aktivnost individue, što predstavlja funkciju razlike između percepcije i standarda (Stryker, Burke, 2000b: 287) „Ponašanje je, prema ovom modelu, organizirano da bi promijenilo situaciju i tako shvaćena za osobu važna značenja trebaju biti usklađena sa značenjima u standardu identiteta“ (Stryker, Burke, 2000b: 287). Ovaj proces naziva se samopotvrđivanjem. Ciljno usmjereno ponašanje mijenja situaciju u smislu povezivanja značenja oblikovanih u situaciji sa značenjima koja se nalaze u standardu, transformira emocije prema odnosu između percipiranih samodefinirajućih značenja koja se nalaze u standardu identiteta. „Emocije ukazuju i individui i drugima šta znači određeno emotivno stanje, čineći to stanje dijelom situacije prema kojoj se sve strane, uključujući i pojedinu individuu, orijentiraju“ (Stryker, Burke, 2000: 288). Nesklad ili povećanje diskrepancije rezultira negativnim emocijama, spajanje i prevazilaženje diskrepancije dovodi do pozitivnih emocija (samopotvrđivanje).

Dva stanovišta unutar teorije identiteta nalaze zajedničku tačku u posmatranju ponašanja koje izražava identitete. Stajalište koje zastupa Stryker, a koje je za nas važnije, dolazi do pojma ponašanja pomjerajući se od društvene strukture ka pojmu posvećenosti određenoj ulozi, i u tim relacijama se fokusira na posljedičnu istaknutost identiteta u ponašanju. Gledište koje zastupa Burke, a koje pripada socijalnoj psihologiji, odvaja se od pojma internaliziranog standarda identiteta i percepcije značenja važnih za ličnost prema ponašanju koje prevazilazi

diskrepanciju mijenjajući postojeću ili proizvodeći novu situaciju (Stryker, Burke, 2000: 288). Strukturalni pristup shvata identitet u pojmovima spoznaje i shvata potragu za potvrđivanje identiteta kao iznalaženje ili potvrđivanje situacija u kojima se ti identiteti mogu izraziti. Saznajni pristup i njegov zastupnik Stryker stavlja da su identiteti omeđeni i da se na njih vrši uticaj od strane društvenog konteksta. Oba pristupa shvataju sopstvo kao strukturu mnogostrukih identiteta. Gledaju na identitet kao pojam koji je povezan i sa izvođenjem uloga i kao ponašanje putem značenja. Prvi pristup (Stryker) tvrdi da su identiteti spoznajne sheme koje utiču na to kako osobe definiraju situacije i čine ih osjetljivijim za „linije“ koje traže ponašanje sukladno identitetu. Drugi (Burke) pristup vezu između identiteta i ponašanja nalazi u njihovom zajedničkom značenju (Stryker, Burke, 2000: 289). Situacije uključuju odnose osoba sa drugim osobama. Stepen do kojeg osobe mogu potvrditi svoje identitete zavisi od drugih osoba. Identiteti se potvrđuju ili opovrgavaju u situacijski zasnovanoj interakciji.

„Teorija identiteta općenito je usmjerena na „identitet uloga“ što podrazumijeva dvojnost“ (Stryker, Burke, 2000: 289). Identitet je nešto unutrašnje, a sastoji se od internaliziranih značenja i očekivanja koja su vezana za uloge. Društvena struktura se sastoji od međusobno povezanih statusa i povezanih uloga. Svaka uloga je povezana sa jednom ili više grupa koje osiguravaju značenjski kontekst. Primjeri uključuju grupe i mreže, kao i organizacije, klase, sindikate i druge društvene jedinice. Struktura povezivanja i grupiranja uloga osigurava prvi nivo uticaja društvene strukture na individue. (Stryker, Burke, 2000: 289). Jedan od vidova predanosti nekom identitetu predstavlja broj drugih osoba sa kojima smo povezani. „Povezanost povećava važnost identiteta, čineći vjerovatnijim da će identitet biti aktiviran u određenoj situaciji: osobe koje posjeduju povezane statuse i sa njima vezane uloge imat će istaknutije identitete vezane za te statuse i uloge. Povećana važnost identiteta reflektira se u izvođenju uloga koje su usklađenije sa značenjima i očekivanjima povezanim sa tim identitetom. Kada više osoba ulazi u interakciju u poznatoj situaciji, međusobno potvrđuju identitete koje posjeduju i njihova predanost jednih drugima se povećava. Počinju gledati na sebe kao na grupu – to jest kao na novu društvenu strukturu. Suprotno ovome, kada osobe ulaze u interakciju u poznatoj situaciji i imaju poteškoće u potvrđivanju svojih identiteta, postojeće veze među njima pucaju i struktura se poništava (Stryker, Burke, 2000: 290).

Osnovno pitanje postavljeno u teoriji identiteta izražava se ilustrativno na sljedeći način: Zašto neka osoba, koja ima slobodno popodne za vikend, izabere da izvede svoju djecu u zoološki vrt dok druga osoba bira da provede to vrijeme na terenu za golf sa prijateljima? Jezik ovih prototipskih pitanja implicira prostorno ograničenje teorije koje je važno za prepoznavanje početka ove diskusije. Ova teorija se

primjenjuje na situacije gdje su alternativni smjerovi interakcije razumno i ekvivalentno otvoreni za aktere. Glavna pretpostavka teorijskog okvira simboličkog interakcionizma je ta da su ljudska bića akteri, a ne samo oni koji reagiraju. Teorija identiteta dijeli ovu pretpostavku, priznajući mogućnost izbora kao odliku ljudskog postojanja. Teorija identiteta govori nam više o onim osobama koje imaju mogućnost izbora prije nego o osobama koje nemaju tu mogućnost i može više reći o aspektima života u kojima slobodni ljudi imaju razuman izbor nego o mnogim aspektima života kao što je npr. života zatvorenika, gdje opcije, kao praktična stvar, ne postoje. Kao proizvod teorijskog okvira simboličkog interakcionizma teorija identiteta dijeli mnoge pretpostavke i premise interakcionističke misli općenito (Stryker u Borgotta, 2000: 1253-1254). Identitet kao pojam o sebi definiran je kao očekivano ponašanje u ulogama koje su povezane sa statusima u organiziran nizu društvenih veza. S ove tačke gledišta, pojmovi identitet i identitet uloge su istoznačni. „Društvena struktura“ definirana je putem uobličjenih pravilnosti ljudske interakcije i uključuje potvrđivanje da većina društvene interakcije nastoji biti u skladu sa istim ili sporo promjenjivim izvođenjem uloga (Stryker, 2007: 1084). Formula da „društvo oblikuje sebe, čime oblikuje društveno ponašanje“ priznaje i zahtijeva mogućnosti reciprociteta među svojim komponentama – društveno ponašanje utiče na osobu i društvo, ali i osoba utiče na društvo. Teorija identiteta se gradi na pročišćavanju tradicionalnog okvira simboličkog interakcionizma i specifikaciji njegovih osnovnih formula. U suštini, pročišćavanje ima veze s tri gledišta unutar tradicionalnog okvira simboličkog interakcionizma od Meada i Cooleya, Blumera i drugih: konceptualizacija društva, konceptualizacija osobe i relativna težina da se prizna društvena struktura nasuprot interpretativnih procesa u objašnjenju ljudskog ponašanja. Tradicionalni okviri nastoje gledati na društvo kao jedinstveno, kao relativno nediferenciran i neorganiziran fenomen s malo, ako uopće postoje, unutarnjih granica prema razvoju univerzalno zajedničkih značenja. U Strykerovoj elaboraciji teorije identiteta on naglašava da je savremena sociološka slika društva znatno drugačija od one koju ima tradicionalni simbolički interakcionizam, te da je savremena sociološka konceptualizacija društva ta koja je inkorporirana u okvir strukturalnog interakcionizma iz koje je izvedena teorija identiteta (Stryker u Borgotta, 2000: 1254-1255) Savremena konceptualizacija naglašava trajnost primjera interakcije i odnosa koji su u srcu sociološkog osjećaja za društvenu strukturu. Sociološki smisao ističe otpor društvene strukture na promjene i njeno nastojanje da se reproducira. Savremena sociološka slika također se razlikuje i prema pogledu na društva kao visoko podijeljene ali organizirane sisteme interakcije i odnosa, kompleksne mozaike grupa, zajednica, organizacija, institucija u čijem obuhvatu su široke poprečne linija društvenih podjela zasnovane na društvenoj klasi, starosti, polu, etnicitetu, religiji i dr. Ova ogromna raznolikost dijelova društva organizirana je na višestruke i isprepletene načine – interakcijski,

funkcionalno i hijerarhijski. U isto vrijeme različiti dijelovi društva se uzimaju kao veoma nezavisni a ponekad kao relativno nezavisni od drugih dijelova, katkad kao uključeni u blisku i kooperativnu interakciju, a katkad u sukobu.

Pojam privrženosti ima svoja osnovna značenja u mrežama društvenih odnosa u kojima osobe sudjeluju. Kao takva, privrženost određenom identitetu je društveno-strukturalni pojam. Povezana sa složenim mozaikom različitih dijelova društva. Ipak, osobe samjeravaju svoje živote ne u kontekstu društva kao cjeline, nego u kontekstu relativno malih i specijaliziranih društvenih mreža koje se sastoje od osoba koje su u interakciji na temelju zauzimanja određenih uloga i posjedovanja određenih identiteta. Identitet predstavlja niz značenja koja definiraju šta je neko ko posjeduje određenu ulogu u društvu, kada je član određene grupe i koje ga karakteristike identificiraju kao jedinstvenu osobu. Po srijedi su značenja koja si pripisuju kada je neko npr. radnik ili student, uloge koje posjeduju kada je neko član političke stranke, bratstva ili kada neko tvrdi da je određena osoba moralna. Ljudi posjeduju mnoštvo identiteta zato što imaju različite uloge, zato što su članovi različitih grupa i posjeduju mnoge lične karakteristike, ali značenja ovih identiteta dijele samo članovi društva. „Teorija identiteta nastoji objasniti specifična značenja koja individue posjeduju za razne vrste identiteta, a koje nastoje postići; kakav je odnos između ovih identiteta u bilo kojoj osobi; kako ti identiteti utiču na ponašanje osoba, na njihovo razmišljanje i kako identiteti vežu osobe za cijelo društvo“ (Burke, Stets,2009: 3). Individua i društvo su povezani u pojmu identitet. Autori napominju da, iako je u knjizi naglasak često na osobi, ne treba zaboraviti da individua egzistira unutar konteksta društvene strukture. „Naše je stajalište da je društvo (društvena struktura) sačinjeno od akcije individua iako znamo da su akcije proizvedene u kontekstu društvene strukture, one oblikuju strukturu i na njih utiče ovaj kontekst“ (Burke, Stets,2009: 3-4). Potrebno je razumjeti i prirodu individua koje oblikuju društvo i prirodu društva u kojem individue djeluju. Pažnja je usmjerena na prirodu individua i osnove njihovih reakcija i izbora za akciju, odnosno, njihovih motivacija.

Identiteti i proizvode i pregovaraju svoje uloge, to jest, uzrokom su simbola i značenja koja se oblikuju – kao što se izvode i održavaju kroz svoje predstavljanje – potvrđujući značenja (Burke, Stets,2009: 17). „Sopstvo je sačinjeno od mnogo lica, sačinjeno je od mnoštva dijelova koji su međusobno ovisni jedan o drugom, ponekada su nezavisni, ponekada se međusobno podupiru a ponekada su u sukobu, kao što su i organizirani na mnogo različitih načina“ (Stryker, 2007: 1091). Društvo i sopstvo imaju više lica ali su i organizirani. Opća kategorija društvenog ponašanja određuje se preko pojma preuzimanja uloga. Izbor da se poduzme određena akcija, koja se očekuje od određene uloge, predstavlja ono što ova teorija nastoji objasniti.

Sopstvo je sačinjeno od niza diskretnih identiteta; osoba posjeduje onoliko identiteta koliko postoji organiziranih sistema odnosa u kojima sudjeluje. Osobi se pripisuju statusna obilježja, ona ih prihvata i internalizira. Identiteti su spoznajne sheme, strukture spoznajnih asocijacija sa sposobnošću da utiču na percepcijske procese. Hijerarhija se uzima kao princip strukture identiteta, a identiteti se razlikuju u svojoj istaknutosti i centralnosti. „Osnovno polazište teorije identiteta pretpostavlja da će izbor između ili unutar ponašanja koje predstavljaju određene uloge odraziti relativni status identiteta u hijerarhiji identiteta. Važno je pomenuti da identiteti, kao spoznajne sheme, nisu situacijski određeni, može ih se nositi kroz različite situacije koje on ili ona doživljava, i utiču na smjer ponašanja u širokom opsegu tih situacija. (...) Privrženost pretpostavlja vezu sa društvenim mrežama, pojam se odnosi na ono što sociolozi nazivaju grupama kao i društvenim mrežama“ (Stryker, 2007: 1092-1093). Reći da su osobe privržene određenoj društvenoj mreži podrazumijeva da su njihovi odnosi sa ostalim članovima te mreže ovisni o izvođenju određenih uloga i posjedovanja određenog identiteta. Privrženost je, prema ovoj teoriji, izvor važnosti i značenja koje je povezano sa datim identitetima. Privrženost interakciji definira se kao broj veza koje neko posjeduje u datom identitetu a određena je i vezama među mrežama. Afektivna privrženost je dubina emocionalnih povezanosti sa tačno određenim brojem drugih osoba u mrežama odnosa. Privrženost utiče na hijerarhije identiteta a hijerarhije utiču na ponašanje usmjereno izborom uloga. Identitet će se mijenjati češće nego privrženost čija je pojmovna osnova interakcija a ne spoznaja. Za teoriju identiteta, identitet i njegov roditeljski pojam sopstvo može se reći da se odnose na internalizirana značenja društvenih uloga pomoću kojih osobe ulaze jedne sa drugima u odnose. „Cilj je pojmiti i objasniti djelovanje društvenih struktura na osobu i djelovanje osobe na društveno ophođenje“ (Kaufmann, 2006: 53).

Strukturalni simbolički interakcionizam je pravac unutar simboličkog interakcionizma koji se odlikuje izvjesnim kritičkim odmacima, naročito kod autora poput H. Blumera koji navodno preuveličavaju moć samostalnog samoodređenja u interakciji, zanemarujući važnost i težinu društvenih struktura. Sučeljen s mnogim ulogama pojedinac ima sve veću slobodu izbora. Dodijeljenu ulogu mora usvojiti na vlastiti način, prvo odabirući jedan „identitet“ (sliku o sebi) među lepezom drugih. Sheldon Stryker u prvi plan stavlja te „identitete uloga“ koji ukazuju mogućnost da se uloga igra na više različitih načina, pošto se ovi vežu za sustave oprečnih značenja. Za Strykera i Burkea (2000) prospektivna procjena emocionalnih reakcija od prvotne je važnosti u elaboraciji identitetskih odabira koji prethode djelovanju: ego favorizira pojedini identitet uloge za koji smatra da će mu prouzročiti zadovoljstvo. S druge strane, on je u sebi akumulirao dugo iskustvo prethodnih uloga, pa ne mora svaki put iznova promišljati i oklijevati. „Dolazi do potajnog strukturiranja jedne emocionalne memorije, koja hijerarhizira identitete podesne za učestvovanje u preuzimanju

uloge. Rezultat je ono što Stryker zove *identity salience*, to jest moć većeg ili manjeg reaktiviranja raznovrsnih identiteta već prema mjestu što ga oni zauzimaju u osobnoj hijerarhizaciji“ (Kaufmann, 2006: 55). U sferi pojedinačnih djelovanja riječ je o nadmetanju dviju različitih shema s ulogama povezanih normi s jedne i self-schemas pohranjene osobne memorije refleksa s druge strane. „U određenom trenutku, koji se točno poklapa s raspadom instituciionalnog programa (Dubet, 2002), prag je očigledno prešupljen: usljed sve veće nadmoći identitetskih naznačitelja (*guiles de lecture*) nad pravilima što su ih pripisivale uloge, pojedinac je zauzeo središnje mjesto u regulaciji vlastita djelovanja. Upravo taj trenutak, u nama tako bliskim šezdesetima, obilježava povijesni preokret: izbijanje revolucije identiteta“ (Kaufmann, 2006: 56).

3. SAVREMENOST POJMA I NJEGOVA KRITIKA

3.1. Katherine Woodward

Izbor za prikaz djela savremene autorice Katherine Woodward ima svoj razlog u njenoj opsežnoj analizi kako problema savremene sociologije, društva općenito, tako i problema identiteta posebno. Refleksija pojma identitet na sva značajna područja društva i individualnog života današnjice analitički su predstavljeni u dvije njene publikacije: *Razumijevanje identiteta-Understanding Identity* (2002) i *Društvene nauke, velika pitanja Social Sciences-The Big Issues* (2003). Njen znanstveni opus proizilazi iz angažmana u mnogim sociološkim disciplinama i interesa za probleme savremenog svijeta u čemu je mjesto identiteta posebno. Savremena društva karakteriziraju razne neizvjesnosti koje proizilaze iz tehnološkog razvoja kao i iz migracija i kulturnih i ekonomskih promjena koje dovode u pitanje tradicionalne izvore izvjesnosti – tjelesnost, mjesto, etnicitet, naciju, klasu i rod. Analiza promjena i krize koja dovodi u pitanje određene oblike izvjesnosti fokusira se na aktualne i nezaobilazne zapitanosti ko smo i gdje pripadamo. Prema Woodward postavljaju se mnoga pitanja koja proizilaze iz problema identiteta: „Šta je sadržano u tvrdnji o mjestu identiteta u određenom povijesnom trenu? Kakav je odnos između individualnog i društvenog? Da li je moguće stabilizirati identitet – postoje li bilo kakvi temelji fiksiranosti i sigurnosti? Na koji se način može shvatiti identitet izvan granica polarizama i dualizama koji tako često karakteriziraju debate o identitetu?“ (Woodward, 2003: 23)

Velike su se promjene posljednjih godina desile u odnosima moći, globalnoj ekonomiji i politici kao i u razvoju novih tehnologija i promjeni radnih odnosa. Globalni terorizam je zamijenio konflikte između država kao glavni izvor napetosti u svijetu. (Woodward 2003: 1) Nasparam tih „velikih pitanja“ autorica spominje „mala pitanja“ koja pripadaju domenu individua, svakodnevnog života i svakodnevnih rutina. Ove svakodnevne stvari uključuju naš osjećaj ko smo u našim svakodnevnim odnosima s našim prijateljima, s našom porodicom, u našoj lokalnoj zajednici, na radnom mjestu. Promatrala je probleme zdravlja, bolesti, bogatstva države, kao i potrošnju i aktivnosti u dokolici, ali i velika pitanja poput velikog biznisa, međunarodne politike itd. Cilj autoričinog rada bio je da prezentira odnos između dva područja – globalnih događanja i svakodnevnog iskustva, i da ponudi viđenja prema kojima društvene nauke pomažu u oblikovanju smisla svakodnevnice i razumijevanju bitnih činjenica u tim promjenama.

Demografske promjene su imale ogroman uticaj na našu svakodnevnicu, kao i povećanje populacije starije životne dobi i imigracija koja zamjenjuje stopu novorođenih kao glavni izvor porasta populacije na zapadu. „Rast multikulturnih društava povećava važnost pitanja o nacionalnim identitetima i zahtijeva preispitivanje nekih tradicionalnih ideja o pitanjima ko smo mi i pitanjima o društvu i politici“ (Woodward, 2003: 2). Promijenilo se shvatanje šta čini porodicu i tradicionalno shvatanje bračnog para koji živi zajedno sa svojom djecom kao dominantne forme domaćinstva. Neke od ovih promjena dovele su do oblikovanja novih uloga žena i muškaraca, a što je uticalo na promjenu u oblicima porodičnog života uključujući i načine odgajanja djece (Woodward, 2003: 2). Zbog navedenih promjena postavlja se novo pitanje u našem vremenu: do kojeg stupnja ljudska bića oblikuju vlastiti svijet i do kojeg su stupnja ista subjekt za faktore van njihove kontrole, bilo njihove unutarnje ili vanjske prirode ili struktura društava u kojima žive? Ovo ilustrira međuodnos društvenog i ličnog, javnog i privatnog. Jedna od ključnih debata današnjice u društvenim naukama je odnos između osobnog i individualnog, s jedne, i društvenog, s druge strane. Povećava se važnost objašnjenja problema identiteta u savremenom svijetu zbog nesigurnosti i neizvjesnosti koje su veće nego u prošlosti, u vremenu kada ljudi nastoje uspostaviti i zaštititi svoje identitete kako lične tako i unutar grupa, pozicionirajući se u svijetu u kojem žive. Ljudi u 21. stoljeću zahtijevaju vizuelne dokaze. „Ljudi često zavise od fotografije da bi dokazali da su zaista to što govore da jesu, čak i da uopće postoje“ (Woodward, 2003: 26). Ubrzani tempo promjena ima za posljedicu da je unutar jedne generacije moguće pratiti različite oblike porodičnog života, iskustva plaćenog rada, odnosa među polovima i mnoštvo oblika etničke i kulturne raznolikosti. Problem identiteta u savremenom društvu vezan je i za pojam doma. Na primjer, dom je mjesto porijekla, mjesto rođenja, iako ne živimo tamo, postoji, dakle, naročit pojam koji izražava pripadnost – vezu sa određenim mjestom. Određeni pojam, kao što je to pojam domovina, stiče značaj koji se nalazi izvan značenja patriotizma i formira čežnju za domom, kao što izražava i osjećaj pripadanja u smislu da se domovina nalazi i čuva u nečijem srcu. U bliske pojmove spadaju i pojmovi zemlje, ljudi i kultura, naročito u slučaju kada osoba nije prisutna na tom prostoru. „Na taj način, pojam "dom" spaja značenja vezanosti za mjesto porijekla i želju za povratkom, uključujući cjelovit proces potrage za značenjima da bi se vratilo i zamišljalo te mogućnosti, iako se to vjerovatno neće nikada ostvariti. Čežnja za povratkom uvijek oblikuje sadašnjost i načine na koje ljudi dogovaraju identitete, a u vezi sa tim i činjenicu šta bi mogli postati, kao i to šta jesu sada“ (Woodward, 2002: 49). Ideja doma ima kontinuitet unutar vremena i prostora. Postoje historijski specifične konstrukcije pojma dom koje imaju posebnu osjetljivost. Pojam se mora shvatiti unutar određenog konteksta koji se doživljava na različite načine i označava uz pomoć razlika prema etnicitetu i rodu, koje su određene potrebama i

generacijama. Posebnu važnost pojam doma ima u vremenu brzih promjena i kretanja. „Vremena koja se mijenjaju i promjena mjesta stanovanja znači da se te promjene moraju odraziti putem formiranja razlika u smislu pozitivnih optimističkih tumačenja multikulturalnih i multirasnih identiteta“ (Woodward, 2002: 72). U pojmu doma „(...)nije sadržana samo fizička lokacija doma, mjesto je pojam koji uključuje širok raspon različitih značenja koja se izražavaju putem različitih sistema predstavljanja. Identitet putuje, ali se odnosi i na pripadanje. Korijeni su važni, ali insistiranje na fiksiranosti i esencijalnosti otežava promjene i onesposobljava razvoj. Imajući u vidu putovanja koja smo prošli i koja želimo ostvariti, čuvamo bitne momente tih putanja i sjećamo se u smislu da znamo odakle dolazimo da bismo oblikovali nove priče o sebi, a da ne bismo izgubili iz vida svoju pripadnost“ (Woodward, 2002: 167, 168).

Razlike i istovjetnosti znače postavljanje granica i tako potiču identitetsku priču koju odlikuju momenti u kojima se razlike crtaju, nanovo pričaju i prevazilaze. Ovo je dio dinamike identiteta. Granice se označavaju putem političke akcije kojom se oblikovanje i formiranje identiteta nužno implicira. Neki aspekti identiteta (materijalni, ekonomski, tjelesni, prostorni) imaju prvenstvo u određenim momentima i na određenim prostorima, ali svi oni moraju biti reprezentativni – moramo im dati smisao putem simboličko-diskurzivnih sistema (Woodward, 2002: 167). Neki oblik diskurzivne napetosti u društvu uvijek je prisutan. „Ko sam ja?“ pitanje je blisko povezano sa idejama o društvu u kojem živimo i sa pogledima drugih koji naseljavaju isti društveni kontekst. Identitet uključuje lična ulaganja, često vrlo intenzivna, do takvog stupnja da su ljudi spremni umrijeti da istraju ili zaštite svoj identitet. Razumijevanje identiteta može doprinijeti razumijevanju društvenih odnosa i društvenih promjena. Uspostavljanje identiteta uključuje označavanje granica. Ove granice lociraju parametre razlikovanja i istosti. Osiguravanje identiteta uključuje upravljanje različitim sopstvima. Granice nisu tako sigurne kao što se može isprva učiniti, naročito u kontekstu političke retorike. Uspostavljanje sigurnih granica uključuje imenovanje onih koji su uključeni i onih koji su isključeni. Odgovor na pitanje zašto ljudi zauzimaju identitetske pozicije nalazimo u analizi materijalnih, društvenih i ekonomskih posljedica kao i simboličkih i psihičkih procesa koji su u to uključeni. „Proces identifikacije zahtijeva psihička ulaganja kao i društveni i materijalni kontekst“ (Woodward, 2002: x). Govor o identitetu je priča koja se vrti oko različitih vrsta veza, kao što je veza između društvenog, sopstva i ostalih. Pitanje akcije i strukture se odnosi na stupanj do kojega su ljudi u mogućnosti da oblikuju vlastiti identitet, da učine izbor i preuzmu odgovornost za izbor, nasuprot faktorima koji su van kontrole pojedinaca. Tijelo koje nastanjujemo također postavlja granice i strukturalna ograničenja. Spoznaja o tome ko smo i odnos između individualnog, ličnog i društvenog uvijek

su smješteni unutar parametara tjelesnog. Tijelo predstavlja jedinstvenu lokaciju za razvoj osobe i garant njenog kontinuiteta. Tijelo je izvor za druge veze, veze između tijela i uma ili tijela i sopstva. Ova veza je različito artikulirana u različitim historijskim vremenima. „(...) postoje odnosi između različitih dimenzija u oblikovanju identiteta, ali je važan dio priče o identitetu taj da je identitet zasnovan na dualističkom mišljenju“ (Woodward, 2002: 2). Zapadnoevropsko razumijevanje subjekta kao individue sa društvenim, zakonskim, ekonomskim i moralnim aspektom konstituirano je, prema Fukoovom mišljenju, u posljednja dva stoljeća. Prije ovoga ljudi su bili nepodijeljeni. Ono što je podijelilo tok razvoja u kasnom devetnaestom i ranom dvadesetom stoljeću bio je njihov naglasak na iskustvu kao izvoru znanja o osobi, za razliku transcendentálnih i univerzalnih principa (Woodward, 2002: 6). Pragmatička verzija priče o identitetu daje važan doprinos sociološkom konceptu koji utemeljuje identitet ovdje i sada i suprotstavlja se transcendentálnoj osnovi osobe. Novo poimanje osobe utemeljeno je u svakodnevnici i jeziku, naročito u jeziku ličnih zamjenica. To je osoba koja se može spoznati kroz promatranje prije nego kroz metafizičko istraživanje. To su stvarni ljudi koji spoznaju i prilagođavaju vlastito ponašanje u svijetu. Cooleyevo gledište ističe zdravorazumsku osnovu osobe. Takva osoba djeluje pomoću imaginacije. Mi zamišljamo kako nas drugi vide i procjenjuju. Segment ovog koncepta osobe predstavljaju i emocije. Ova dimenzija sopstva ključna je za društveni život, za prilagođavanje sopstva drugima.

Navodeći Lacanove stavove o nesvjesnom autorica naglašava da je nesvjesno oblikovano od ideja i potisnutih želja koje su neprihvatljive, jer su prijatna ili za individualno ili za društveno. „Simbolički poredak postoji izvan nas, stoga on nije sredstvo za izgradnju „realne osobe“. Pojam je „posuđen“, tj. proizilazi iz kulture i nije fiksiran niti je nepromjenjiv. Mi se regrutiramo u simbolički poredak i preuzimamo položaje koji već postoje“ (Woodward, 2002: 19) „Pojam nezavisne osobe je relativno nova ideja u historiji ali je imao nevjerovatan uticaj na različite manifestacije mišljenja o identitetu“ (Woodward, 2002: 20-21). U poznom dvadesetom stoljeću raste zabrinutost zbog rastućih društvenih promjena u vidu dislociranja, raseljavanja, rizika i fragmentacije (Woodward, 2002: 22). Osoba mora predstaviti sebe, aktivno je angažirana i predana u izvođenju uloga. Identitet je postao pluralniji i fragmentiraniji. Pojedinci teško nalaze neku srž ili središte identiteta koji će svoje utemeljenje imati u klasi ili postojećim nacionalnim državama. Globalizacija djeluje polarizirajuće na identitete otvarajući raznovrsne mogućnosti i nove pozicije identifikacije čineći identitet pozicioniranim, pluralnijim, raznolikijim (Woodward, 2002: 47). Razlika je druga ključna dimenzija identiteta. „Identitet se obilježava putem razlika i načina na koje se međusobno razlikujemo“ (Woodward, 2002: 167). Pojam razlike blisko je vezan s pojmom moći

i često uključuje potčinjavanje drugih. Razlike koje je autorica istraživala odnose se na rod, rasu, etnicitet i tjelesne nedostatke.

Važno je za ovu autoricu ukratko opisati i primjenu njenih teorijskih opservacija na konkretne probleme identiteta u savremenom društvu. Navest ćemo samo jedan primjer takve njene analize. U dijelu knjige *Razumijevanje identiteta* (2002), u poglavlju „Predstavljanje identiteta“ na primjeru ultrazvuka objašnjava nam razumijevanje identiteta u savremenom svijetu. Autorica počinje analizu pitanjem: Šta nam govori vizuelna predstava? Koja značenja proizvodi? U prijašnje vrijeme, prije postojanja ultrazvuka, dokazi o trudnoći su ženama predstavljani kroz njihovo vlastito iskustvo o postojanju djeteta u njezinoj utrobi, a danas, u 21. stoljeću, dokazi se predstavljaju vizuelno. Sliku djeteta vidimo i prije njegovog rođenja. Da li fetus ima identitet? „Ljudi često ovise o potvrdi svog identiteta putem fotografije, čak i kada postoje i bez te potvrde... Znamo da je fetus u potpunosti ovisan i da ne može živjeti bez majke, ali majčino odsustvo sa slike ultrazvuka nudi vizuelni dokaz identiteta samo fetusa, a ne i majčinog identiteta“ (Woodward: 2002: 93).

3.2. Siniša Malešević

Naša analiza djela autora Siniše Maleševića kretat će se u pojmovnoj, operacionalnoj i historijskoj kritici pojma identitet. Vezano za upotrebu pojma identitet ovaj autor daje historijski pregled razvoja i odbacivanja pojmova koji su korišteni ili se još uvijek koriste kako u znanstvenim krugovima tako i u svakodnevnom životu. Jedan od takvih pojmova je i pojam ideologije, za koji autor tvrdi da još uvijek ima svoju analitičku i teorijsku utemeljenost. Pojam ideologija je sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog stoljeća bio je sastavni dio rekvizitnog idioma u bilo kojem analitičkom alatu društvenih nauka. „ (...) isti je 1990-ih izbačen iz frekventne upotrebe i iznenada zamijenjen novim proliferirajućim analitičkim pojmovima – „diskursom“, „meta-narativom“, „simulakrumom“, i najviše od svega pojmom „identitet““ (Malešević, 2006: 2). Pojam ideologija je, prema Maleševiću, skoro univerzalno smatran alatom 'mistične' teorije, bio je učestalo korišten od strane marksističkih teoretičara inspiriranih teorijama društvenih promjena. Poslije 80-ih „novi divni svijet“ je, kako kaže autor, viđen kao trans-ideološki i mnogo više usmjeren ka individualnom samoostvarenju za razliku od starih kolektivizama. „Među novim konceptualnim alatom oblikovanim u ovom periodu, pojavio se „identitet“ kao dominantan idiom sa pojmovima u stvarnosti novog post-hladnoratovskog i post-klasnog svijeta. Više nego bilo koji drugi pojam „identitet“ se gotovo univerzalno ponaša kao pojam

sposoban u objašnjenju kretanja do tada neviđene društvene promjene koja je pogodila naš planet. Više od toga, njegova popularnost se proširila izvan akademije u polje politike, ekonomije, kulture, industriju reklame i mnoge druge oblasti svakodnevnog života. „Identitet“ je postao popularniji od bilo kojeg drugog društvenog koncepta” (Malešević, 2006: 2-3). Upotreba pojma ideologije postala je jako nepopularna jer zagušuje i čini neodređenijim sadržaje pojmova recentne terminologije kao što su: višestruki identiteti, kriza identiteta i politika identiteta. Ali i sam pojam identiteta je, prema mišljenju Maleševića, konceptualno i operacionalno jako krhak.

Uspjeh ideologije mjeri se stepenom njene naturalizacije, to jest, načinom kako su određena značenja i premise posmatrani kao normalni i prirodni. Umjesto što negiraju stvari daju im (mitovi i ideologije) „prirodno i vječno opravdanje“, osiguravaju im jasnoću koja nije stvar objašnjavanja već beskompromisno prihvaćena tvrdnja. Argumentirajući da je i identitet ideološki uređaj ali koji ne podrazumijeva automatski obmanjivanje autor je stava da su mnoge pojedinačne tvrdnje o etničkom, nacionalnom i rodnom identitetu duboko iskrene. Njegova kritička analiza zapravo je usmjerena na ideologiju današnjice: „Osnovna meta – jezgro moje analize je „priča o identitetu“ ili identiterijanizam, ili vodeća ideološka paradigma našeg doba“. Pojam ideologije sadrži normativnu i operativnu dimenziju. „Domen normativnog dijela ideologije artikuliran je u idealno tipskim pojmovima. Izgrađen je oko principa koji podvlače temeljne ciljeve i vrijednosti kao što i osiguravaju smjernice za realizaciju tih ciljeva. Normativni okvir sadrži snažno jezgro utopijskog mišljenja kako ga je pojmiio Mannheim (1936), koje predstavlja set ideja koje „nadilaze sadašnjost“ i koje su usmjerene ka budućnosti (...) Operativni okvir funkcionira sasvim različito. Predstavlja arenu svakodnevnog života sa svim svojim složenostima, kontingencijama i idejnim tokovima. Pojmovi, ideje, vrijednosti i prakse prisutne u ovom okviru ideologije nikada ne mogu biti obavezujuće, konačne i beskompromisne. Ovaj dio ideologije predstavlja životnu višeznačnost i stalni dinamizam vrijednosti gdje se različite predstave svijeta i različite dijagnoze stvarnosti natječu za „duše“” (Malešević, 2006: 92, 93). Ovaj pojmovni okvir ideologije primijenjen je u analizi Islamske Republike Iran (96), bivše socijalističke Jugoslavije (99) i Ujedinjenog Kraljevstva Britanije (102). Iste su funkcije i posljedice u svim navedenim društvima, to jest ideologija jednako funkcionira bez obzira na proklamovane temeljne društvene vrijednosti. „Iako jasno različiti u pojmovima sadržaja, oblik koji ima normativna ideologija u britanskom slučaju korespondira sa slučajevima Jugoslavije i Irana u smislu da takođe govori glasom viših razloga i superiorne etike. Dok u jednom konkretnom društvu zagovara idealno-tipske uslove, takođe predstavlja čovječanstvo u njegovoj sveukupnosti kao zavisno o jednoj beskompromisnoj vrijednosti – principu ljudskih prava. Na nivou

operativne ideologije kako je ona predstavljena u školskim knjigama i u govorima vođa još jednom nailazimo na okret od univerzalne poruke liberalno demokratskih vrijednosti ka restriktivnijim i partikularističkim izrazima dominantnih vrijednosti utemeljenih u diskursu državno-centričkog nacionalizma” (Malešević, 2006: 104).

Pod frazom „potreba za pripadanjem“ identitet često postaje mistična fraza, fraza za „korijene“ i neki zamišljeni beskonfliktni društveni poredak. I pored mnogih analiza o politici identiteta, slavljenju kulturnih razlika i samoostvarenja, identitet je u analitičkim pojmovima uveliko oblikovan kao duboko politizirajući pojam pošto identiterijanizam priča o kulturološkom jeziku grupnih razlika dok istovremeno djeluje u skladu sa postojećim političkim stazama. Njihovi nominalno kulturološki diskursi zahtijevaju implicitno političku težinu i na taj način lako postaju potencijalno sredstvo za masovnu mobilizaciju. „Ovo je važno jer identiterijanski diskurs često ublažava, naturalizira i normalizira ideološko stanje svakidašnje društvene stvarnosti“ (Malešević, 2006: 4). Dominantne ideologije modernizma govore umirujuće i čine očiglednim nešto što je neobično, historijska novina, strukturno kontigentno i ljudski oblikovano (Malešević, 2006: 5). Pojmovi koje koristimo u društvenoj analizi često utiču na naše shvatanje društvene stvarnosti kao i priroda istraživačkih pitanja koja postavljamo te valja naročito biti pažljiv u formuliranju pojmova i analizi određenih aspekata društvene stvarnosti. „Kao što su etnicitet i nacionalizmi različite artikulacije politizirane kulture tako i relativno koherentne tvrdnje o posjedovanju, održavanju ili dostizanju određenog etničkog ili nacionalnog identiteta uvijek su ideološka tvrdnja“ (Malešević, 2006: 5).

Jedan od ključnih motiva konceptualne kritike u sociologiji posebno, a društvenim naukama općenito, je činjenica da kao društveni znanstvenici imamo odgovornost prema određenim pojmovima koje koristimo, pojmovima koji vrlo često ulaze u diskurse javne politike i koji nalaze svoju upotrebu u svakodnevnoj praksi i institucijama moderne države-nacije. „Iako je opći argument ove studije oblikovan oko pitanja da li je priča o identitetu oblik ideološke prakse, jezgra ove knjige usmjerena je na radove vrlo određene, ali vrlo nepostojane ideologije identiteta – nacionalizam“ (Malešević, 2006: 5). Malešević ispituje lica nacionalističke ideologije u etničkim, građanskim i banalnim oblicima. Glavno pitanje za autora ostaje: zašto i kako je tako posebno nova i moderna ideologija uspjela zadobiti globalno hegemoniku poziciju koju danas uživa? (Malešević, 2006: 6) Istraživao je određene historijske i sociološke razloge zašto je identiterijanizam postigao takvu supremaciju i globalnu popularnost. Stava je da je "identitet" ispunio vakuum koji je nastao napuštanjem učestalijeg korištenja pojmova „rasa“ (nakon propasti nacističkog projekta), „nacionalni karakter“ i „društvena svijest“ (s krajem Hladnog rata). „U savremenom okruženju dramatičnih društvenih, političkih, ekonomskih i

kulturnih promjena „identitet“ je postao krovni pojam za sve i svašta i prečica koja izmiče strogom objašnjenju“ (Malešević, 2006: 7).

Iako govor o identitetu počiva na individualističkim pojmovima kao što su sopstvo, ličnost ili individualna autonomija, njegova „ideološka“ moć je ukorijenjena u implicitno kolektivističkim pozivima ka grupnoj solidarnosti (Malešević, 2006: 10). Ideološka upotreba pojma ima svoje posljedice: „Veze koje nas drže ljudskim bićima su iste veze koje nas pretvaraju u masovne ubice, sa isključivom pretjeranom ljubavlju za našu „kulturu i identitet“, koja obično predstavlja obrnut odnos za naše poštovanje „kulture i identiteta“ drugih“ (Malešević, 2006: 10). Autor kroz kritički osvrt na formiranje i upotrebu pojmova predočava akutni problem: pojmovnu krizu u sociologiji gdje su „sociološke analize duboko oslabljene pretjeranim i nekritičkim oslanjanjem na ono što je postalo politiziranim, rezidualnim i teorijski potcijenjenim pojmom“ (Malešević, 2006: 21). Jednostavna i gruba asimilacija pojmova, na mnoge načine stranih sociologiji, oblikovala je okruženje gdje se neki sociološki odgovori na savremene probleme malo razlikuju od popularnog 'zdravorazumskog' shvatanja. „Savremeno raščlanjivanje takozvane politike identiteta je dobar pokazatelj takvog esencijalističkog nerazumijevanja ovog pojma gdje „nečija“ skrivena priroda postaje osnovom za tvrdnju o vrednovanom identitetu“ (Rose, 1999: 268) (Malešević, 2006: 21). Popularnost ovog pojma krije svoju historijsku novinu i geografsku ekskluzivnost. Pojam „identitet“ kao i njegove izvedenice „etnički i nacionalni identitet“ imaju vrlo određene i uske prostorne i vremenske korijene. „Kao što pokazuju mnoge antropološke studije (pr. Daniel, 1984, Roland, 1988, Ewing, 1990, Douglas, 1992) pojam identitet je uveliko evropska i zapadnjačka kreacija. Pojmovi kao što su „sopstvo“, „ličnost“, „karakter“ ili „osoba“ nose niz različitih značenja i predstava u različitim društvenim svjetovima“ (Malešević, 2006: 22)

Za razliku od zapadnjačkog koncepta identiteta koji je krajnje individualistički i koji promatra kolektivno ponašanje u odnosu na individualni, svjesni, svrhovit izbor odluka i postupanja, mnogi narodi van Evrope operiraju sa značajno drugačijim razumijevanjem kolektivne i individualne akcije. „Mnogi neevropski društveni miljei operiraju pojmom sopstva koji ima malo toga zajedničkog sa svojim modernim evropskim parnjacima u kojima je „identitet“ pojmovno situiran u linearnoj predstavi vremena sa jakim osjećajem kontinuiteta i napretka unutar konkretnih materijalnih granica“ (Malešević, 2006: 22). U skladu sa svojom prostornom ekskluzivnošću „identitet“ posjeduje nedavne i ograničene vremenske temelje. Pad feudalnog poretka, intenzivna industrijalizacija, urbanizacija, pad religijskog autoriteta i paralelna erozija političke legitimizacije ustanovljene na pojmovima božanskog porijekla vladara, sve je to imalo presudan uticaj na otkriće

sopstva. Modernost je oslabila tradicionalnu društvenu strukturu i njenu stabilnu logiku diferencijacije i kontinuiteta. Faktori koji su odlučujuće podupirali osjećanje kontinuiteta (geografija, zajednica, zaposlenost, klasa itd.) bili su destabilizirani, dok su oni faktori koji su pružali osjećanje diferencijacije (preci, društveni status, rod, moralne vrline, religija itd.) bili delegitimizirani. Identitet je „rođen“ kada su se stare hijerarhije počele rušiti i kada je osjećanje individualnosti iskrslalo kao nešto vrijedno ali također i dinamično, pokretno, kreativno. Industrijski kapitalizam i sekularizacija pomogli su preusmjeravanju pažnje od srednjovjekovne opsesije za život poslije smrti ka samoaktualizaciji i ostvarivanju individualnih ciljeva u zemaljskim okvirima. Identitet je historijski proizvod modernosti koji je otkrio dubine, potencijale i ingenioznost ljudskog samooblikovanja na ruševinama tradicionalnog poretka.

„Činjenica da su izvori „identiteta“ predominantno moderni i zapadnjački govori nam puno o tome da se o pojmu pogrešno pretpostavljalo kao nečemu „prirodnom“, njegovoj analitičkoj lomljivosti i nedvojbeno, njegovoj potrošnosti. Ali nam to ne govori mnogo o razlozima za njegovu gotovo univerzalnu i svjetsku popularnost danas (Malešević, 2006: 23). Zašto je globalna potraga za identitetom uobičajeno artikulirana u etno-nacionalnim pojmovima? „Iskrpna analogija „identiteta“ ukazuje na novi i u mnogim aspektima bez presedana fenomen u svijetu koji se odnosi na opsesiju s individualnom autonomijom koja je karakterizirala rođenje (evropske) modernosti“ (Malešević, 2006: 23). Identitet je izašao na vidjelo kao jednostavan univerzalni odgovor na sve neodgovorene složenosti i probleme savremenog društvenog života (Malešević, 2006: 34). Njegova pojmovna dvosmislenost sprečava jasnu i transparentnu operacionalizaciju koja, kao što smo to vidjeli u drugom poglavlju, ima ozbiljne metodološke implikacije. Njegova metodološka (ne)upotrebljivost vodi analitičkoj paralizi. I konačno, njegova kvazinaučna upotreba sadrži potencijal za razarajuće političke posljedice. Ogromna popularnost ovog pojma može se pripisati njegovoj sposobnosti da sjedini stanje neobuzdanog sopstva u vrijeme visoke modernosti. Sadržaj sopstva sa svim njegovim dvosmislenostima i neizvjesnostima daje imaginarni smisao kontrole i usmjeravanja u „svijetu koji je poludio“. Na kraju Malešević zaključuje: „Ako se identitet razumijeva kao kompleksan niz procesa koje artikuliraju individualni i/ili kolektivan osjećaj sličnosti i razlike (kao što je to definirao Jenkins, 2004, ili Bauman, 2004), kako onda neko može tako obuhvatne definicije o mnogostrukim ljudskim uslovima zasnivati na jednom identitetskom pitanju?“ (Malešević, 2006: 38)

3.3. Anthony Giddens

Modernost i reflektivna modernost u doba rizika

Modernost se odnosi na oblike društvenog života ili organizacije koji su se pojavili u Evropi od sedamnaestog vijeka nadalje i čiji se uticaj od tada širio po čitavom svijetu. „Ovo određenje modernost povezuje sa određenim periodom i sa početnom geografskom lokacijom, ali se za sada njene osnovne karakteristike čuvaju na sigurnom, u crnoj kutiji“ (Giddens, 1998: 13). Prema Giddensu tri su najvažnije oblasti unutar modernog društva u kojima emocionalna komunikacija, dakle, intimnost, zamjenjuje stare veze kojima su se lični životi održavali u zajednici, a to su oblast seksualnih i ljubavnih veza, oblast odnosa roditelja i djece i oblast prijateljstva (Giddens, 2005: 85). U svim kulturama društvene prakse se mijenjaju u svjetlu novih otkrića, koja od tih praksi i dobivaju podsticaj. „Ali je samo u doba modernosti promena konvencija radikalizovana tako da se primenjuje (u principu) na sve aspekte ljudskog života, uključujući tehnološku intervenciju u materijalni svet“ (Giddens, 1998: 45). Modernizacija je ukinula staleško agrarno društvo 19. stoljeća, modernizacija danas briše i konture industrijskog društva i nastavlja da živi kroz druge društvene forme. Modernizacija tradicije je *primarna*, a modernizacija industrijskog društva je *refleksivna* modernizacija. Ideja o refleksivnoj modernizaciji industrijskog društva razvija se iz miješanja kontinuiteta i diskontinuiteta. Proizvodnja dobara uvijek ide zajedno sa proizvodnjom rizika. Rizici posljedica modernizacije se odražavaju u ireverzibilnom ugrožavanju života biljaka, životinja i ljudi. S jedne strane industrijsko društvo se shvata u kategorijama društva (dohodovnog) rada, a s druge strane, fleksibilizacija radnog vremena i radnog mjesta briše granice između rada i nerada. Nauka se u industrijskom društvu institucionalizira kao i metoda sumnja. Prema Becku, modernizacija znači talase tehnološke racionalizacije i promjene u radu i organizaciji, ali ona obuhvata i mnogo više od toga: promjenu društvenih karakteristika i standardnih biografija, životnih stilova i načina življenja, struktura moći i uticaja, formi političke represije i participacije, poimanja stvarnosti i normi znanja (Bek, 2001: 31-32). Rizično društvo označava u tom smislu društvenu epohu za koju je karakterističan gubitak suverenosti u odnosu na procjenu opasnosti, kojima smo direktno izloženi. Naučnotehnološka racionalnost zakazuje pred sve većim rizicima i civilizacijskim ugroženostima. „Nauke pre postaju – delom sa jasnom svešću o „čistoj naučnosti“, delom sve većom grižom savesti – legitimni pokrovitelji globalnog industrijskog zagađivanja i kontaminacije vazduha, vode, životnih namirnica itd(...)“ (Bek, 2001: 87).

Promjene pedesetih i šezdesetih godina rezultirale su percipiranjem ciljeva ljudi u formi sretnog porodičnog života, a danas isti traže „samoostvarenje“ u traganju za vlastitim identitetom i razvojem ličnih sposobnosti; promjena je dijelom proizvod mlađe generacije, boljeg obrazovanja i većeg dohotka (Bek, 2001: 191). Osnovna figura potpuno razvijene moderne je osoba koja živi sama. Zahtjevi tržišta rada ne obaziru se na zahtjeve porodice, braka, roditeljstva, partnerstva itd. Osnovne karakteristike načina življenja u fazi razvijene moderne su preklapanje i umrežavanje nastajuće individualizirane privatnosti sa naizgled institucionalno odvojenim oblastima i proizvodnim sektorima. Kako obrazlaže Giddens, u vrijeme tradicionalnih i feudalnih poredaka na identitete ljudi je uticala pripadnost nekoj široj društvenoj grupi, koja je bila omeđena klasom ili etnosom, a danas su identiteti mnogo raznovrsniji i manje stabilni. Razvoj urbanih sredina, industrijalizacija i slom ranijih društvenih formacija oslabili su uticaj naslijeđenih pravila i konvencija. „Sada, kad su tradicionalni putokazi postali manje važni, svet nas suočava sa gotovo vrtoglavim nizom izbora toga kakvi da budemo, kako da živimo i šta da radimo – a da nas, pri tom, ne usmerava previše koji izbor da napravimo (...) Moderni svet nas tera da otkrijemo sebe. Uz pomoć naše sposobnosti kao samosvesnih ljudskih bića, mi prestano iznova stvaramo naše identitete“ (Gidens, 2004: 33).

Teorijsko usmjerenje i reflektivno sopstvo

Giddensovo sintetičko usmjerenje dio je općeg pomjeranja u novijoj sociologiji ka međupozicijama koje uzimaju ono najbolje od nekada međusobno suprotstavljenih tradicija. Za Giddensa u vremenu kasne modernosti oblikuje se novi smisao čovjekova iskustva. Sintetičko viđenje svakodnevnog života u Giddensovom teorijskom sklopu otvara se preko teorije strukturacije, koja predstavlja njegov prijedlog „nove velike teorije“ – iako on nije voljan da ga tako nazove – za razrješavanje problematičnih dihotomija u sociološkoj teoriji (kao što su pojedinac i društvo, mikro i makronivo, sloboda i ograničenje, djelanje i struktura, interakcija i sistem, subjektivno i objektivno itd.) (Spasić, 2004: 270-271). Polazišna postavka Giddensove teorije strukturacije jeste da se struktura i akcija ne mogu razdvojiti jer se međusobno konstituiraju. On usmjerava pažnju na proces strukturacije koji znači strukturiranje društvenih odnosa kroz vrijeme i prostor zahvaljujući dvojnosti strukture. „Giddens uvažava pravce kao što su fenomenologija, simbolički interakcionizam i etnometodologija, jer u njima vidi potencijal koji nedostaje standardnoj sociologiji. Ali, istovremeno je svjestan ograničenja ovih pristupa. Stoga preuzima bitne elemente Goffmanovog načina gledanja na društvo (npr. celi dramaturški pojmovnik: predstavljanje samoga sebe, regionalizacija, fokusirana

interakcija, uzajamno prisustvo, koncentracija na svakodnevni govor itd.) i utkiva ih u sopstveni projekt sociološke teorije” (Spasić, 2004: 271-272). Od etnometodologije je preuzeo ideju o krhkosti društvenog poretka i o tome da su sami akteri ti koji oblikuju poredak u kojem žive. Ono što ljude razlikuje kao živa bića od ostalih bića jeste njihova djelatnost. Ali, akcije su uvijek takve da su se stvari mogle dogoditi i drugačije nego što su se dogodile. Sociologija, dakle, mora „(...)pružiti pojmovna sredstva za analiziranje onoga što akteri znaju o tome zašto postupaju tako kako postupaju, naročito onda kada (diskurzivno) nisu svesni da to znaju(...)“ (Giddens: 1984, xix).

Uloga sociologije sastoji se u otkrivanju nevidljivih aspekata – znanja, vrednovanja i afekata koji leže u pozadini ljudske akcije. Naročito onog prividno automatskog, rutinizovanog. U fokusu Giddensove analize je stvarno, opažljivo ponašanje ljudi iz dana u dan, njihove banalne prakse i rutine, ali uporedo s tim i zdravorazumski stav, praktična svijest i svakodnevno znanje. Glavni zadatak sociologije, prema Giddensu, je ispitivati veze između slobodne volje i determiniranosti. „Pravi predmet društvenih nauka nije ni iskustvo pojedinačnog aktera, ni postojanje ma koje forme društvenog totaliteta, već društvene prakse, uređene u prostoru i vremenu“ (Giddens, 1984: 2). Djelatnost i struktura su organizacioni polovi teorije strukturacije. Struktura, kao vremensko-prostorno prisustvo postoji samo kroz svoja ispoljenja u praksama. „Proučavati društvene strukture, uključujući strukturalna načela, znači proučavati glavne aspekte odnosa transformacije i posredovanja koji utiču na socijalnu i sistemsku integraciju“ (Giddens, 1984, 377). Giddens na taj način shvata strukturu desupstancijalizirano, kao skup „pravila i resursa“. „Struktura i delanje su intrinzično povezani, kao dva lica istog novčića, tako da jedno drugo logički povlače. Oni se susreću u društvenim praksama, u onome što stvarni ljudi stvarno rade, gradeći vlastiti život i, istovremeno, društvo u kojem žive“ (Spasić, 2004: 276). Odnosi s drugim ljudima uslovljavaju našu ličnost, vrijednosti koje poštujemo i ponašanje koje prihvatamo. Socijalizacija se nalazi u osnovi naše individualnosti i slobode. U procesu socijalizacije svako od nas razvija osjećanje identiteta i sposobnost za nezavisno mišljenje i djelanje.

Pojam identiteta u sociologiji je višedimenzionalan pa mu se, prema tome, može pristupiti na više načina. „Uopšteno govoreći, identitet se odnosi na to kako ljudi razumeju sebe i šta je za njih značajno. To razumevanje ostvaruje se u vezi s određenim atributima koji imaju prednost nad drugim izvorima značenja. Važni izvori identiteta jesu rod, seksualna orijentacija, nacionalna ili etnička pripadnost i društvena klasa. Sociolozi najčešće pominju dva oblika identiteta: društveni identitet i samoidentitet (ili lični identitet)“ (Giddens, 2004: 32). Društveni identitet se odnosi na osobine koje drugi ljudi pripisuju nekom pojedincu. One mogu biti shvaćene kao

označitelji koji ukazuju na to ko je ta osoba, u onom najosnovnijem smislu. Istovremeno, društveni identitet stavlja tu osobu u odnos s drugim pojedincima koji dijele te osobine. Višestruki društveni identiteti odražavaju višedimenzionalnost ljudskog života. Pošto ovo mnoštvo društvenih identiteta može biti potencijalni izvor konflikata u čovjeku, većina ljudi organizuje značenje i iskustvo u svom životu oko jednog primarnog identiteta koji je gotovo neprekidan u vremenu i prostoru (Gidens, 2004: 33). Društveni identiteti uključuju kolektivnu dimenziju, označavaju načine na koje su pojedinci slični drugim ljudima. Zajednički identiteti, također, mogu stvoriti značajnu osnovu za nastajanje društvenih pokreta. S druge strane, „samoidentitet se odnosi na proces samorazvitka kroz koji formulišemo jedinstveno osećanje nas samih i naš odnos prema svetu koji nas okružuje“. Pojam samoidentiteta predstavlja neprestano „pregovaranje“ individue sa spoljašnjim svijetom koje pomaže u stvaranju i uobličavanju osjećanja sopstva. „Proces međusobnih odnosa između sopstva (jastva) i društva pomaže u povezivanju ličnog i javnog sveta svakog pojedinca. Dok je kulturno i društveno okruženje jedan faktor u oblikovanju samoidentiteta, ključan značaj u tom oblikovanju imaju individualno delanje i izbor“ (Gidens, 2004: 33).

Promjene koje se dešavaju u savremenom svijetu za Giddensa ne oblikuju postmoderno nego društvo kasne modernosti, koje zaoštava određene aspekte modernosti. „Stvar ovde nije samo u tome što ne postoji stabilan društveni svet koji se spoznaje već u tome što znanje o tom svetu doprinosi njegovoj nestabilnosti i promenljivosti“ (Gidens, 1998: 50). Masovno se šire ranije nedostupna znanja koja se mogu upotrijebiti u izgradnji vlastitog identiteta i poboljšanju kvaliteta vlastitog života. Propast tradicionalnog identiteta nosi neizvjesnost, ali i proširuje mogućnost ličnog izbora i slobode koja uključuje preispitivanje svih lojalnosti. U takvom društvu sopstvo postaje više nego ikad predmet refleksivnog kreiranja, a lični identitet postaje projekt u rekonstrukciji, u svakom trenutku podložan reviziji, za koji jedinu odgovornost nosi pojedinac sam: mi smo ono što od sebe napravimo (Giddens, 1991: 75-80). Stil života dobija veliki značaj: „Danas smo svi prisiljeni na izbor nekog stila života. Od njegovog materijalnog aspekta važnije je ispoljavanje određene „naracije o samoidentitetu“ koju pojedinac bira: rutine koje čovek dobrovoljno usvaja na raznim životnim područjima (odevanje, ishrana, mesto stanovanja, enterijer, druženje) uvek su otvorene za rekonstrukciju, u skladu sa promenama željenog samoidentiteta, a to nisu samo odluke o tome kako ćemo postupati nego ko ćemo biti“ (Giddens, 1991: 81).

Jedna od posljedica kasnomodernog razvoja po svakodnevni život je transformacija intimnosti. „U odnos se ulazi, u njemu se ostaje ili se iz njega izlazi dobrovoljno, on podrazumeva reciprocitet i ravnopravnost, fokusiran je na intimnost, refleksivan je,

(dakle, sam odnos predstavlja stalnu temu razgovora među partnerima), nije dat jednom za svagda, nego se na njemu mora stalno raditi“ (Spasić, 2004: 283). Takve promjene rezultiraju odvajanjem seksualnosti od reprodukcije i ekonomskih pitanja i potkopavanjem heteroseksualne norme. U takvom svijetu, smatra Giddens, besmisleno je tragati za autentičnim korijenima sopstva. „Bitan je osećaj kontinuiteta koji danas postizemo tako što vodimo svoj lični projekt i održavamo unutrašnju povezanost svoje biografije kroz mnoštvo raznolikih situacija, ponašanja na raznim mestima i pred raznolikom publikom. Ovo uraznoličavanje može nam čak olakšati građenje objedinjenog sopstva (Giddens, 1991: 100, 190). Jedna od posljedica ovakve izgradnje identiteta je pomjeranje pažnje političkog djelovanja sa "emancipacije" (ekonomija, raspodjela, građanska prava) na „životnu politiku“, koja se bavi stvarima svijeta života (tijelo, identitet, kvalitet i stil života) (Giddens, 1991: 214). Sa nastupom modernosti, refleksivnost ulazi u samu osnovu sistema reprodukcije, tako da se mišljenje i djelovanje neprestano međusobno osvjetljavaju. Rutinizacija dnevnog života nije ni najmanje unutrašnje povezana sa prošlošću. „Refleksivnost modernog društvenog života sastoji se u činjenici da se društvene prakse neprestano ispituju i menjaju, u svetlu novih informacija o samim tim delatnostima, tako da se njihove karakteristike sadržinski menjaju” (Gidens, 1998: 45). Promjena konvencija radikalizovana je u toj mjeri da se odnosi na sve aspekte ljudskog života, uključujući tehnološku intervenciju u materijalni svijet. Karakteristika modernosti je pretpostavka potpune refleksivnosti koja uključuje refleksiju o prirodi same refleksije.

Pozivanje na razum zamijenilo je pozivanje na tradiciju. Ta je ideja izgledala ubjedljiva dok se nije uvidjelo da refleksivnost modernosti u stvari potkopava razum. „Modernost se konstituiše u okviru i putem refleksivne primene znanja, ali se pokazalo da je izjednačavanje znanja i sigurnosti pogrešno” (Gidens, 1998: 46). U uslovima modernosti ne postoji znanje prema kojem „znati“ znači postići izvjesnost. „Refleksivnost je karakteristika koja definiše sve ljudske aktivnosti u jednom suštinskom smislu. Sva ljudska bića redovno „ostaju u vezi“ sa osnovama onoga što čine, kao integralnim delom svog činjenja” (Gidens, 1998: 43). Djelovanje ne uključuje nizove nagomilanih interakcija i razloga, već konzistentno nadgledanje ponašanja i njegovog konteksta. To nije refleksivnost u smislu koji je specifično povezan sa modernošću, ali je njena neizbježna osnova. „Tradicija je oblik refleksivnog nadgledanja delovanja i vremensko-prostorne organizacije zajednice. Ona je sredstvo baratanja vremenom i prostorom, koje uklapa svaku posebnu aktivnost ili iskustvo u kontinuitet prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (...) Tradicija nije potpuno statična, jer je ponovo otkriva svaka nova generacija” (Gidens, 1998: 44). Centralni položaj sociologije u refleksivnosti modernosti po Giddensu proizilazi iz njene uloge prema kojoj je ona najopćiji tip refleksije o modernom društvenom

životu. „Mnogo toga što je problematično u poziciji profesionalnog sociologa, kao pojedinca koji pribavlja ekspertske znanje o društvenom životu, proizlazi iz činjenice da je on u najboljem slučaju samo jedan korak ispred prosvjetljenih laika koji primenjuju ovu disciplinu. Stoga je lažna teza da više znanja o društvenom životu (...) znači i veću kontrolu nad našom sudbinom. To važi (moglo bi se tvrditi) za fizički svet, ali ne i za univerzum društvenih događanja. Širenje našeg razumevanja društvenog sveta moglo bi da proizvede sve bolje shvatanje ljudskih institucija i, stoga, povećanje „tehnološke“ kontrole nad njima” (Gidens, 1998: 49).

Prisvajanje znanja ne odvija se na homogen način i često je nesrazmjerno pristupačnije onima koji imaju moć i koji mogu da ga upotrijebe u korist posebnih interesa. Promjene u poretku vrijednosti dolaze zbog toga što se mijenjaju perspektive u kojima se promatra društveni svijet i promjene u stavovima, koje proizlaze iz pritanja novih znanja, pokreću promjene u vrijednosnim orijentacijama. Nenamjeravane posljedice nastaju iz razloga što i znanje o društvenom svijetu doprinosi njegovom nestabilnom ili promjenljivom karakteru. „Refleksivnost modernosti, koja je neposredno tesno povezana sa stalnim stvaranjem znanja o sebi, ne stabilizuje odnos između ekspertske znanja i znanja primenjenog u delatnosti laika. Znanje na koje se pozivaju stručni posmatrači (...) stapa se sa svojim predmetom i tako ga (...) menja” (Gidens, 1998: 50-51). Tri dominantna izvora dinamizma modernosti prema Giddensu su odvajanje vremena i prostora, razvoj mehanizma iskorjenjivanja, refleksivno prisvajanje znanja. „Ustanovili smo tri dominantna izvora dinamizma modernosti, koji su svi međusobno povezani: Odvajanje vremena i prostora. To je uslov vremensko-prostornog razdvajanja neograničenih razmera; ono pruža sredstva za precizno vremensko i prostorno zoniranje. Razvoj mehanizama iskorenjivanja pomera društvenu delatnost iz lokaliziranih konteksta reorganizujući društvene odnose u okvirima velikih vremensko-prostornih razdaljina. Refleksivno prisvajanje znanja. Proizvodnja sistematskog znanja o društvenom životu postaje integralan deo reprodukcije sistema, udaljujući društveni život od utvrđenosti tradicije“ (Gidens, 1998: 57-58).

Njegov je stav što se tiče odnosa povjerenja u savremenom svijetu da simbolički znači i ekspertske sistemi uključuju povjerenje. Povjerenje djeluje u okruženjima rizika, u okviru kojih se mogu postići različiti nivoi sigurnosti. Znanje koje se refleksivno primjenjuje na društveno djelovanje filtriraju četiri niza faktora: razlika u moći, uloga vrijednosti, uticaj nenamjeravanih posljedica i cirkulacija društvenog znanja u dvostrukoj hermeneutici. Znanje koje se refleksivno primjenjuje na uslove reprodukcije sistema mijenja okolnosti na koje se prvobitno odnosilo (Gidens, 1998: 58-59). Razvojem apstraktnih sistema povjerenje u impersonalne principe, kao i u

anonimne druge, postaje neodvojivi dio društvene egzistencije. Povjerenje takvog tipa razlikuje se od bazičnog povjerenja. Postoji snažna psihološka potreba da se nađu drugi u koje bi se moglo imati povjerenje, ali u odnosu na predmoderne društvene okolnosti ovdje ne postoje institucionalno organizovane lične veze. „Važnije od toga je da su samo tkivo i oblici svakodnevnog života preoblikovani i to u vezi sa širim društvenim promenama. Rutine koje apstraktni sistemi strukturiraju imaju prazan, nemoralizujući karakter – i utoliko je tačna tvrdnja da bezlično sve više preklapa lično. Ali, to ne znači jednostavno umanjivanje ličnog života u korist bezlično organizovanih sistema – to je istinski preobražaj same prirode personalnosti. Lični odnosi, čiji je glavni cilj druženje, koje uključuje lojalnost i autentičnost, postaju deo društvenih situacija modernosti u istoj meri u kojoj su to obuhvatne institucije vremensko-prostornog razdvajanja” (Gidens, 1998: 118). Lični život i društvene veze su isprepleteni najobuhvatnijim apstraktnim sistemima. Najintimnije i najudaljenije sada su iznenada direktno povezani. Povjerenje u osobe se ne fokusira na veze sa lokalnom zajednicom i rodbinskim mrežama. Povjerenje na ličnom nivou postaje projekat onih koji su u odnos uključeni i zahtijeva otvaranje pojedinca prema drugom. „Pošto ga ne mogu kontrolisati fiksirana normativna pravila, poverenje se mora izboriti, a sredstva za to su pokazivanje topline i otvorenosti (...) Odnosi su veze zasnovane na poverenju, u kojima poverenje nije dato unapred već se na njegovom sticanju radi, a taj rad znači uzajamni proces samorazotkrivanja” (Gidens, 1998: 119). Putem procesa samoispitivanja gradi se povjerenje kao projekat koji je direktno povezan sa refleksivnošću modernosti. „Isključivanje većine ljudi iz oblasti u kojima se stvara politika i donose najvažnije odluke primorava ih na to da se usredsređuju na sebe same; to je posledica nemoći koju oseća većina ljudi” (Gidens, 1998: 120). Izvodi zaključak da preobražaj intimnosti sadrži imanentnu vezu između globalizujućih tendencija modernosti i lokalizovanih zbivanja u svakodnevnom životu; koncentracija na sopstvo kao na refleksivni projekat porazumijeva da pojedinac mora sam da nađe svoj identitet oslanjajući se na strategije i opcije koje pružaju apstraktni sistemi. Nastojanje na samoaktuelizaciji zasnovanoj na bazičnom povjerenju putem „otvaranja“ pojedinca drugome uključuje formiranje ličnih i erotskih veza kao „odnosa“ koji se rukovode uzajamnošću samorazotkrivanja i briga za samoostvarenje a što se može smatrati pozitivnim prisvajanjem okolnosti u kojima globalizovani uticaji prodiru u svakodnevni život (Gidens, 1998: 121).

Opisujući karakteristike savremenosti Giddens tvrdi slijedeće: „U uslovima pozne modernosti živimo u „svetu“ u jednom drugačijem smislu no u prethodnim istorijskim epohama. I dalje svako od nas živi lokalnim životom, a zahvaljujući ograničenjima koja nameće naša telesnost, svi pojedinci, u svakom trenutku, kontekstualno su situirani u vremenu i prostoru. Pa ipak, preobražaj kroz koji prolazi

poimanje mesta i prodor udaljenih pojava u lokalne aktivnosti, kombinovani sa presudnom ulogom posredovanog iskustva, radikalno menjaju ono što „svet“ zaista jeste. To važi kako na nivou pojedinčevog „pojavnog sveta“, tako i na nivou opšteg univerzuma društvene aktivnosti unutar kojeg se odigrava kolektivni društveni život. Premda svako živi lokalnim životom, za pojavne svetove se najvećim delom može reći da su u doslovnom smislu globalni. Jedino što možemo reći s određenom izvesnošću jeste da u sasvim malobrojnim slučajevima pojavni svet još uvek korespondira sa kontekstima kroz koje je pojedinac navikao da se fizički kreće. Lokaliteta su duboko prožeti udaljenim uticajima, svejedno da li ćemo to shvatiti kao razlog za brigu ili naprosto prihvatiti kao rutinski deo društvenog života. Svi pojedinci – aktivno, iako nipošto uvek svesno – selektivno ugrađuju mnoštvo elemenata posredovanog iskustva u svoje svakodnevno ponašanje. Taj proces nikada nije nasumičan ili pasivan,“ (Gidens, 1998: 193-194)

Pozna modernost je za Giddensa sadašnja faza razvoja modernosti obilježena radikalizacijom i globalizacijom osnovnih svojstava modernosti. Problem „objedinjavanja odnosi se na zaštitu i rekonstruisanje priče o samoidentitetu, u sudaru sa krupnim intenzivnim i ekstenzivnim promenama koje modernost prouzrokuje. U većini premodernih konteksta rasparčanost iskustva nije bila značajan izvor strepnje. Odnosi poverenja su bili lokalizovani i centrirani na lične veze, uprkos činjenici da intimnost u modernom smislu reči uglavnom nije postojala. U jednom posttradicionalnom poretku, međutim, raspon mogućnosti je neograničen, ne samo u pogledu opcija za ponašanje već i u pogledu „otvorenosti sveta“ za pojedinca. „Svet“ (...) nije kompaktan prostorni i vremenski poredak koji se širi oko pojedinca; on za pojedinca tek postepeno nastaje posredstvom najraznovrsnijih kanala i izvora” (Gidens, 1998: 194-195). Nije ispravno reći da se svijet intrinzično otuđuje samo zato što su društveni sistemi ogromno narasli i prostorno se udaljili od pojedinaca. „Udaljeni događaji mogu postati jednako bliski kao neposredno dostupni uticaji – možda još i bliži – i lako se integrišu u okvire ličnog iskustva” (Gidens, 1998: 194-195). U mnogim modernim sredinama pojedinci stupaju u najrazličitije susrete od kojih svaki možda zahtijeva neku drugu formu prikladnog ponašanja. Goffman se obično smatra ključnim teoretičarem ovog fenomena. Pojedinac izlazi iz jednog susreta i ulazi u drugi i pri tom prilagođava „predstavljanje samoga sebe” zahtjevima svake nove situacije. Obično se misli da to stanovište implicira da pojedinac ima onoliko sopstava koliko ima divergentnih konteksta interakcije. Ne bi, međutim, bilo ispravno tumačiti kontekstualnu raznolikost kao nešto što jednostavno i neizbježno doprinosi rastvaranju sopstva, a kamoli njegovoj dezintegraciji na višestruka „sopstva“. Jer, raznolikost podjednako može pomoći sopstvu da se integriše. „Čovek može koristiti raznolikost da bi stvorio osobeni samoidentitet” (Gidens, 1998: 195-196).

Tema koja ujedinjuje sve autore koji su pisali o sopstvu u modernom društvu jeste „bespomoćnost“ pojedinca u suočavanju sa raznolikim i nepreglednim društvenim univerzumom. „Nasuprot tradicionalnom svetu, gde je pojedinac u znatnoj meri imao kontrolu nad mnogim uticajima koji oblikuju njegov život, u modernim društvima ova kontrola je prešla u ruke spoljašnjih instanci. Pojam otuđenja, onako kako ga je Marks (Marx) odredio, služio je i služi kao središnja točka za analiziranje ovog pitanja. Uporedo s razvojem proizvodnih snaga, naročito pod okriljem kapitalističke proizvodnje, pojedinac prepušta kontrolu nad svojim životnim okolnostima, vladajućim uticajima mašine i tržišta” (Gidens, 1998: 196-197). Vremensko-prostorno udaljavanje i dekvilirajućí efekat apstraktnih sistema na pojedince dva su najvažnija uticaja pozne modernosti. Globalne povezanosti i visoki rizik predstavljaju parametre društvenog života nad kojima pojedinac teško da može imati kontrolu. „Slično tome, procesi eksproprijacije jesu neodvojivi deo sazrevanja modernih ustanova i dosežu ne samo do sfera svakodnevnog života, već i u samo središte sopstva” (Gidens, 1998: 197-198). Povjerenje pojedinca u druge ljude ili apstraktne sisteme je priznanje da mu nedostaje moć da na njih bitno utiče. „Makar i samo u donekle negativnom smislu pojedinac jasno traga za aktivnim ovladavanjem: preživeti znači biti kadar da odlučno prođemo kroz iskušenja koja nam život postavlja, i da ih prevaziđemo” (Gidens, 1998: 199).

U uslovima kasne modernosti u mnogim oblastima društvenog života, uključujući i domen sopstva, ne postoje безусловni autoriteti. Ima mnogo pretendena na autoritet. Nekada je samo tradicija bila jedan od najznačajnijih izvora autoriteta. Nije bila smještena ni u koju određenu instituciju, već je prožimala mnoge aspekte društvenog života. „Ma koliko difuzna, tradicija je u jednom važnom smislu predstavljala jedinstven autoritet. Iako je u većim predmodernim kulturama često dolazilo do sukoba suparničkih tradicija, tradicionalni pogledi na svet i načini postupanja mahom su unapred isključivali alternative. Čak i tamo gde su postojale sukobljene tradicije, uključenost u jedan tradicionalni okvir bio je u normalnom slučaju prilično ekskluzivan: sama činjenica pripadanja jednome značila je odbacivanje drugih” (Gidens, 1998: 199). Sistem srodstva i lokalna zajednica predstavljaju dodatne izvore stabilizujućeg autoriteta; neposredno su relevantni za održavanje odnosa povjerenja u tradicionalnim kontekstima. „U moderno vreme oblici tradicionalnog autoriteta postaju samo „autoriteti“ među drugima” (Gidens, 1998: 200). Autoritet danas postaje ekvivalentan specijalističkom savjetu. „Modernost otvara projekat sopstva, ali pod uslovima na koje snažno utiču standardizujućí efekti robnog kapitalizma. (...) Neka bude dovoljno reći da je kapitalizam jedna od glavnih institucionalnih dimenzija modernosti, i da proces kapitalističke akumulacije predstavlja jednu od prvenstvenih pokretačkih sila modernih ustanova kao celine. Kapitalizam sve pretvara u robu i to na različite

načine. Stvaranje apstraktne robe, kao što je Marks smatrao, možda je najbazičniji element u širenju kapitalizma kao apstraktnog sistema proizvodnje. Razmenska vrednost, dakle, omogućava izmeštanje privrednih odnosa u neograničene raspone vremena i prostora. Porobnjavanje neposredno utiče na procese potrošnje. (...) na projekt sopstva i oblikovanje stilova života” (Gidens, 1998: 201-202).

Individualizam je u svom početku u kapitalističkom društvu predstavljao slobodu sklapanja ugovora i pokretljivosti, a kasnije se proširio na sferu potrošnje. Sloboda individualnog izbora, pod upravom tržišta, postaje sveobuhvatan okvir individualnog identiteta. Izopačavanje ideje „stila života“, koja je reflektivno uvučena u sferu reklamiranja, paradigmatično je za te procese (Gidens, 1998: 202). Projekt sopstva u kasnoj modernosti postaje projekt posjedovanja željenih dobara i upražnjavanja vještački artikuliranih stilova života. „Posledice ove situacije mnogi su zapazili. Potrošnja uvek novih dobara donekle postaje zamena za nepatvoren razvoj sopstva: pojava zamenjuje suštinu” (Gidens, 1998: 202). Stilovi života i samoostvarenje pakuju se i distribuiraju po tržišnim mjerilima. „Porobnjavanje potrošnje, treba to jasno reći, kao i drugi fenomeni koje smo ranije raspravili, nije samo stvar preuređivanja postojećih obrazaca ponašanja ili sfera života. Potrošnja pod prevlašću masovnih tržišta, naprotiv, suštinski je nov fenomen, koji neposredno sudeluje u procesima kontinuiranog preoblikovanja uslova svakodnevnog života. Posredovano iskustvo u tome igra središnju ulogu” (Gidens, 1998: 203). Pluralitet mogućnosti izbora jeste jednim bitnim dijelom ishod samih procesa porobnjavanja. U pretvaranju svega u robu pojavnost je ključno mjerilo vrijednosti i određuje samorazvoj kao pokazivanje. „(...) projekt sopstva mora reflektivno da se ostvari u jednoj tehnički kompetentnoj, ali moralno opustošenoj društvenoj okolini. Ispod dalekosežnih procesa planiranja vlastitog života – kao i ispod svake od pomenutih dilema – nazire se preteći osećaj ličnog besmisla (...) Pretnja osećaja ličnog besmisla obično se drži pod kontrolom zato što rutinizovane aktivnosti, u kombinaciji sa bazičnim poverenjem, čuvaju ontološku sigurnost. Što je reflektivni projekt sopstva otvoreniji i uopšteniji, uporedo sa uklanjanjem sve novih i novih fragmenata tradicije, to je verovatnije da će doći do povratka potisnutog u samo srce modernih ustanova” (Gidens, 1998: 205-206).

3.4. Zygmunt Bauman

U analizi savremenog svijeta i položaja društvenih nauka u njemu, istraživanje temelja znanja za Baumana postaje prevashodno sociološki poduhvat. Potraga za temeljima preusmjerava se sa transcendentalne subjektivnosti na imenentni,

ovosvjetski kontekst svakodnevnog života (Bauman, 1992: 144). Sociologija u tom novom okruženju može da osvijesti svoju prirodu „(...)u ambijentu raspada „velikih priča“, gde se ne priznaje postojanje jedne, neosporne istine, izrečene iz neke neutralne, uzvišene tačke; gde se povlašćuje delomično, partikularno, stajalištem obeleženo, situirano, lično, iskustveno – nema više mesta za „zakonodavnu“ sociologiju, koja bi da standardizuje, normalizuje, da poslednju reč. Sociologija danas može ponuditi samo „interpretativno“ znanje, koje „osmišljava“ ili „mapira“, njena je osnovna poruka da su forme života nepopravljivo krhke, da je ljudska stvarnost raznolika, neizvesna i kontigentna“ (Bauman, 1992: 90). U predgovoru knjige *Identitet*, koja predstavlja publicirane razgovore Vecchija i Baumana, Vecchi opisuje pozadinu Baumanovih znanstvenih promišljanja. Kaže da se on ne zadovoljava definiranjem ili „konceptualizacijom“ nekog događaja, nego nastoji uspostaviti veze s društvenim pojavama ili očitovanjima javnog etosa koja se čine vrlo dalekima od početnog predmeta istraživanja, te komentirati te pojave i očitovanja (Vecchi u Bauman, 2009a: 9). Njegova metodologija osvjetljava nebrojene veze između istraženog predmeta i drugih očitovanja života u ljudskom društvu. Razabрати „istinu“ svakog osjećaja, životnog stila ili kolektivnog ponašanja je moguće samo ako se analizira društveni, kulturni i politički kontekst u kojem pojedina pojava postoji. Bauman ne shvata sociologiju „(...)kao disciplinu „odvojenu“ od ostalih polja znanja, nego kao disciplinu koja pruža analitičko oruđe kojim se uspostavlja živo međudjelovanje između nje i filozofije, socijalne psihologije i pripovijesti” (Vecchi u Bauman, 2009a: 10). Ambivalentnost savremenog svijeta koju rezultat je novih društvenih veza što ih je donijelo kasno kapitalističko društvo. Društvene veze u kasnom kapitalizmu mogu voditi zahtjevima za zaštitom i povratkom poznatom i ograničenom, što stvara granice i zapreke koje „nepripadnike“ drže na distanci. Istovremeno, zajednica predstavlja sklonište u odnosu na planetarne učinke globalizacije. Pokretljivost globalnih elita u opreci je sa bijedom onih kojima nije moguće izbjeći lokalnu dimenziju bivstvovanja.

Bauman savremenost opisuje u terminu „fluidnosti“. Za njega je „fluidni život“ onaj život koji se uglavnom vodi u modernom društvu. U „fluidnoj modernosti“ uslovi pod kojima pripadnici društva deluju mijenjaju se brže nego što je potrebno da se načini delovanja konsoliduju u navike i rutine. Fluidnost života i fluidnost društva se uzajamno pothranjuju i potkrepljuju. Fluidni život, baš kao i fluidno moderno društvo, ne mogu dugo zadržati isti oblik, niti pravac. Individualna dostignuća se ne mogu učvrstiti kao trajno vlasništvo, jer se vrednosti brzo pretvaraju opterećenja, a sposobnosti u nesposobnosti. Uslovi djelovanja i strategije osmišljene da se na njih reaguje brzo zastarijevaju, prije nego što akteri uopće dobiju šansu da ih propisno nauče (Bauman, 2009a: 10). Izvođenje zaključaka iz prošlih događaja sa ciljem

predviđanja budućih trendova postaje rizičnije i često dovodi u zabludu. Teško je praviti pouzdane računice, nepogrešive prognoze su skoro nezamislive. Procjene budućih trendova ne mogu se smatrati istinski i potpuno pouzdanim. „Ukratko: fluidni život je nepostojan život koji se odvija u uslovima stalne neizvesnosti. Najakutnije i najtvrdje brige koje opsedaju takav život su strah da ćete biti zatečeni na spavanju, da nećete stići da uhvatite korak sa događajima koji se brzo smenjuju, da ćete zaostati i da ćete prevideti „upotrebiti do“ datuma, da ćete biti natovareni stvarima koje posedujete a nisu više poželjne, da ćete propustiti trenutak koji signalizira promenu pravca pre nego što se pređe tačka bez povratka. Fluidni život je niz novih početaka – a baš zbog toga su brzi i bezbolni završeci, bez kojih su novi počeci nezamislivi, ti koji u njemu najčešće predstavljaju najteže trenutke i najneprijatnije glavobolje. Među umećima fluidnog modernog življenja i među veštinama potrebnim za praktikovanje tih umeća, odbacivanje stvari ima prioritet nad njihovim sticanjem“ (Bauman, 2009a: 10). Fluidnim društvom dominira zaborav, brisanje, odbacivanje i zamjenjivanje. Industrija odlaganja smeća ima glavnu ulogu u ekonomiji fluidnog života. Opstanak tog društva i blagostanje njegovih članova zavise od brzine kojom se proizvodi određuju za otpad, te brzine i efikasnosti uklanjanja otpada. U ovakvom društvu ništa ne može zahtijevati izuzeće od univerzalnog pravila zamjenjivosti. Postojanost, vezivnost stvari, kako živih, tako i neživih, su najstrašnije i najzlokobnije opasnosti, izvori najužasnijih strahova i mete najžešćih napada. Radi se o potrebi da se ne ostaje na istom mjestu i daleko od korpe za smeće na koju su osuđeni oni na začelju.

„Najviše šansi za pobedu imaju ljudi koji cirkulišu blizu vrha globalne piramide moći, kojima prostor ne znači mnogo, a daljina ne predstavlja problem; ljudi koji su na mnogim mestima kao kod kuće, ali bez neke posebne matične baze. Njihovo bogatstvo dolazi od prenosive vrednosti: njihovog poznavanja „zakona lavirinta“. Oni žive u društvu nepostojanih vrednosti, bezbrižni su u odnosu na budućnost, egoisti su i hedonisti (...) Labavost veza i opozivost obaveza su rukovodeći principi svih njihovih veza i obaveza. Suočeni s takvim igračima, preostali učesnici u igri, a posebno oni među njima koji tu nisu dobrovoljno, oni koji „ne vole“ ili ne mogu sebi da priušte „da budu u pokretu“ – imaju slabe šanse. Pridružiti se igri za njih nije realna opcija – ali oni nemaju drugi izbor osim da pokušaju“ (Bauman, 2009a: 13). Pokretljivost onih na vrhu piramide moći vezana je sa slobodom – slobodom kretanja, slobodom izbora, slobodom da se prestane biti ono što već jesi i slobodom da postaneš ono što još nisi. Oni koji se nalaze na suprotnoj strani ove nove planetarne mobilnosti nemaju takvu slobodu, dok oni kojima bi željeli da se pridruže vide svoje pripadanje više kao svoju sudbinu oko koje na sličan način nema pregovora, koja je bespovratna. Milioni ljudi bez države, izbjeglice, prognani žive van tokova fluidnog modernog društva. Na krajevima te hijerarhije ljude opsjeda

problem identiteta. Na vrhu, problem je izabrati najbolji obrazac od mnogih koji se trenutno nude, sastaviti dijelove opreme koji se zasebno prodaju i uvezati ih. Na dnu, problem je čvrsto se priljubiti za jedini identitet na raspolaganju i zadržati na okupu njegove dijelove. Za sve druge, koji se nalaze između ova dva ekstrema, problem je njihova mješavina. „Oni koji su zaraženi virusom „duhovnog lumpenproletarijata“ žive u sadašnjosti i po sadašnjosti. Oni žive da bi preživeli (dokle god je to moguće), i da bi dobili zadovoljenje (koliko god je to moguće). Sravnjeni sa trajnom sadašnjošću i do vrha ispunjeni brigama o opstanku i zadovoljenju (zadovoljenje je da preživite, pošto je cilj opstanka još više zadovoljenja), svet nastanjen „duhovnim lumpenproleterima“ ne ostavlja prostora za brige o bilo čemu drugom, osim o onom što može, bar u principu, biti konzumirano i u čemu se može uživati na licu mesta, sada i ovde. Važna je brzina, a ne trajanje“ (Bauman, 2009a: 16).

Prema Baumanovim promišljanjima, u prošlosti vrijeme je teklo mnogo sporije i opiralo se ubrzanju, ljudi su pokušavali premostiti ponor između siromaštva smrtnog života i bogatstva vječnog univerzuma nadajući se reinkarnaciji ili uskrsnuću. U našem svijetu, koji ne priznaje nikakve granice ubrzavanja, takve nade mogu se i odbaciti. „Identitet“ je povezan sa mogućnošću ponovnog rađanja – sa prestankom da budete ono što jeste i pretvaranjem u ono što još niste. Nestrpljivo recikliranje identiteta dolazi u kompletu sa patentiranim i za upotrebu spremnim „uradi sam“ alatima, koji obećavaju brzo i efikasno obavljanje posla bez potrebe za specijalnim vještinama i koji zahtijevaju malo ili nimalo teških napora. Dijete, svakodnevne rutine prilagođene najnovijoj modi i upadljivo nov usvojeni rječnik i na zabrinjavajuće dalekom horizontu čudesa genetskog remonta. Tu su i droge koje obećavaju posjetu vječnosti, iako kratku (Bauman, 2009a: 17-18).

Fluidni život je potrošački život. On svijetu i svim njegovim živim i neživim fragmentima dodjeljuje ulogu objekta potrošnje, to jest, predmeta koji gube svoju upotrebljivost tokom perioda njihovog korištenja. Tim obrascem objekata potrošnje oblikuje se ocjena i sud o svemu živom i neživom. Kako objekti potrošnje imaju ograničen vijek korisnog života, kada se ta granica pređe postaju nekorisni. Jedina karakteristika je podesnost za potrošnju. „Smeće je osnova i najobilniji proizvod fluidnog modernog društva potrošača; među privrednim granama potrošačkog društva proizvodnja smeća je najmasivnija i najimunija na krizu. Odlaganje smeća postaje jedan od dva glavna izazova sa kojima fluidni život mora suočiti. U svijetu punom potrošača i objekata njihove potrošnje, život se kreće između radosti potrošnje i užasa u vidu brda smeća. U društvu potrošača sve je objekat potrošnje. „Potrošači“ i „objekti potrošnje“ su konceptualni polovi kontinuuma duž koga su izređani svi pripadnici društva potrošača i kojim se kreću napred i nazad,

svakodnevno“ (Bauman, 2009a: 19). Fluidni život se hrani nezadovoljstvom samim sobom. Kritika je samoreferentna i usmjerena prema unutra, a takva je i reforma koju ta samokritika zahtijeva i podstiče. I u ime takve reforme, koja gleda i cilja unutra, spoljni svet se pljačka i ruši. Fluidni život daje spoljnom svijetu, i zapravo svemu u svijetu što nije dio sopstva, jednu primarnu dominantnu vrijednost – uskraćen vlastite vrijednosti, svijet izvodi svu svoju vrijednost iz svoje službe samoreformi, i sud o svijetu i svakom njegovom elementu se donosi na osnovu njihovog doprinosa toj samoreformi (Bauman, 2009a: 20). Iz tog razloga pojava fluidnog modernog društva nagovijestila je propast ideje „dobrog društva“. Ako fluidni život podstiče neki interes za društvene reforme, proklamovana reforma uglavnom za cilj ima da gura društvo ka jednoj po jednoj predaji svih svojih pretenzija na vlastitu vrijednost, osim policijskih snaga koje čuvaju bezbjednost samoreformišućih bića (Bauman, 2009a: 21). Uspjeh u traganju za srećom – vrhunski motiv individualnog života – nastavlja da bude negiran samim oblikom vođenja tog života. Nezadovoljstvo koje se kao rezultat javlja daje svrhu i snaži politiku sebičnog života; njen krajnji efekat je održavanje fluidnosti života.

Globalizaciju Bauman, dakle, ne proučava samo s ekonomskog aspekta nego prvenstveno njezine učinke na svakodnevni život. Globalizaciju razumijeva „kao „veliku preobrazbu“ koja je utjecala na državne strukture, uvjete rada, odnose među državama, kolektivnu subjektivnost, kulturnu proizvodnju, svakodnevni život te odnose između ja i drugog” (Vecchi u Bauman, 2009a: 12). Globalizaciju ili tekuću modernost vidi kao proces. „Pitanje identiteta također se dovodi u vezu sa slomom države blagostanja i porastom osjećaja nesigurnosti koji je uslijedio, „korozijom karaktera“ koje su ta nesigurnost i fleksibilnost na radnom mjestu proizveli u društvu. Stvoreni su uvjeti za pražnjenje demokratskih institucija od sadržaja i za privatizaciju javne sfere...“ (Vecchi u Bauman, 2009a: 12) Fluidno moderno društvo je društvene, kulturne i spolne identitete učinilo nesigurnima. Baumanov sagovornik Vecchi na kraju svog izlaganja zaključuje: „Rasprava o identitetu stoga je društveno nužna konvencija, korištena krajnje nonšalantno da bi se oblikovali konfekcijski životopisi i dao im se sadržaj. Govorimo o identitetu zbog urušavanja institucija koje su, prema čuvenom određenju Georga Simmela, dugi niz godina činile premise na kojima je bilo izgrađeno moderno društvo” (Vecchi u Bauman, 2009a: 13). Ambivalentna priroda identiteta ogleda se u nostalgiji za prošlošću zajedno s potpunom saglasnošću s „tekućom modernosti“, što stvara mogućnost preokretanja planetarnih učinaka globalizacije i njihove upotrebe na pozitivan način. Pitanje identiteta je pitanje društveno potrebne konvencije. „Ako to ne učini, sigurno je da će *politika identiteta* igrati vodeću ulogu na svjetskoj pozornici, što je opasnost na koju nas već upućuju brojni znakovi upozorenja. Konačno, različiti religijski fundamentalizmi nisu ništa više od premještanja identiteta u politiku koje provode

cinični šegrti čarobnjaštva. Obmanu koja se krije iza ovog premještanja moguće je otkriti samo rekonstrukcijom prelaska s individualne dimenzije, koju identitet uvijek posjeduje, na njegovu kodifikaciju kao društvene dimenzije. Ovo je, vjerujem, središnje pitanje” (Vecchi u Bauman, 2009a: 13).

U Baumanovom razumijevanju savremenosti i identiteta postoji viđenje dva oblika zajednica. Zajednice prema kojima se identitet odnosi kao prema nečemu što ga definira su životne ili sudbinske zajednice čiji članovi žive zajedno u neraskidivoj povezanosti. Druge zajednice su ojupljene oko ideja. „Pitanje identiteta javlja se jedino s izloženošću „zajednicama“ druge kategorije – a i tu jedino stoga što postoji više od jedne ideje koju valja dočarati, te održati na okupu „zajednice sjedinjene idejama“ kojima smo izloženi u našem šarolikom, polikulturnom svijetu. Upravo stoga što postoji mnogo takvih ideja i načela oko kojih rastu „zajednice vjernika“, moramo uspoređivati, birati i ponovo izabirati, preispitivati odabire već načinjene u drugoj prigodi, pokušati pomiriti proturječne i često neuskладive zahtjeve” (Bauman, 2009a: 16). Pripadnost određenom identitetu, stoga, nije osigurana jednom i zauvijek. Identiteti su izrazito podložni pregovaranju i mogu se opozvati. Identitet tako predstavlja niz problema a ne kampanju na jednu temu. „U našem tekućem modernom vremenu, svijet oko nas razrezan je u slabo usklađene fragmente a naši su pojedinačni životi iscjepkani u niz loše povezanih epizoda” (Bauman, 2009a: 17). Većina nas ima poteškoća riješiti problem dosljednosti i trajanja našeg identiteta kroz vrijeme. Imamo isti problem suvislosti onoga što nas kao osobe razlikuje od drugih. Neke identitete smo odabrali sami a druge su formirali ljudi oko nas, te valja neprestano biti na oprezu da bi se prvi sačuvali od napada drugih. „Da, doista, „identitet“ nam se otkriva samo kao nešto što treba izumiti a ne otkriti; kao meta napora, „cilj“; kao nešto što još treba graditi od samog početka ili odabrati između niza ponuda” (Bauman, 2009a: 19).

Posrednici u izgradnji identiteta na početku modernog doba, vlade, parlamenti i razne državne institucije danas su izgubili interes za to; povlače se i drage volje prepuštaju svakidašnje poslove nalaženja ili gradnje identiteta samim članovima društva. Krhkost i vječno privremen status identiteta ne mogu se više sakriti. U 18. stoljeću društvo kao najviša ukupnost ljudske kohabitacije bilo je izjednačeno s neposrednim susjedstvom, bilo je to društvo međusobnih poznanstava. „Unutar te mreže poznatoga, od kolijevke do lijesa, mjesto svake osobe bilo je odviše očigledno da bi se o njemu razmišljalo, a još manje pregovaralo” (Bauman, 2009a: 21). Bilo kakva nejasnoća u takvim pitanjima bila je marginalna pojava. „Bilo je potrebno da dođe do sporog raspadanja i smanjivanja zaustavljajuće moći susjedstava, te da se ovo dopuni revolucijom u prijevozu. Moderna država u nastajanju, suočena s potrebom stvaranja poretka koji nije više automatski reproducirao postojana i blisko

povezana „društva međusobne poznatosti“, anektirala je to pitanje i prestrojila ga u borbeni poredak u poslu polaganja temelja svojim prethodno nepoznatim i neobičnim legitimacijskim potraživanjima” (Bauman, 2009a: 22). Pitanje „ko sam“ postaje smisleno jedino ako imaš izbor, te jedino ako o tebi zavisi ono što odabireš. Zamisao o identitetu, naročito o nacionalnom identitetu nije proizašla iz ljudskog iskustva kao „životna činjenica“. „Ta je zamisao bila silom unesena u Lebenswelt modernih muškaraca i žena – i ondje je pristigla kao fikcija (...) Zamisao o „identitetu“ rođena je u krizi pripadanja, u naporu premošćivanja jaza između „trebalo bi“ i „jest“ što ga je pokrenula; naporu da se zbilja izdigne do standarda koje je postavila zamisao – da se zbilja preoblikuje na sliku ideje” (Bauman, 2009a: 23). Fikcija „prirođenosti“ odigrala je glavnu ulogu među formulama koje je moderna država u nastajanju preustrojila u borbeni poredak, da bi legitimirala svoj zahtjev za bezuvjetnom podređenošću svojih podanika. Država je tražila pokornost svojih podanika predstavljajući se kao ostvarenje sudbine nacije i garancija da će se ona nastaviti. S druge strane, nacija bez države osuđena je biti nesigurna u svoju prošlost. „Da država nije imala moć definiranja, klasificiranja, segregacije, razdvajanja i odabiranja, agregat lokalnih tradicija, dijalekata, običajnih zakona i načela života teško da bi se bio pretvorio u bilo što nalik temeljno pretpostavljenom jedinstvu i koheziji nacionalne zajednice. Ako je država bila ostvarenje sudbine nacije, bila je također i preduvjet da nacija uopće može postojati te – glasno, samosvjesno i djelotvorno – polagati pravo na zajedničku sudbinu” (Bauman, 2009a: 23-24).

Nacionalni identitet bio je od početka agonistički pojam. Zahtijeva nedvosmisleni političku podršku i ne priznaje konkurenciju. Teži monopolističkom povlačenju granice između „nas“ i „njih“. „Bivanje podanikom neke države bila je jedina značajka autoritativno potvrđivana osobnim iskaznicama i putnim ispravama. Druge identitete se poticalo i/ili obavezivalo na traženje podrške i zaštitu državno ovlaštenih ureda. „Prirodnost“ pretpostavke da je „pripadnost rođenjem“ automatski značila pripadanje naciji bila je mukotrпно konstruirana konvencija. Za razliku od nacionalne zajednice, virtuelne zajednice (internet komunikacija) mogu biti zabavne ali stvaraju samo privid intimnosti i lažnu aspiraciju za zajednicu. One ne mogu dati sadržaj ličnom identitetu. Stanovnici tekućeg modernog svijeta traže i grade i održavaju komunalne aspekte svojih identiteta u pokretu. „U hrabrom novom svijetu prolaznih povoljnih prilika i slabašne sigurnosti, staromodni, kruti i ne-pregovorni identiteti jednostavno nisu dovoljno dobri” (Bauman, 2009a: 28). U globaliziranom svijetu država više nema snage ili želje da svoju vezu s nacijom održi čvrstom. Ekonomska prava više nisu apsolutno u rukama države. Politička prava koja države mogu ponuditi strogo su ograničena i ne izlaze izvan temeljno dereguliranog slobodnog tržišta u neoliberalnom stilu, a socijalna prava jedno za drugim

zamjenjuju individualnom dužnošću brige za sebe i nadigravanja drugih u vlastitu korist. „Glavni razlozi zbog kojih su identiteti bili jasno definirani i nedvosmisleni (jednako jasno definirani i neupitni kao i teritorijalna suverenost države), te zbog kojih su zadržavali isti prepoznatljiv oblik tijekom vremena, iščezli su ili su izgubili mnogo svoje nekadašnje uvjerljivosti i moći. Identiteti su pušteni s lanca, te je sad na svakom muškarcu i ženi ponaosob da ih uhvate u letu, oslanjajući se na vlastite domišljatosti i sposobnosti“ (Bauman, 2009a: 31).

Radno mjesto je predstavljalo mjesto gdje se u prošlosti definirao društveni status, pravo na lično dostojanstvo i društveni ugled. „Ukratko: „identificirati se sa (...)“ znači vezati se obvezama s nepoznatom sudbinom na koju se ne može utjecati, a kamoli je nadzirati. Mjesta u koja se tradicionalno ulagao osjećaj pripadanja (posao, obitelj, susjedstvo) ili više nema, ili se – kad ih ima – u njih ne može pouzdati, te stoga nije izgledno da će ona utažiti žeđ za zajedništvom ili ublažiti strah od samoće i napuštenosti” (Bauman, 2009a: 31). U okviru tekuće modernosti, identiteti su vjerojatno najneugodnije utjelovljenje ambivalentnosti. „Zbog toga su, ustvrdio bih, čvrsto smješteni u samo srce pozornosti tekuće modernosti i na sam vrh njihovih životnih rasporeda” (Bauman, 2009a: 32).

Dvadesetih godina dvadesetog stoljeća cvate marksistička analiza društvene klase, analiza odnosa između društvenih grupacija i društvene svijesti. Sedamdesetih „(...)politika, ideologija i građanska prava redom su bila istisnuta sa svojih mjesta. Razgradnja prethodno stabilnih okvira i rutina te novootkrivena krhkost čak i velikih i naizgled solidnih kompanija ne pogoduju jedinstvenom, solidarnom stavu. Budući da klasa više nije nudila sigurnu osovinu za raspršene zahtjeve, društveno nezadovoljstvo se rastopilo u neodrediv broj grupnih ili kategorijalnih pritužbi, od kojih je svaka tražila vlastito društveno uporište. Rod, rasa i zajednička kolonijalna prošlost činile su se najdjelotvornijima i najviše su obećavale. Sve su one, međutim, s teškom mukom oponašale integracijsku moć klase“ (Bauman, 2009a: 35). Posljedica toga bila je ubrzana fragmentacija društvenog neslaganja, progresivna dezintegracija društvenog sukoba u mnoštvo međugrupnih sučeljavanja, te nagli porast broja neriješenih konflikata. Usputna žrtva novih ratova za priznanje bila je zamisao o „dobrom društvu“. Ova zamisao se svodila samo na opravdanje aktualnih ideala pojedine grupe. „Većina novih vizija razdražljivo je prešućivala ekonomske aspekte korijena ljudske bijede (...)” (Bauman, 2009a: 35). Njihov /zamišljeni/ neprijatelj je način razmišljanja a ne sistem ekonomskih odnosa. Rat za društvenu pravdu je pretvoren u preobilje bitaka za priznanje. Ali velikom i rastućem dijelu čovječanstva „priznatost“ je maglovita zamisao. „Na jednom su polu globalne hijerarhije oni što svoje identitete mogu sastavljati i rastavljati na sastavne dijelove više ili manje prema vlastitoj želji, crpeći iz neobično velike, planetarne zalihe

različitih ponuda. Na drugom se polu gužvaju oni kojima je zapriječen pristup izboru identiteta, ljudi kojima se ne daje mogućnost odlučivanja o vlastitim preferencijama” (Bauman, 2009a: 36-37). Većina stanovništva slobodno lebdi između ova dva pola. Na jednom frontu ratova za priznanje, odabrani ili željeni identitet bori se protiv ostataka starih identiteta. Na drugom frontu uzvraća se na pritiske drugih. Najniži prostor obuhvata ljude kojima se uskraćuje pravo na potraživanje identiteta različitog od pripisane i službeno nametnute klasifikacije – izgnani u podzemlje izvan granica društva. „Identitet „potklase“ zapravo znači nedostatak identiteta; brisanje ili uskraćivanje individualnosti – „lica“, tog predmeta etičke dužnosti i moralne brige. Izbačeni ste iz društvenog prostora u kojem se identiteti traže, odabiru, grade, vrednuju, potvrđuju ili pobijaju” (Bauman, 2009a: 38). U potklasu, kako tvrdi Baumann, se ubrajaju raznoliki ljudi kojima je život društveno priznatog subjekta sveden na čisto animalni život, u kojem su sva prepoznatljiva ljudska obilježja poništena. U drugu kategoriju iste podklase ubraja izbjeglice – osobe bez državljanstva. Pored svih prikraćenosti uskraćeno im je i pravo na fizičku prisutnost unutar teritorija pod suverenom vlašću. „Ekspanzija kapitalističke ekonomije konačno je uhvatila korak s globalnim razmjerima političke i vojne dimenzije Zapada, te je tako proizvodnja „upropaštenih ljudi“ postala planetarnom pojavom..., na sadašnjem se planetarnom stupnju s eksploatacije premješta na isključivanje. Upravo je isključenost a ne eksploatacija, kao što je pred stoljeće i pol sugerirao Marx, danas u osnovi najvidljivijih slučajeva društvene polarizacije” (Bauman, 2009a: 39).

Konstrukciju identiteta vodi logika ciljne racionalnosti – utvrđivanja koliko su privlačni ishodi koji se mogu postići određenim sredstvima. Kad su u modernosti zamijenjeni predmoderni staleži s klasama, identiteti su postali zadaćom koju su morale obaviti individue. Postavljanje identiteta kao zadaće i cilja doživotnoga mukotrpnog rada bilo je čin oslobođenja od inercije tradicionalnih načina izgradnje sopstva. Nova, dotad nezabilježena sloboda samoidentifikacije, koja je uslijedila nakon raspada staleškog sistema, pristigla je zajedno s novom samosviješću i povjerenjem u druge što se nazvalo društvom. Potrebno je to trostruko povjerenje: u sebe, u druge, u društvo. „Potrebno je vjerovati da je povjerenje u društvene odabire opravdano i da se budućnost čini sigurnom; potrebno je društvo kao sudac u sporu (...) Premještanje odgovornosti odabira na individualna pleća, demontiranje putokaza i uklanjanje oznaka udaljenosti od odredišta, čemu valja pridodati sve veću ravnodušnost vlastodržaca prema prirodi i izvedivosti individualnih odabira, dvije su tendencije od početka nazočne u „izazovu samoidentifikacije“” (Bauman, 2009a: 44-46).

Kulturno-psihološke posljedice globalizacije očituju se u postmodernim strategijama izgradnje identiteta, a prvu od njih Bauman zove turistom. Identitet se u moderno doba može porediti s hodočašništvom. U hodočašću čovjek iscertava mapu svoga budućeg života. Ima neki cilj – stići na mjesto hodočašća. Sve njegove akcije usmjerene su prema postizanju toga cilja. Životne strategije ljudi temelje se na jasnoj predstavi o tome ko žele postati. Njihovi su životi usmjereni ostvarenju tog željenog identiteta, a koji je obično vezan za njihovo zanimanje. Hodočasnici moraju biti donekle sigurni u svijet. Oni moraju znati da će mjesto hodočašća biti ondje kad stignu. Međutim, u postmoderni „ne samo što su nestala doživotna zanimanja, nego i poslovi i profesije, koji su stekli zbujujući običaj da se pojavljuju niotkud, jednako neprimjetno nestaju. Teško se više može živjeti weberovske „pozive“ – a da stvar bude gora, potražnja za vještinama potrebnim za obavljanje takvih zanimanja rijetko traje koliko i vrijeme potrebno za njihovo stjecanje” (Bauman, 1996: 24). Prvo iskustvo je iskustvo turista. Turisti postaju lualice i stavljaju čežnju ispred udobnosti doma – zato što to žele. „Vagabund je alter ego turista. On je takođe i najvatreniji obožavalac turista, tim više što i ne naslućuje stvarne neprilike života turista o kojima se ne priča mnogo (...) I turista i vagabund su potrošači, a potrošači kasne moderne i postmoderne tragaju za senzacijama i skupljaju iskustva; njihov odnos prema svetu je primarno estetički; oni opažaju svet kao hranu za osećajnost” (Bauman, 2003: 266). Prizor vagabuna čini da turista zadrhti zbog toga šta turista može postati. Protjerivanjem prosjaka i beskućnika sa ulice, njihovim zatvaranjem u daleka geta zahtijevajući njihov progon ili zatvaranje – turista očajnički traži, mada u krajnjoj liniji uzaludno, protjerivanje vlastitih strahova.

Postmoderne životne strategije odbacuju ideju oblikovanja bilo kakva jedinstvenog ili trajnog identiteta. Umjesto toga, ljudi svojevolumno mijenjaju identitet ili se, štaviše, ne posvećuju stvaranju identiteta koji u svakom trenutku može postati zastarjeo (Haralambos, Holborn, 2002: 925). Bauman navodi četiri postmoderne životne strategije: *skitač* – neko ko lunja gradom i zabavlja se promatranjem čudesa gradskog života. Nema na umu nikakav određen cilj, skitnja gradom je način na koji provodi slobodno vrijeme. On je postmoderni „zaigrani potrošač“ koji je zamijenio radnika moderne; *vagabund* – u prošlosti je lunjao od mjesta do mjesta i nigdje se nije htio vezati. Njihove skitnje nisu imale određene ciljeve pa se nikad nije znalo gdje će se pojaviti. Uvijek je stranac, gdje god išao, i nema svoje mjesto u svijetu. U postmodernom svijetu ima smisla lutati od identiteta do identiteta, ne zadržavajući se ni na jednom. „Danas je ostalo malo „sređenih“ mjesta. „Zauvijek sređeni“ stanovnici probude se i otkriju da mjesta (mjesta na zemlji, mjesta u društvu i mjesta u životu kojima „pripadaju“) više ne postoje ili nisu više raspoloživa, mirne ulice postaju opasne, tvornice nestaju zajedno s poslovima,

vještine više ne nalaze kupce, znanje se pretvara u neznanje, profesionalno iskustvo postaje nevažno, sigurne mreže odnosa ruše se i zatrpavaju mjesta odvratnim smećem” (Bauman, 1996: 29). *Turist* se kreće iz mjesta u mjesto, ali mu je kretanje malo svrhovitije. Zna gdje želi ići ali nije poput hodočasnika. Ne putuje da bi ostvario neki krajnji cilj. Putuje da bi stekao nova iskustva. U postmodernim društvima ljudi se ne posvećuju radu na stvaranju i učvršćivanju nekog određenog identiteta. Samo žele iskušavanje novih identiteta. *Igrač* život doživljava kao igru. Ne igra radi pobjede. Ljudi u postmodernim društvima igraju igru identiteta, ali kada zaključe da je određena igra gotova, igraju novi identitet. „Svim četirima međusobno prepletenim životnim strategijama zajedničko je to da ljudske odnose čine fragmentiranim i diskontinuiranim. Sve su one protiv „vezujućih“ i dugotrajnih konzekvenca i bore se protiv stvaranja trajnih mreža uzajamnih dužnosti i obveza” (Bauman, 1996: 33). Država napušta svoje asimilacijske ambicije, proglašava neutralnost prema kulturnim odabirima i pere ruke od sve „multikulturalnijeg“ karaktera društva kojim upravlja. U modu se vraćaju takozvane kulturne vizije identiteta” (Bauman, 2009a: 53). Mijenjaju se temeljni oblici društvenog odnosa. Od ljubavnih veza do religije sve postaje nestalno. Životinje ili ljudi, kućni ljubimci ili partneri, svi imaju jednu funkciju – zadovoljiti, zbog toga ih imamo. „Naposljetku, sama bit identiteta – odgovor na pitanje „ko sam?“ i, što je još važnije, trajna vjerodostojnost bilo kojeg odgovora na to pitanje – ne mogu nastati ako to nije u vezi sa sponama koje povezuju osobu s drugim ljudima i pretpostavkom da su te spona pouzdane i stabilne tijekom vremena. Veze su nam potrebne, i to takve u kojima nešto značimo, na koje se možemo pozvati kad definiramo sami sebe (...) Biti u dodiru a istodobno na distanci – sms poruke. Nagrađeni smo slobodom kretanja, ali jedino što ne možemo slobodno odabrati jest da se prestanemo kretati“ (Bauman, 2009a: 58- 60).

„Zamisao da ništa u ljudskom životu nije dano jednom za svagda i nametnuto bez prava na žalbu ili reformu – da sve što jest najprije treba „načiniti“, a kad se jednom načini da se može beskonačno mijenjati – otpočetak je pratila moderno doba; doista, opsesivna i kompulzivna promjena (šaroliko nazivana „modernizacijom“, „napretkom“, „poboljšanjem“, „razvojem“, „osavremenjivanjem“) sama je srž modernog načina postojanja. Kad se prestanete „modernizirati“, kad spustite ruke i prestanete naklapati o tome što vi jeste i što svijet oko vas jest – prestajete biti „moderni““ (Bauman, 2009a: 69).

4. KATEGORIJE IDENTITETA

4.1. Individualni i kolektivni identiteti

U razmatranju nastanka i razvoja pojma identiteta čini se da je neophodno osvjetliti važne dimenzije njegove pojavnosti kako u analitičkoj tako i u sintetičkoj dimenziji. Naime, već je rečeno da nema individualnog identiteta bez njegove društvene odnosno kolektivne dimenzije. Individualni i društveni identitet su dva lica jednog procesa, procesa razvoja individua i društva. U redovima koji slijede predstavimo cjelovitu analizu pojma identitet Zagorke Golubović. Važno je prikazati i analizu pojma u savremenom kontekstu, kontekstu globalizacije. Uvid u savremene društvene fenomene, a posebno naglasak na pojam identiteta u ovom vremenu daje nam Castells, čiji smo rad u prethodnom poglavlju namjerno izostavili budući da smo smatrali da se njegove analize savremenosti bolje „uklapaju“ u sadržaj ovog dijela knjige. Naravno, neizostavno je i razmatranje odnosa pojedinaca, pripadnika različitih kultura, jednih prema drugima kao i odnos između različitih kultura u savremenom dobu naročito u kontekstu imigrantskih habitusa i odnosa država prema imigrantima. Ovaj dio problema savremenosti analizirati ćemo u horizontu znanstvenih opservacija fenomena globalizacije Parekha, Petkovića i Paića i još nekih autora.

Prema nekim autorima ulazimo u novu fazu ljudske povijesti. Dok se promjene događaju svuda, individue moraju odgovarati na pitanja kako organizovati vlastiti život te kako odrediti i formirati vlastite identitete (Parekh, 2008: 7-8). Ljudi istovremeno pripadaju općem i posebnim identitetima. Pripadaju općeljudskom identitetu dok su istovremeno očevi, majke, pripadnici zajednica. Općeljudski identitet ostaje apstraktan ako ne prožima posebne identitete. Opće i posebno se nadopunjuju i ne bi trebali predstavljati suprotnosti. Ljude manje pamtimo po njihovim imenima, često ih i zaboravljamo. Ono što ostaje u sjećanju su njihove karakterne osobine, njihovi stavovi i njihov poseban odnos prema svijetu. Identitet je bitno svojstvo ljudske egzistencije, koja ne znači samo životarenje, već obilježava humanitet pojedinca kao svojevrsne individualnosti ali je i dio šire cjeline. Ljudi interiorizacijom prevode kulturu na svoj »jezik« ali i učestvuju sa svim dispozicijama u oblikovanju kultura koje se međusobno razlikuju. To znači da pojedinac postaje svjestan onoga što mu se nameće, a šta treba sam da izabere na osnovu principa i vrijednosti koje je izabrao i da se ponaša po vlastitom izboru. Problem identiteta naročito je izražen u kriznim vremenima društva, ličnosti, epohe, kada nemirno stanje potresa sve postojeće vrijednosti i principe, i razara ustanovljene sheme života a da još nije u stanju da uspostavi nove. Traganje za

identitetom podrazumijeva tada odgovor na pitanje: kakav je stvarni odnos između individue i društva kao cjeline.

Zagorka Golubović preispituje osnovne pojmove: „ja“ (self, ego), „drugi“, personalni i kolektivni identitet, različite oblike kolektivnog identiteta, politički i građanski, etnički/ nacionalni – i njihove međusobne odnose, da bi se ustanovilo kako se formiraju različiti oblici identiteta, kada dolaze u sukob i kako se manifestira kriza identiteta (Golubović, 1999: 3). „Bez identiteta čovek je bezimena jedinka i njegov jedini znak raspoznavanja je lično ime, koje nam ništa ne kazuje o njegovim karakternim crtama, sposobnostima i sklonostima, niti govori o tome gde taj pojedinac pripada u socijalnom i duhovnom smislu. Doduše, svaki pojedinac ima izvesna socio-demografska obeležja (datum i mesto rođenja, mesto stanovanja, školska sprema, bračno stanje, zanimanje, socijalno poreklo) ali sve to ne označava ono što se podrazumeva pod pojmom „ja“ (self)“ (Golubović, 1999: 3). Pojedinci koji ostaju u stegama tradicionalnog obrasca ponašanja nemaju svoje „ja“ i zato se zaklanjaju iza nekog autoriteta (vladara, nacije, oca). Zbog toga je bilo važno proučavanje nastajućih tenzija između singularnog i pluralnog identiteta i na individualnom i na kolektivnom nivou.

Modernost je razbila zaštitni okvir male zajednice i tradicije i zamijenila ih mnogo većom bezličnom organizacijom. Iz tog razloga individue su se osjetile usamljenim, otuđenim u svijetu u kojem im je nedostajala psihološka podrška i osjećanje sigurnosti koje su obezbjeđivala tradicionalna ustrojstva. U okviru tendencije ka globalizaciji postavlja se pitanje: kako sačuvati svoju posebnost a da se ne padne u provincijalizam i izolaciju. Kao reakcija na apstraktni model identiteta ponovo su oživjeli nacionalni i etnički identiteti da bi se pronašla čvršća tačka oslonca. Pojedinac kao i grupa formiraju svoj identitet kroz dugotrajan proces prilagođavanja i distanciranja, prihvatanja i odbijanja, samoidentifikacije i šire kolektivne (društveno-kulturne) identifikacije. Identitet pretpostavlja internalizaciju svijeta okoline kao vlastitog svijeta koji se projicira u okolinu.

Formiranje individualiteta ne odnosi se samo na pojedince već i na narode koji također moraju formirati svoj identitet, ne zato da bi se od drugih izolovali, nego da bi pronašli mogućnost uzajamne komunikacije. Grupni identitet ne pretpostavlja gubljenje ličnog identiteta, već je uslov za konstituiranje identiteta svih „ja“ koji sačinjavaju grupu. „Dakle, definicija nečijeg identiteta ne uključuje samo njegovo stanovište o moralnim i duhovnim pitanjima nego i odnos prema definisanoj zajednici. Prema Tayloru, bitna stvar u tome ko sam ja je saznanje gdje sam (gdje pripadam); „moj“ identitet je definisan privrženošću i identifikacijom koji obezbeđuju horizont u kojem mogu odrediti, od slučaja do slučaja, šta je vredno, dobro ili loše činjenje (104; 13-14, 105-111). Znači, neophodna je moralna

orijentacija – koja se crpi iz zajednice kao moralnog okvira – da bi se steklo osjećanje sopstvenog identiteta. (Golubović, 1999: 6) Želja za distanciranjem od jednostavno datog i naslijeđenog osnovni je uslov razvoja modernog društva, jer potencira diferencijaciju i samoregulaciju nezavisnih subjekata i njihovih potencijala. Samo takva zajednica omogućava kompleksan razvoj čovjeka. Čovjek je i individua i društveno biće a time je i pojam identiteta vezan za pitanje odnosa individue i društva. „Tek kada se shvati dijalektika individualnog i društvenog može se ustanoviti da su individualni i kolektivni identiteti dve strane jednog istog procesa – sazrevanja čovekove ličnosti.“ (Golubović, 1999: 7) Osjećanje jedinstva zasniva se na vremenskom kontinuitetu i osjećanju razlike u odnosu na druge, te se uspostavlja koherentna predstava o „istosti“ vlastitog bića.

Kolektivni identitet ne označava nužno asimilaciju individualnosti, već je pretpostavka za odvijanje procesa individuacije. „Određeni *kulturni identitet* predstavlja opšti okvir, koji je inherentan i pripisan, i služi kao polazna tačka za individualnu orijentaciju. Iz tih razloga svaki identitet je socijalna kategorija, kao što je pokazao već George Herbert Mead, a C. W. Mills potvrdio ističući da je društveno ono polje gde se sreću i spajaju individualno i kolektivno“ (Golubović, 1999: 8). Identifikacija je prva faza u konstituiranju identiteta, koja predstavlja proces prilagođavanja kulturnim (porodičnim) standardima i ne može se izjednačiti sa pojmom identiteta. Može se izvesti zaključak da identitet nije dat kao inherentno svojstvo bilo osobe ili socijalne grupe, već se konstituira postepeno i kontinuirano, u velikoj zavisnosti od procjene sposobnosti individua od strane drugih, što može da dovede do podsticanja povjerenja u sebe ili do nedostatka povjerenja. U procesu identifikacije osoba (ili grupa) vrši samoprocjenu i bira izvjesne karakteristike iz vlastitog repertoara da bi formirala vlastiti identitet, što nije jednostavan proces. Od tipa identifikacije – da li je ona imitacija ili asimilacija, ili oblikuje prostor za individuaciju i autonomiju – zavisi odgovor na pitanje da li će cijeli proces uroditi odjelotvorenjem ili otuđenjem identiteta.

Sloboda je bitno svojstvo identiteta u značenju sposobnosti da se vrši izbor iz raspoloživih elemenata kulture, kao mogućnost akcije u skladu sa vlastitom savješću i donošenja odluka u odnosu na vlastita vrijednosna polazišta. Jedino čovjek ima predstavu o posebnosti sopstva i vlastitog iskustva, koja nije plod samo saznanja već i osmišljavanja putem procjenjivanja onoga što se stiče u procesu učenja i socijalizacije u interpersonalnoj komunikaciji. Individualna interpretacija zatečenih dostignuća kulture i svijest o tome da ih možemo mijenjati predstavlja fundamentalni sadržaj identiteta, koji osobi omogućuje da upotrijebi zamjenicu „ja“ kao oznaku za vlastito stanovište. „Dakle, „ja“ je ono što je „moje“, sa čime se kao sopstvo identifikujem, tj. način na koji individua (ili grupa) razume, vrednuje i

reaguje na sebe.“ (Golubović, 1999: 10) Identitet je proces sticanja nezavisnosti, ali predstavlja i proces odvajanja od zajednice kojoj pripadamo (porodice, socijalne grupe, kulture). Odvajanjem od zajednice prekida se veza sa određenom kategorijom pripadanja, čime se otvara proces nezvjesnosti i nepoznanica. Taj korak mnogi i ne naprave, žrtvujući svoj identitet radi ukorijenjenosti u dato društveno okruženje. „A to znači da se identitet mora shvatiti procesualno sa neizvesnim učincima, budući da nije unapred poznato da li će prevladati identifikacija (prilagođavanje) ili individuacija (formiranje identiteta). Ishod tog procesa zavisi od socio-kulturnih i od psihološko-antropoloških činilaca.“ (Golubović, 1999: 10)

Kolektivni i lični identitet se uspostavljaju u odnosu na niz razlika koje su društveno zadate. Svaki identitet je relacioni. Lični identitet odnosi se na različitost, kolektivni identitet se odnosi na sličnost. Pretpostavlja refleksivnu svijest a ne samo kontinuitet u vremenu. Podrazumijeva postojanje svijesti o samom sebi kao različitom od svih drugih osoba. Iza svih linija partikularnih uloga i normi stoji lični identitet kao rezultat procesa zamjene identiteta uloge ego-identitetom. Golubović navodi tri tradicije teoretiziranja o ličnom identitetu, a za nas su bitne sljedeće: 1. analitička ego psihologija (H. S. Sullivan, E. Eriksen), 2. simboličko-interakcionistička teorija akcije (G. H. Mead, E Goffman, J. Habermas). U formiranju identiteta ličnost izvlači svoj stil života iz svoje kulture, pri čemu igra ulogu i unutrašnji sastav dispozicija ličnosti odnosno sposobnost da se putem samorefleksije od nje distancira i formira jezgro vlastitosti (uniqueness). Kategorije ličnog identiteta su „self“ – sopstvo, „ego“, „osoba“. Formiranje identiteta nije jednostavan proces. Osnovni problem za svaku individuu jeste kako ne izgubiti svoje „ja“ prilagođavajući se životu u kolektivu, jer proces osvajanja identiteta može biti i sputan pod uticajem represivne kulture. S tim je povezan i problem integriteta kako ličnog tako i socijalnog. Nijedan pojedinac ne može živjeti izolovano, van svijeta svoje kulture, ali je integracija u socio-kulturnu sredinu samo jedan korak u procesu identifikacije. Da bi našla čvrst oslonac u svijetu u kojem živi, tj. da ne bi sve sukobe i promjene u okolini doživljavala kao slom identiteta, individua mora izgraditi lični integritet koji je štiti od poremećaja u okolnom svijetu i pomaže joj da usaglasi svoj život kako sa sredinom tako i sa svojim unutrašnjim životom. Kada su usaglašeni lični i socijalni integritet, individua je u stanju da se uhvati u koštac sa ambivalentnostima ljudske egzistencije.

Potrebe za sigurnošću i za emocionalnim prihvatanjem u zajednici su važne komponente ličnog identiteta. Sigurnost se sukobljava sa neizvjesnošću i mnogi u toj borbi odustaju priklanjajući se sigurnosti. Pored toga, ulogu igraju i porijeklo i položaj u društvenim odnosima, interesi i sistem vrijednosti. Po srijedi je, u stvari, kombinacija individualnih svojstava i karakteristika koje „proizlaze iz odnosa

individue i njene sredine; pri tom, položaj individue u društvenim odnosima određuje i njen status i društvene uloge i stil ponašanja i stepen adaptacije, dok se mogućnosti razvoja sposobnosti i motivacije ne mogu razumeti bez uvida u unutrašnju strukturu ličnosti. ali se može preciznije odrediti kada taj proces intenzivnije počinje. (...) postoji gotovo opšta saglasnost da se može uzeti period adolescencije kao konstitutivna faza u razvoju personalnog identiteta. Zato se u tom prelomnom periodu i javljaju brojni problemi sa kojima individue često nisu u stanju da izađu na kraj. Od načina na koji će sredina pomoći pojedincu da savlada te probleme (potiskivanjem ili razrešavanjem) zavisice do kojeg će nivoa samoidentifikacije pojedinac doći” (Golubović, 1999: 14). Samoidentitet je ostvarenje „ja“ koje je refleksivno shvaćeno od strane osobe u smislu vlastite biografije. Drugim riječima, samoaktualizacija predstavlja kontinuirani proces progresivne diferencijacije i kristalizacije koja proširuje samosvijest i razvoj sopstva. To je sposobnost da se teži i očuva vlastito „ja“ životom u kolektivnoj sredini (Giddens, 2004: 33).

Ljudsko biće nastoji uspostaviti svoj identitet da bi pronašlo smisao svoga života i da bi se integriralo u univerzum. Oba ta cilja su međusobno povezana jer se humani karakter individue manifestuje upravo u činjenici da ona živi kao dio univerzuma. Zato Jenkins tvrdi da je svaki ljudski identitet socijalni identitet, jer se identitet odnosi na značenja, a to je uvijek stvar konvencije i inovacije, ali da postoje uvijek dvije dimenzije: individualni jedinstveni identitet i kolektivni zajednički identitet (Jenkins, 2008: 140). U analizi kolektivnog identiteta ne može se uzeti u obzir samo socijalna dimenzija, samo ono što je zajedničko članovima kolektiva. Bitna su i individualna obilježja koja članovi date grupe unose u svoju zajednicu. Društva se razlikuju ne samo po kulturnim posebnostima i društvenom ponašanju nego i po specifičnom sadržaju (interpretaciji značenja) koji toj zajednici daju njeni članovi. Kolektivni identiteti imaju svoj subjektivni i objektivni aspekt i oba se moraju razumjeti i analizirati da bi se mogla shvatiti posebnost datog kolektiviteta. Anthony Smith govori o tri komponente zajedničkog iskustva koje konstituiraju kolektivni identitet: 1. kontinuitet iskustva generacija date populacije; 2. zajedničko sjećanje na specifične događaje koji su činili prelomne tačke kolektivne istorije; i 3. osjećanje zajedničke sudbine (Smith, 2010: 46). Dakle, zajedničko iskustvo se kao historijsko sjećanje proteže i na nove generacije učvršćujući identitet kolektiva, dajući mu vremenski kontinuitet i osjećanje da su njegovi članovi – preci i potomci – povezani zajedničkom sudbinom. Osjećanje historijske i sudbinske povezanosti najjače je izraženo u genealogiji nacionalnog kolektiva i porodice, za razliku od radnih kolektiva, u kojima su članovi više povezani profesionalnim iskustvom. „To se može uzeti kao specifično svojstvo kolektivnih identiteta, u kojima habitus ili običajno ponašanje igra značajnu ulogu i zato je prisustvo nesvesnih elemenata

možda isto toliko važno kao i svest o grupnoj autonomiji, za razliku od personalnog identiteta koji se oblikuje tek kada se formira samosvest o vlastitoj egzistenciji. Na pomenutoj osnovi se formiraju stereotipi kao nekritičko prihvatanje mišljenja drugih/grupe, što čini značajan sadržaj kolektivnog identiteta.” (Golubović, 1999: 15-16)

U kolektivnom identitetu povezani su porijeklo i historija, prošlost i budućnost, pripadnost tradiciji i rituali koji se praktikuju u kolektivnim svečanostima i proslavama pomoću kojih se učvršćuje osjećanje pripadnosti i solidarnosti u simbiozi sa drugima. Kao vrste kolektivnog identiteta mogu se razlikovati: grupni identitet, klasni identitet, društveni identitet, kulturni, nacionalni i profesionalni identitet. Iako se grupni i klasni identitet ne mogu striktno razlikovati od društvenog identiteta, jer su njegove podvrste, ipak je ovo razlikovanje analitički korisno jer se odnosi na uže i šire sfere društvenog bića, koje imaju specifične karakteristike. Za grupni identitet je karakteristično da se odnosi na manje cjeline koje se odlikuju neposrednim odnosima među članovima i tu je individualna i kolektivna identifikacija mnogo jače izražena, u smislu ja-mi identifikacije. Kao primjeri mogu se navesti: porodična grupa, grupa vršnjaka, prijateljske grupe i sl. Stoga se može reći da je grupni identitet elementarna forma kolektivnog identiteta i to po dva aspekta: prvo, što svaki pojedinac pripada nekoj grupi i sa njom se identificira, i drugo, što je po svojoj strukturi najmanje složena. Klasni identitet je takođe podgrupa socijalnog identiteta jer obezbjeđuje osjećanje pripadnosti jednom segmentu društva (sloju, klasi) i diferencijaciju od drugih segmenata u istoj vrsti, omogućujući da se formira klasna solidarnost i organizira klasna borba kao sredstvo promjene datih društvenih odnosa. Klasni identitet ne označava tek samopercepciju članova date klase već i percepciju o individuama u drugim klasama, označavajući relaciju mi-oni kao demarkacionu liniju između klasne pripadnosti i klasnog antagonizma. Društveni identitet obuhvata širi okvir i odnosi se na identifikaciju individua sa društvenim sistemom, ili „društvom“ u smislu društvene prakse svakodnevnog života, u kojem nalaze svoje mjesto najprije kroz institucije u koje se uključuju, odnosno društvene položaje koje individue zauzimaju u društvu. U tom smislu se govori o institucionalizaciji društvenog identiteta, jer se individue na nivou društva ne mogu neposredno identificirati sa svojom sredinom, već samo putem institucionalizacije društvenih uloga koje su im dodijeljene ili koje su izabrali (profesionalni identitet). Institucije se javljaju kao „ustanovljeni tipovi prakse koje je prepoznao akter kao način na koji su stvari date. Institucije, na taj način, stvaraju navike i rutine u ponašanju koje se prakticiraju, umjesto da se stalno iznova bira način odnošenja obezbjeđujući predvidljivost. (Jenkins, 2008: 157) Mikroaspekt svojih grupnih identiteta individue teško povezuju sa makroaspektom društvene strukture i zato često doživljavaju svoj društveni identitet kao pripisan i sudbinski.

Možemo izvući zaključak da je društveni identitet konstrukcija koja izražava najviši nivo apstrakcije društvene pripadnosti; zato se ljudi mnogo češće identificiraju kao članovi određenih sredina (kao otac - majka, prijatelj - neprijatelj, radnik - vlasnik kompanije, itd.) nego kao pripadnici društvenog sistema u cjelini. Međutim, da bi se shvatili i fragmentarni kolektivni identiteti, moraju se analizirati društvena struktura i društveni sistem kao celovit institucionalni poredak u koji se smještaju svi segmenti društva, koji, kao što kaže Connolly, simbolizuju „ono što smo“, kao mjesto najvažnijih podjela između „unutra“ i „spolja“, „nas“ i „njih“, „domaćeg“ i „stranog“. Preko države socijalni identitet određuje odnos uključenosti i isključenosti u odnosu na druge socijalne grupe. A u tom odnosu konstituiše se socijalni identitet kao pripadnost određenom društvu, koji u sebi obuhvata sve druge partikularne kolektivne identitete. (Golubović, 1999: 18)

Kulturni identitet je specifičan izraz društvenog identiteta budući da je kultura i ključni dio socijalnog sistema i njegova osnova. Izvan kulture kao simboličkog svijeta ljudsko biće ne može se adaptirati svijetu u kojem živi, jer kultura svojim pravilima, značenjima i vrijednostima pruža neophodan referentni okvir koji zamjenjuje sistem instinkata. Kao interpretacija date društvene realnosti kultura omogućuje konkretnije situiranje individua u društveni kontekst budući da pruža mogućnost razumijevanja specifičnih značenja koja se razlikuju od društva do društva i daju jednoj populaciji svojevrsnost, a ne samo zajednički okvir. Formiran kulturni identitet utiče na sve važne sfere života individua. Kulturni identitet se gradi pomoću kulturnih stereotipa, sistema normativnih postulata odnosno strukture percepcije/interpretacije svijeta u smislu serija zamisli koje su shematizovane putem socijalizacije i obrazovanja. Osnovu tog procesa čini sposobnost simbolizacije i razumijevanja značenja, koja obezbjeđuju zajednički okvir interpretacije svijeta i ponašanja.

Analiza kulturnog identiteta uključuje: zajednički jezik (ili dominantni jezik u višejezičkim kulturama i njegovu vezu sa jezicima manjinskih zajednica), dominantne simbole, vrijednosne orijentacije i sisteme, historijske mitove i legende, kao i „narodnu“ i „masovnu“ kulturu. Kulturni identitet razumijevamo i kao obrazac zajedničkog načina života i mišljenja, zajedničkog iskustva na kojem se temelje oblici i sadržaji (sa)znanja, kao i vrijednosni referentni okvir koji ukazuje individuama šta je poželjno a šta nije sa stanovišta date kulture. Kulturni identitet u tom smislu označava pripadnost individua datoj kulturi, sa kojom se ne moraju u potpunosti identificirati ali moraju usvojiti ono što je paradigmatično da bi bili njeni integrirani predstavnici. Ovdje do izražaja dolazi razlika između identiteta i identifikacije jer usvajanje kulturnog identiteta ne podrazumijeva gubljenje

samoidentiteta, već ga pretpostavlja. Kulturni identitet je reflektivno suočavanje individue sa svojom kulturom, koju pojedinac reinterpreтира u svom stilu.

Društvene vrijednosti su važno područje kulturnog identiteta a čine glavni referentni okvir za mišljenje i ponašanje individua. Vrijednosti određuju kako se individue odnose prema prirodi i svijetu koji ih okružuje, prema drugim ljudima, prema vremenu u kojem žive i prema zajednicama kojima pripadaju. To znači da bez vrijednosnih opredjeljenja individue i kolektivi ne bi mogli definirati svoje mjesto u svijetu i shvatiti gdje pripadaju a u čemu se razlikuju od drugih. Zato je važno razumjeti vrijednosti kada se želi shvatiti određeni tip kulturnog identiteta, jer od toga da li su usvojene vrijednosti usklađene ili su konfuzne, ili pak vlada anomija, zavisice koherencija kulturnog identiteta kao pouzdanog oslonca za formiranje ličnog identiteta. „Može se zaključiti da su personalni i kolektivni identiteti interakcione naravi i da je pitanje skladnog uspostavljanja međusobnih odnosa, u stvari, pitanje „mere“ uspostavljenog personalnog ili kolektivnog identiteta. Zato je pogrešno označavati prvi kao subjektivni, a drugi kao objektivni aspekt procesa identifikacije, jer se i personalni identitet, kao subjektivni izraz sopstva zasniva na objektivnim tekovinama i činionicima socio-kulturne sredine, kao što su i kolektivni identiteti, kao objektivna osnova samoidentiteta, subjektivno reflektovani, bilo da je reč o pojedinačnim ili grupnim subjektima.” (Golubović, 1999: 20) Proces socijalizacije je kanal kroz koji se priprema podloga za formiranje i ličnog i kolektivnih identiteta, tj. proces u kome dolazi do identifikacije sa za osobu važnim drugima, odnosno kolektiva sa autoritetom. Na taj način se formira matrica na kojoj se mogu dalje razvijati svojevrsni kvaliteti bilo individue ili kolektiva, da bi dosegli sopstvo i time uspostavili granicu između sebe i drugih. Stoga, bez subjektivne reinterpretacije (internalizacije) i selekcije raspoloživog iskustva ne može se izvršiti prelazak sa identifikacije na konstituiranje identiteta. Individuaciju, znači, treba shvatiti kao razvojnu fazu u procesu socijalizacije. Kada izostane ovaj aspekt, identifikacija kao rezultat daje seriju bezličnih jedinki, koje postaju dio gomile kao amorfne mase.

U razvoju ličnog identiteta prva je faza ljudskog razvoja faza odražavanja, kada se pojedinac upravlja prevashodno prema zahtjevima svoje sredine i na njih reaguje, za razliku od druge, realne faze, u kojoj se individua upravlja prema potrebama, i simboličke faze, kao poretka strukturalizacije. Formiranje identiteta je proces koji, ako nije zaustavljen, napreduje od jednostavne fizičke identifikacije do statusa individue kao nosioca određenih kvaliteta, vrijednosti i aktivnosti. Da bi individua prešla iz faze identifikacije u fazu formiranja identiteta ona mora da razvije osjećanja kako bi se distancirala od „drugih“, i kao okoline, i kao subjekata. Dijete u tom procesu mora da odgovori na niz pitanja da bi došlo do svoga „ja“¹. U procesu

sticanja nezavisnosti i formiranja ličnog identiteta individua se mora odnositi reflektivno i prema ostalim uticajima, kao što su: društvena organizacija, tipovi aktivnosti, mentalitet, interiorizirana kultura, kulturni stereotipi, kognitivni sistem, mitovi. Refleksivnost uključuje introjeksiju, kada individua usvaja okolni svijet i sebi pripisuje karakteristike drugih, i projekciju, kada se nastajuća svijest o sebi projektuje u druge tako što im se pripisuju vlastite karakteristike. Obje radnje pretpostavljaju prelazak od „kolektivnih predstava“ na samosvijest. Na samom kraju je faza sazrijevanja u kojoj se stiču svi potrebni kvaliteti (kognitivno-emocionalne, psiho-socijalne i moralne) zrelosti i konstituira pojam „ja“. Dakle, razvoj identiteta se ne završava sa procesom društvene kategorizacije, kojim se individue pozicioniraju u institucionalni kontekst društvenih uloga, budući da je to samo neophodan društveni okvir koji daje individui orijentaciju u svijetu, ali još ne obezbjeđuje i zauzimanje stava prema sebi samoj. „Zato su u pravu Giddens i drugi autori kada napominju da društvena uloga ne može biti osnovna kategorija kojom se objašnjava odnos individua-društvo, već uvode pojam „aktera“ i socijalne akcije kao medijatora ovih ukrštenih psiho-socijalnih procesa” (Golubović, 1999: 25). Formiranje identiteta je, dakle, složen proces, u kojem pojedinac mora istovremeno prevladati i proturječnosti situacije i one u samom sebi. Iz tih razloga ovladavanje konfliktima je presudna komponenta formiranja identiteta.

Opći okvir za razmatranje problema individualnosti i kolektiviteta je uticaj epohe modernosti i industrijske civilizacije. Ono što je radikalno izmijenilo karakter naše epohe jeste premještanje središta života iz porodice i malih komunalnih zajednica u gradove i industrijska središta u većim političkim zajednicama, što je uticalo i na kvalitativne promjene u procesu rada i načina života. S tim je povezano ubrzanje tehničkih inovacija i tehnološkog razvoja kakvo se ne pamti u ranijoj historiji. Drugi značajan momenat u razvoju modernih društava je demografski rast, ali i masovna produkcija ne samo roba materijalne potrošnje već i kulture (masovna kultura) i komunikacionih mreža (masovni mediji). To je, s jedne strane, uticalo na razvoj suvereniteta individue kao subjekta i nestanak proširenih porodica i čvrstih srodničkih veza i stvaranje malih nuklearnih porodica u kojima dolazi više do izražaja individualnost članova. U fabrici radnik kao pojedinac sklapa ugovor o radu i javlja se kao „proizvođač“ dobara i dohotka, javljaju se povelje o individualnim pravima i slobodama čovjeka, grad kao nastamba individualnih porodica i mnogih inokosnih pojedinaca utiče na formiranje drugačijeg tipa međuličnih odnosa. S druge strane, „masovno društvo“ teži ka unifikaciji standarda ponašanja, rada i potrošnje, kao i kulturnih sadržaja, što proizvodi potrebu za kolektivnim identitetom. Protivrječnost između istovremene težnje za individualnošću i za lojalnošću kolektivu/grupi opća je karakteristika modernog čovjeka. Individue u modernim društvima suočene su sa brojnim egzistencijalnim dilemama (unifikacija-

fragmentacija, bespomoćnost-postignuće, autoritet-nesigurnost). Budući da se modernizacija ispoljava i kao globalizacija (unifikacija) i kao probuđena težnja za partikularnim identitetima (neonacionalizam), nameće se problem sigurnosti i traženja zaklona iza novih autoriteta (ujedinjena Evropa ili nacija). Egzistencijalne dileme se pojačavaju s pojavom društveno-kulturnog i političkog pluralizma, koji problematizira „dominaciju ortodoksije“, ali ne uspijeva da nađe ravnotežu između individualizma i kolektivism, između individualnog i grupnih identiteta. Pojava mnoštva društvenih identiteta povećava složenost situacije i otežava izbor, te se individue nalaze u procesu između potrebe za vlastitošću i težnje da postignu sigurnost svog društvenog položaja.

Identitet uključuje tumačenje i prosuđivanje. Ljude oblikuju namjerni i nenamjerni uticaji, izloženi su uticajima vlastitih ličnih iskustava, službenih i neslužbenih susreta s drugim ljudima, događajima, filmovima, knjigama. Samorazumijevanje (vjerovanje i vrijednosti) i promišljane su procesi koji se odvijaju u pozadini izbora mogućnosti, životnih ideala, intelektualnih i moralnih izvora koji su dostupni u društvu kome pojedinac pripada. Sve to utiče na sadržaj i strukturu čovjekovih razmišljanja o sebi i svijetu. U modernom društvu identitet je projekat i lično postignuće. Potiče ga potrošačko društvo, a izražava se i ostaje vitalan samo dok se iskazuje i potvrđuje prikladnim izborima i djelima. Identitet nikada nije gotov proizvod. Uključuje izbor, u smislu želimo li sami sebe definirati i postati određenom vrstom osobe. Izbor ima svoje granice, što znači da identitet treba ukorijeniti u određenim obavezama i vrijednostima kod kojih čovjek ima tek minimalan izbor. Lični identitet daje norme prema kojima čovjek prosuđuje sam sebe, on je temelj integriteta osobe. Odluke i postupci pojedinca time postaju njegovi vlastiti, ne samo biografski, nego i u dubljem značenju proizlaženja iz osobe kao takve.

Lični identitet je izvor snažnih osjećanja koja usmjeravaju djelovanje i povezan je s percepcijom vlastite vrijednosti. Omogućava gledište s kojega čovjek posmatra prošlost i oblikuje priču o svom životu. Prilično je stabilan, jedinstven je, ali ne i monolitan. Svoj identitet temeljimo na osnovu onoga što jesmo kao ishod uticaja okoline proizvedenih stalnim nastojanjima da im damo smisao. „S jedne strane identitet oblikuje naš način razmišljanja, a s druge strane, i sam taj identitet je otvoren kritičkom promišljanju i međusubjektivnoj potvrdi” (Parekh, 2008: 19). Ljudi stupaju u odnose jedni s drugima, preuzimaju različite uloge, pripadaju raznim grupama, organizacijama. Ovim identificiraju sami sebe a i drugi ih na taj način identificiraju. Izbor za društvene identifikacije i kategorije u modernim društvima je veliki. Neki od tih odnosa postaju društveno značajni i koriste se za razvrstavanje pojedinaca. Tim svojstvima se pridaju značenja, upravlja se njima pomoću normi.

„Budući da društveno značajne kategorije identificiraju i definiraju pojedince kao određene vrste osoba te ih podvrgavaju izvjesnim normama i očekivanjima, to ću zvati društvenim identitetima” (Parekh, 2008: 19). Sistem identiteta je više ili manje razrađen u svakom društvu. Svi društveni identiteti nisu zajednički većini stanovništva. Svaki je identitet podložan određenim pravilima, ima određene posljedice i lišavanja. „Društveni su identiteti mješavina normativnosti i moći. Legitimizira ih prevladavajući sustav vjerovanja i održavaju ih prevladavajući odnosi moći u društvu. (...) Identiteti su izvor reda i predvidljivosti, pa dakle i slobode, no istodobno su joj i stalna prijetnja” (Parekh, 2008: 20). Ljudi se ponašaju, definiraju, žive i misle o sebi prema internaliziranim normama.

Osporavanje identiteta dešava se organizirano a u grupe osporavanih spadaju oni čiji identiteti nisu priznati, te oni čiji su identiteti priznati ali su marginalizirani. Iako društvo vrši kategorizaciju i definira identitete svojih pripadnika, pojedinci mogu gledati na svoj identitet sasvim drugačije. U savremenom društvu spol je važan društveni identitet, ali ne znači isto za sve žene. Za neke osobe profesionalni identitet važniji je od rodnog. Društvene uloge su društveni identiteti ali se različiti pojedinci različito odnose i različito određuju prema njima. Ako profesionalni identitet nema dubljeg smisla za osobu nije sastavni dio definicije same osobe. Državljanstvo za nekoga predstavlja samo instrumentalni odnos, za druge je moralni odnos, dok se neke osobe poistovjećuju sa svojom zemljom. „Svi, ili bar većina društvenih identiteta propisuju neki minimalni standard ponašanja, no za sve više od toga različiti pojedinci različito definiraju njegov sadržaj. (...) Nijedan društveni identitet nije prazan list papira, no nijedan nije određen do posljednje pojedinosti” (Parekh, 2008: 24). Društveni identiteti nisu jednaki ni po dosegu ni po dubini. Različite ljudske djelatnosti i odnosi imaju svoje karakteristične strukture, oblike specifičnosti, načine ponašanja, vrijednosti pa time i svaki identitet ima svoje zahtjeve. Zanemarivanje tih zahtjeva umanjuje integritet djelatnosti o kojoj je riječ. Različita životna područja imaju određenu samostalnost, a kontekst određuje koji je identitet u kojem trenutku referentan i taj identitet određuje prikladno ponašanje u određenoj situaciji. „Društveni identitet je način na koji pojedinci sebe smještaju i usmjeravaju u svijetu” (Parekh, 2008: 26). On određuje gledište i tvore ga određene pretpostavke i misaone kategorije. Identiteti nisu pasivne kategorije, interakcija ih čini pluralnim i smanjuje opasnost od esencijalizacije. Pluralnost identiteta omogućava da čovjek ne ulaže sve što ima u jedan identitet. Efikasno društvo treba oblikovati preduvjete za višestrukost identiteta jer su oni bitni za ljudsku slobodu i dobrobit. „(...) identitet uključuje poistovjećivanje ili definiranje samoga sebe kao određene vrste osobe i ustrojavanje svojeg života u skladu s time. Ljudski identitet je ujedno najopćenitiji i najosnovniji oblik samoidentifikacije” (Parekh, 2008: 28). Razlika kao moralno svojstvo sastavni je dio samoodređenja. Ljudi moraju biti

sposobni razlikovati sebe od ostatka prirode, kao pripadnike posebne vrste i tome dati ontološko i moralno značenje; izdići se iznad društvenih uloga, zanimanja, položaja i mjesta u društvu i shvatiti kako ih sve to ne određuje potpuno. Lični identitet artikulira, dakle, vjerovanja i vrijednosti koja definiraju osobe a društveni identitet oblikuje načine kako definiraju i strukturiraju odnose s onima s kojima dijele taj identitet. Ljudski identitet oblikuje načine kako se ljudi odnose s drugim ljudima. „Naši životi su određeni načinom na koji konstruiramo i usklađujemo osobnu, društvenu i ljudsku dimenziju svojeg identiteta, a to pak ovisi jednako o pojedincima kao i o društvu i svijetu u kojem živimo” (Parekh, 2008: 30). Svako društvo se razlikuje po skupu vrijednosti i običaja u kojima su sadržane smjernice njegovim članovima kako treba da vode individualne i grupne živote. Društvo privilegira određene oblike življenja i nameće razne vrste službenih i neslužbenih sankcija. Stvaranje solidarnosti među marginaliziranim grupama izaziva dominantnu kulturu i otvara mogućnost pluralizacije. Dominantna kultura može postati uska, ekskluzivna. Cilj izjednačavanja marginalizirane grupe postižu radikalnim promjenama dominantne kulture. Kolektivni identiteti u prvilu teže esencijalizaciji identiteta i nametanju zajedništva pogleda i iskustva pogođenim grupama. Druga negativna strana kolektivnog identiteta je tendencija stvaranja lažnih suprotnosti između zatvorenih cjelina. Ekonomska i društvena ravnopravnost ne podrazumijevaju ravnopravnost pri definiranju i izražavanju identiteta. Velike neravnopravnosti koncentriraju kulturnu i političku moć u rukama nekolicine i omogućavaju davanje moralnog tona cijelom društvu. Dobro društvo treba težiti ka jednakosti moći i životnih izgleda kao i ka jednakosti samoodređenja i samoizražavanja. „Ukratko, društvena kohezija i solidarnost nisu dovoljni za osiguravanje preraspodjele. Puno toga ovisi o tome na čemu se one temelje i na koji ih se način shvaća i aktivira” (Parekh, 2008: 43).

Grupe koje se temelje na identitetu igraju važnu ulogu u izgradnji samopouzdanja i samovrednovanja. Nude gotovu mrežu potpore i izgrađuju solidarnost koja je potrebna za vođenje emancipatorske borbe. Odbačene grupe često se okreću sebi, svom osjećaju kolektivnog identiteta. Radi izgradnje solidarnosti okreću se svojoj prošlosti, stvaranju mitova i prekrajanju povijesti. Kasnije, kada grupa ojača kritički se osvrće na svoju prošlost. „Kako se svijet sve više globalizira i postaje iskorijenjen i depersonaliziran, kulturni, vjerski, etnički i drugi identiteti postaju važni izvori stabilnosti” (Parekh, 2008: 49-50). Osamdesete godine prošlog stoljeća, prema Petkoviću, obilježene su „kulturnim trojstvom“ rase, klase, i roda. U devedesetim se tragalo za pojmom, konceptom, učinkom identiteta. Zaključak Petkovića je, da se identiteti danas ne nasljeđuju, da se konstruiraju, da ih ima više od jednog, znamo da ljudi u posjedu identiteta uzajamno mogu i trebaju pregovarati o istima: „Postali smo svjesni toga da (...) neki segment identiteta (ili sam identitet), za kojega smatramo

da je okosnica naše osobe (...), možda i nije taj kojega bismo mi u određenoj životnoj situaciji trebali i htjeli“ (Petković, 2010: 14).

Jezik, prema Petkovićevom razmišljanju, predstavlja vezivno tkivo potrage za identitetima koja se odvija se na multipliciranim horizontima svjetova, kultura, tradicija koje se danas uzajamno potiru više nego što se susreću i mire. „Identiteti, kulturalno promjenjivi, mijenjaju osjećaj osobe o njoj samoj i, samim time, njezin (individualni) koncept sebe, sukladno kulturalnim determinantama njihove egzistentnosti i ovisno o tome s kojom su kulturom sučeljen.“ (Petković, 2010: 22). Identiteti su stvarni kao iskustvo. Bojazan od uzajamne sličnosti etnički, kulturno, jezički, politički različitih grupa pokreće potrage za singularnim identitetima. Ljudi se susreću s drugim ljudima, institucijama, kulturama i u cijeloj toj interakciji „jedinka koja teži samodefiniciji proizvod je njezina procesa ostvarenja (realizacije) identiteta. Dakle, najprije realizacije kao spoznaje, dovođenja do pojma, a onda realizacije kao ostvarenja koncepta i njegova aktiviranja u konkretnom životnom prostoru. Tomu je tako jer ostvarenje (realizacija) identiteta koje preskoči pozitivnu definiciju, dakle spoznaju te opojmljenje koncepta, u pravilu je, ponovimo to, identifikacija koju se pogrešno naziva identitetom“ (Petković, 2010: 27). Dimenzija vremena je ta koja u proces konstrukcije identiteta unosi varijante kulturnih, povijesnih, političkih elemenata koji pojedinačno i grupno ulaze u polje istraživanja. „Kultura, izvan svake sumnje, igra krucijalnu ulogu ne samo u konstruiranju i uspostavi identiteta, nego i u očuvanju njihove stabilnosti i osiguravanju specifičnih razlika koje identiteti moraju posjedovati da bi se o njima argumentirano raspravljalo bilo kao o samjerljivim ili nesamjerljivim kategorijama i konceptima“ (Petković, 2010: 35)

U 18. stoljeću dolazi do odbacivanja stabilnog tradicionalnog poretka, što dovodi do sukoba između individue i društva i traganja za novim svjetovnim modelom identiteta. U 19. stoljeću naglasak je bio usmjeren na individualnost, javila se potreba za identitetom kao izrazom želje i individua i grupa da budu drugačije od drugih. U modernom pluralističkom društvu dolazi do umnožavanja identiteta gdje iskrsava problem usaglašavanja odnosa između samoidentifikacije i egzistencije „drugog“. U modernim društvima ljudi su suočeni sa nizom izbora zbog čega dolazi do destabilizacije identiteta; javljaju se dileme i sumnje u pogledu identifikacije i pripadnosti. Razlog nestabilnosti je taj što je princip pripisanosti koji je karakterističan za tradicionalna društva, zamijenjen principom „dostignuća“. Ambivalentnost, heterogenost, multiplicitet i otvorenost perspektiva u modernim vremenima podrazumijevaju pluralitet interpretacija i izbora u smislu konkretnih, partikularnih i promjenljivih okolnosti, te se ljudi sreću sa fragmentacijom i kontradikcijama kako kolektivne tako i lične egzistencije. Ta fragmentacija dolazi iz

aspiracije da shvatimo odakle smo došli i kuda idemo. Modernost je obilježena nastajanjem „drugosti“, postojanjem različitih mogućnosti, koje se stiču, razvijaju i ustaljuju.

4.2. Identitet u savremenom dobu

Društveni identiteti u globalno doba artikuliraju se na prijelazu iz vremena ideologija ka dobu kulture. Ovaj proces ne predstavlja kraj legitimacije moći i hegemonije ideologija. „Kultura u doba globalizacije preuzima funkciju ideologijske mobilizacije” (Paić, 2005: 5). U svijetu globalnog nereda svi sukobi su određeni kulturalnim ideološkim odrednicama. Kraj „velikih“ priča i nastanak „malih“ možemo razumjeti kao kraj ideologija i otvaranje novih kulturalnih mikropriča o identitetu: „... funkcija i smisao kulture jest da je ona suvremeni izraz za ono najizvornije što čovjeka još povezuje s drugim ljudima, čak i kad je riječ o posve drugome „kulturalnom“ krugu značenja. Namjesto moderne kulture, koju određuje pojam stabilnog identiteta (obitelji, klase, društva), postmoderni identiteti određuju kulturu globalizacije. To su promjenjivi, transnacionalni, hibridni oblici individualizacije životnih stilova unutar ekonomsko-tehnologijske sfere globalnog kapitalizma” (Paić, 2005: 6). U postmoderni je većina društvenih procesa kulturalno određena. Kultura umjesto sredstva društvene integracije postaje sredstvo identiteta. Ona zaposjeda područje društvenog uopće.

Prema Paiću, savremene teorije globalizacije s obzirom na razumijevanje novog pojma kulture i identiteta, svrstavaju se u četiri kategorije: tehno-kulturalni determinizam povijesti – Castells; teorija refleksivne modernizacije – Beck, Giddens, Bauman; teorija sukoba civilizacija – Huntington; postmarksistička kritika kulture i ideologije – Bourdieu, Badiou, Laclau. Ideologiju u novom ruhu predstavlja globalizacija. „Globalizacija je univerzalna ideologija novog svjetskog poretka. Ona je ozbiljena kultura postmoderne kao potrošačka kultura, kultura stilova života i hibridno-transnacionalna kultura promjenjivih identiteta“ (Paić, 2005: 8). Globalizacija pretpostavlja globalnu kulturu kao univerzalnu kulturu koja svoju bit ozbiljuje u nečemu izvankulturalnome. Bit je nove (postmoderne) kulture u tome što ona ideologijski opravdava razvitak globalnog kapitalizma kao nepromjenjivog sistema potreba. Sve je danas kulturalno zato što je umjetno, replicirano, nadomjestno. Kultura u doba postmoderne biva politizirana i ideologizirana. Suština te ekonomije je u panekonomizmu čije je temeljno određenje u totalnoj moći ekonomskih zakona. „U njezinu temelju nalazi se politička odluka, a ne neizbježnost tržišne logike” (Paić, 2005: 8-9). Globalizacija predstavlja proces cjelovite promjene društvenih sistema i kultura u svijetu. Istovremeno, ona posjeduje transnacionalne i transkulturalne aspekte. Njezina negativna strana je u tome što prisiljava autentične svjetske kulture u njihovoj raznolikosti na logiku tržišnog

izjednačavanja. Tehnološka bezmjesnost je novina globalizacije. U globalizacijske kulturalne ideologije ubrajaju se: multikulturalizam, kulturalni relativizam i postmoderna politika identiteta. Ako sve postaje kulturalno, prema Paiću, to je znak da je kultura postala ideologizirani svijet života. „Postmoderna kultura kao nova ideologija društva spektakla u svojem je posljednjem liku globalne kulture (world culture) kraj priče o vladavini novog subjekta. Postmoderni identiteti u doba globalizacije kulturalno su određeni stilovi života. Oni su znak trijumfa slobode kao užitka svagda novog oblika potrošnje (...) Doba kulture nakon kraja ideologija stoga je postideologijsko doba kulturnih razlika i identiteta” (Paić, 2005: 12-13).

Promišljanje kulture danas zahtijeva njeno povijesno dovođenje u vezu s pojmovima ideologije i identiteta. „Obrat prema kulturi u postmoderni krajem sedamdesetih godina XX stoljeća pokazao je da se s pojmovima klase, slojeva i društvene okoline kao funkcionalnih dijelova sustava modernoga društva više ne mogu objasniti promjene u strukturi identiteta kao kolektivnog i individualnog subjekta / aktera društvene akcije” (Paić, 2005: 205). Kultura preuzima funkciju ideologije a novi kulturni identiteti nadomještaju modernu integraciju društva. „Kultura više ne označava integraciju kolektivnog identiteta u suvremeno društvo upravo zato jer je društvo već postalo totalno kulturalizirano” (Paić, 2005: 206). Globalizacija razbija translokalne prostore i zatvara priču o kulturnome identitetu kao određenju života nacije. Savremena kultura i identitet se, prema Paiću, mogu tumačiti kao artikulacija nove ideologije s pomoću tri koncepta – transnacionalna hibridizacija kulture, fundamentalističkih pokreta duhovne obnove i biopolitike „treće kulture“. „Stoga je identitet bez kulture prazan, a kultura bez identiteta isprazna. Doba globalizacije jest doba globalnog nereda, rekonstitucije i rekonfiguracije identiteta” (Paić, 2005: 208).

Postmoderni identiteti u savremenom svijetu određuju kulturu globalizacije. „To su promjenjivi, transnacionalni, hibridni oblici individualizacije životnih stilova unutar ekonomsko- tehnologijske sfere globalnog kapitalizma” (Paić, 2005: 6). Od spomenutih teorija globalizacije za trenutnu analizu izdvajamo tehno-kulturalni determinizam povijesti Manuela Castellsa. Njegov pristup savremenosti Paić naziva ekonomsko-tehnološki determinizam. Globalizacija se shvata kao moć preoblikovanja društva, politike i kulture u teoriji informacijskog društva. Prema Castellsu tri su nezavisna procesa vodila globalizaciji od sredine 20. stoljeća: 1. revolucija u informatičkoj tehnologiji; 2. ekonomska kriza kapitalizma i val socijalizma; 3. utemeljenja novih društvenih pokreta. Ova trijadna dijalektika svjetskog procesa promjene pretpostavlja tri nivoa artikulacije tehnološko-ekonomske paradigme informatičkog doba: 1. nastanak nove društvene strukture (umreženog društva); 2. samorazvoj globalne informacijske ekonomije; 3. uspostava nove kulture stvarne virtuelnosti. Nove informacijsko-komunikacijske tehnologije za

Castellsa su proizvod treće industrijske revolucije koja je donijela sasvim novu ekonomiju krajem šezdesetih godina 20. stoljeća u razvijenim kapitalističkim zemljama Zapada. „Informacionalnost ekonomije znači da produktivnost svih privrednih subjekata/aktera ovisi o tome u kojoj mjeri koriste znanstveno utemeljene informacije u praktičnoj primjeni. Transnacionalne korporacije su istodobno kapitalistička poduzeća i znanstveno-aplikativni pogoni proizvodnje novih informacija.

Znanje i informacije posjeduju moć promjene svake uspostavljene faze društvenog razvitka. Novo u sadašnjem stupnju razvitka pokazuje se u tome što je informacija proizvod, a ne posredovanje u stvaranju proizvoda (Paić, 2005: 49). Novost informacionalizma kao srži globalne ekonomije je u tome što ukupan svijet privrednih aktivnosti postaje informacionaliziran. Drugo obilježje globalne ekonomije je njena globalnost – sposobnost privrede da može djelovati na proširenoj, svjetsko-povijesnoj osnovi u stvarnome vremenu kao organizacijsko jedinstvo, to jeste, globalnost znači da se informacionalizam nalazi u efektivnom prostoru regionalnih i lokalnih mreža aktera. „Financijska tržišta, međunarodna trgovina, transnacionalna proizvodnja i uporaba znanosti i tehnologije zahtijevaju prilagodljive globalne korisnike i deterritorijalizaciju ekonomije. Prema Castellsovim analizama umreženo društvo djeluje globalno neovisno od faktičkih zgoda na tržištu regionalno-nacionalnih privreda (...) Umreženo postindustrijsko društvo kao informacijsko društvo tehnologizirana je kultura globalnog kapitalizma. Ona posjeduje svojstva nove prirode” (Paić, 2005: 49-50). Globalni kapitalizam, globalizacija i globalnost predstavljaju tri različita izraza za isto – nastanak nove kulture stvarne virtualnosti. „Nositelji individualiziranja i žrtve individualiziranja u postindustrijskom društvu su subjektivnosti oslobođene teritorija i nadindividualne svijesti“ (Paić, 2005: 99). Pojedinaac u umreženom društvu se pojavljuje kao kulturno hibridni identitet. Promjenjivi postmoderni identiteti su kulturni konstrukt karakteristika za doba globalizacije. „Umjesto borbe i sukoba klasa u modernom društvu, novi društveni sukobi u informacijskom društvu više nemaju karakter unutarnje napetosti između karakternih maski kapitalističkog sustava (kapitalista i radnika). Promjena je nastupila preobrazbom samog karaktera društva putem razvitka novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija” (Paić, 2005: 134). Prava strategija zadobijanja nepriznata kolektivnog identiteta, prema Paiću, je u otporu amerikanizmu i globalizaciji smještena u Treći svijet. „Kraj globalizacije nije prevladavanje Zapada nego doba retribalizacije dogođene povijesti. Totem i novi tabui dolaze iz kulture kao nove ideologije” (Paić, 2005: 136).

4.3. Promjene u „umreženom društvu“

Institucije industrijskog doba ušle su u krizu legitimiteta i gube svoj značaj i funkciju. „Globalna mreža bogatstva, moći i informacija zaobilazi modernu državu-naciju...” (Castells, 2002: 360) Povijesna povezanost kapitala, radne snage i države kao i nastojanje velikog dijela mreže socijalnog osiguranja slabi. Radnički pokret gubi na značaju zbog internacionalizacije finansijskih poslova i proizvodnje, ne prilagođava se umreženim preduzećima i individualizaciji rada i tako prestaje biti izvorom društvene kohezije. Glavne crkve propovijedaju neku vrstu sekularizirane religije ovisne o državi ili tržištu. Kriza patrijarhalnosti i patrijarhalne porodice mijenja tok prenošenja kulturnih kodova. Institucije i organizacije građanskog društva sve su manje vezane stvarnim životom i vrijednostima većine društva. „Naše vrijeme možda doista obilježava propast zajedničkih identiteta...” (Castells, 2002: 361) Kakav je identitet potreban u svijetu u kome dominiraju osnovni instinkti, nagoni za stjecanjem moći, sebična proračunljivost, a na makroplanu jasna obilježja barbarsko-nomadske dinamike. Državne strukture iz prošlosti grabe načelo moći kamuflirajući se nacionalističkom retorikom. Oblikuje se društvo s logikom moći i sebecentričnosti. Javlja se val snažnih identiteta otpora koji se ukopavaju u sigurnost svoje zajednice a koji ne žele biti odneseni logikom globalnih tokova i radikalnim individualizmom. Identiteti otpora izranjaju oko tradicionalnih vrijednosti, grade se i oko proaktivnih pokreta komunalnog otpora. Identiteti otpora umreženog društva odlikuju se jednakom prodornošću kao i individualistički projekti nastali kao posljedica raspada bivših legitimirajućih identiteta. S državom ne komuniciraju, međusobno rijetko saobraćaju. Ključ opstanka identiteta otpora za Castellsa je u logici zajedničkog djelovanja. S jedne strane, dominantne globalne elite čine pojedinci bez identiteta, s druge strane, ekonomski, politički i kulturno obespravljene ljude sve više privlači komunalni identitet. „Državnim aparatima, globalnim mrežama i egocentričnim pojedincima treba dodati postojanje zajednica okupljenih oko identiteta otpora” (Castells, 2002: 362).

Pojava projektnog identiteta može odigrati ključnu ulogu u obnovi građanskog društva i države. On nastaje iz identiteta otpora i organizovan je na defanzivnoj razini, ali, s druge strane, ima za cilj mijenjati društvo u cjelini. Akteri projektnih identiteta u umreženom društvu su i vjerske zajednice, nacionalizmi, teritorijalni identiteti. Ostale vrste projektnih identiteta oblikuju se u povratku gradova-država, formiraju se ženske zajednice, pokreti za zaštitu okoliša itd. Teritorijalni identitet ima važnost u smislu reprezentacije i intervencije, ima veću prilagodljivost neprestanim globalnim promjenama. Osnovna obilježja društvene strukture informacijskog doba, prema Castellsu, su globalizacija, restrukturiranje kapitalizma, organizacijsko povezivanje, kultura stvarne virtualnosti i davanje prednosti

tehnologiji, ali su u isto vrijeme ova obilježja i izvor krize države i civilnoga društva. Zajednice otpora koriste se informacijskom tehnologijom kako bi ljudi međusobno horizontalno saobraćali. Ključna bitka se vodi između tijela kao autonomnih identiteta i tijela kao društvenih artefakata. Moć nije više koncentrirana u institucijama već je raspršena u globalnoj mreži bogatstva, moći, informacija i slika. „Nova moć je u informacijskim kodovima i reprezentirajućim slikama oko kojih društva organiziraju svoje institucije, a ljudi sebi grade živote i odlučuju o svojem ponašanju. Takva je moć smještena u ljudskim umovima. Znamo što je, ali ju ne možemo dohvatiti jer je moć beskrajna bitka koja se odvija oko kulturnih kodova društva. Vladat će onaj tko dobije bitku nad ljudskim umovima” (Castells, 2002: 364).

Informacijsko doba je struktura koja se organizira oko protoka informacija i manipulacije simbolima. Umrežavanje je decentralizirani oblik organizacije i intervencije. Mreže su stvarni proizvođači i distributeri kulturnih kodova. „Opažanje i prepoznavanje nastanka novih projekata identiteta otežano je upravo zbog decentraliziranoga i nježnog karaktera mreža društvenih promjena” (Castells, 2002: 368). Dolazi do konfuzije kada se suočavamo sa suptilnom prodornošću postupnoga mijenjanja simbola obrađenih u mrežama daleko od stjecišta moći. Nove informacijske tehnologije povezuju svijet u globalne mreže instrumentalnosti. U virtuelnim zajednicama prepoznatljiv je, međutim, od devedesetih godina 20. stoljeća i trend društvenog djelovanja i politika organiziranih oko primarnih identiteta koji su novoizgrađeni prilikom neizvjesne potrage za smislom i duhovnošću. „... u postindustrijskom društvu, u kojem su kulturne usluge zamijenile materijalna dobra na samom izvoru proizvodnje, obrana ličnosti i kulture subjekta od logike sustava i tržišta zamjenjuje ideju klasne borbe” (Touraine, 1994: 168). U postindustrijskom dobu se tako postavlja pitanje: kako spojiti nove tehnologije i kolektivno pamćenje, univerzalnu znanost i komunitarne kulture, strast i razum?

Informacijski sistemi i umreženost povećavaju ljudske sposobnosti organizacije i integracije, potkopavajući tradicionalni zapadnjački koncept odvojenog, nezavisnog subjekta. Osjećaj samoće potiče potragu za novom povezanošću preko zajedničkog rekonstruiranog identiteta. „S jedne strane, to podrazumijeva krizu sebstva ograničenog na zapadnjačko individualističko stanovište, uzdrmano nekontroliranom povezanošću. No potraga za novim identitetom i novom duhovnošću zbiva se također i na Istoku” (Castells, 2000: 58). Na jednoj strani događa se kriza uspostavljenih obrazaca identiteta, pomiješana sa očajničkom potrebom za izgradnjom novoga, kolektivnog sebstva. „S druge strane, moraju se pronaći elementi interpretativnog okvira, na široj razini, kako bi se objasnila sve veća moć identiteta u odnosu na makroprocese institucionalne promjene” (Castells,

2000: 59). Rasizam, ksenofobija, nacionalizam se mogu povezati s krizom identiteta uslovljenom njihovim nastajanjem. I pojam vjerskog fundamentalizma povezan je s globalnim trendom i institucionalnom krizom. Dolazi do povijesnog obrata kada globalne mreže povezuju čvorišne tačke i poznate pojedince širom svijeta, istovremeno isključujući velike segmente društva. Oblikuje se logika koja isključuje one koji isključuju: „... logika redefiniranja kriterija vrijednosti i smisla u svijetu u kojem ima sve manje mjesta za računalno nepismene, za skupine koje se ne ubrajaju u potrošače i za teritorije s nerazvijenom komunikacijom. Kada Mreža isključi Sebstvo, Sebstvo, pojedinačno ili kolektivno, gradi svoj smisao bez globalne, instrumentalne reference: proces prekidanja veze postaje recipročan, nakon što isključeni odbiju jednostranu logiku strukturalne dominacije i društvenog isključivanja” (Castells, 2000: 60).

Povijesni je trend da dominantne funkcije i procesi u informatičkom dobu sve se više organizuju oko mreža. „Mreže stvaraju novu društvenu morfologiju u našim društvima, a širenje logike umrežavanja značajno mijenja postupak i rezultate u procesima proizvodnje, iskustva, moći i kulture. Umreženi oblik društvene organizacije postojao je u drugim vremenima i prostorima, no nova paradigma informatičke tehnologije daje materijalnu osnovu za njezino širenje kroz cijelu društvenu strukturu” (Castells, 2000: 493). Logika umrežavanja potiče društveno određenje višeg stupnja – moć tokova nadvladava tokove moći. Prisutnost ili odsutnost iz mreže presudni su izvor dominacije i promjene u našem društvu. Umreženo društvo označava nadmoćnost društvene morfologije nad društvenom akcijom. Ona uglavnom izostaje kada su u pitanju temeljni problem našeg društva: odnos polova, građenje identiteta, društveni pokreti, transformacija političkih procesa i kriza države. „U uvjetima umreženog društva kapital se koordinira na globanoj razini, a radna snaga je individualizirana. Bitka između različitih kapitalista i raznih radničkih klasa podvodi se u temeljnije razlikovanje između gole logike kapitala i kulturnih vrijednosti ljudskog iskustva” (Castells, 2000: 499). Kulturni artefakti isključuju se iz povijesti i geografije i najviše se posreduju kroz mreže elektronske komunikacije. Na historijski razvoj društva Castells gleda kao na prevazilaženje vladavine prirode nad kulturom do stanja u kome je kultura zamijenila je prirodu. Dolazi zapravo do rekonstrukcije prirode kao idealnog kulturnog oblika. „Zbog konvergencije povijesne evolucije i tehnološke promjene ušli smo u čisti kulturni obrazac društvene interakcije i društvene organizacije” (Castells, 2000: 501). Zato je informacija ključni dio društvene organizacije i tokova poruka i slika unutar i između mreža koje čine osnovnu nit naše društvene strukture. Novo doba, informatičko doba, označava autonomiju kulture nasuprot materijalnim osnovama našeg postojanja.

Smatramo važnim navesti i razumijevanje koncepta refleksivne modernosti – kasne modernosti, kao i koncepta političkoga u svjetlu Beckovih promišljanja tih pojmova. Poslije završetka hladnog rata, kako tvrdi Beck, sociologija je morala ponovo pronaći konceptualni okvir analize savremenosti kao što mora i revitalizirati neke svoje teorijske i političke ideje vodilje. „Modernizacija – više ne samo svršnoracionalno i linearno mišljena, nego polomljena, kao vladavina usputne posljedice – postaje motorom povijesti društva” (Beck, 2001: 21). Refleksivna modernizacija, s jedne strane, generalizira, a s druge promišlja s obzirom na promjene u pojmu, mjestu i subjektu političkoga. Druga moderna politička je moderna. Nacionalizam, etnocentrizam, mržnja prema strancima i nasilje, prema Becku, nisu izraz ostatka prošlosti nego proizvod dijalektike modernizacije i protomodernizacije. „Što se dakle misli pod pronalaženjem političkoga? Politika koja pravila ne samo provodi, nego ih i mijenja, politika koja nije samo politika političara, nego i politika društva, ne samo politika sile, nego i politika oblikovanja, umijeće politike” (Beck, 2001: 25). Danas u Evropi dolazi do konfuzije u razumijevanju sigurnosnih sistema jer više ne postoje ugovorni partneri koji su zaključili sporazume, ne postoje politički teritoriji na koje su se oni odnosili, ne postoje interesi koji su se trebali ravnomjerno zadovoljiti. Društvo rizika, koje je proizvod moderne, u savremenom svijetu nije opcija. „Ono nastavlja vlastitim razvojem procesa modernizacije koji su osamostaljeni, slijepi za posljedice i gluhi za opasnosti” (Beck, 2001: 42).

Refleksivna modernizacija predstavlja samosučeljavanje; prijelaz iz industrijske epohe moderne u epohu rizika odvija se nehotice, prisilno, u sklopu osamostaljene dinamike modernizacije, po modelu latentne usputne posljedice. Sukobi oko raspodjele društvenih dobara društva rizika nadopunjuju se sukobima oko preraspodjele uračunavanja društvenih rizika – kako se mogu raspodijeliti i legitimirati posljedice rizika koji prate proizvodnju dobara. Sistematski i epohalni obrat društva rizika događa se u trima sferama: odnosu modernog industrijskog društva prema prirodnim i kulturnim sferama, odnosu društva prema problemima i opasnostima koje je ono proizvelo, trošenju kolektivnih i grupno specifičnih izvora smisla (vjera u napredak, klasna svijest). Kulture postindustrijskog društva vode do toga da se sada zadaća definiranja uvijek prepušta ili nameće samim pojedincima (Beck, 2001: 44-45). Prelaskom iz faze industrijskog društva u fazu svjetskog društva rizika opasnosti koje su se nekada prevazilazile u krugu porodice, u seoskoj zajednici, unutar društvene klase, sve više moraju rješavati sami pojedinci. „Biografske odluke postaju rizičnima jer više ne mogu pratiti zadane modele ili se kao odluke za tradicionalne uloge žive rizici, kao egzistencijalna situacija moraju se podnijeti socijalni, tehnički i globalni rizici” (Beck, 2001: 45). Društvo rizika nastalo je tamo gdje normativni društveni sistemi koji obećavaju sigurnost zakazuju

u pogledu opasnosti koje su uzrokovane odlukama. Druge epohe, za razliku od društva rizika, ne raspolažu mogućnošću samouništenja i samougrožavanja na osnovu odluka. Epohalni izazov u ovakvom društvu predstavljen je i pitanjem: kako se ja, kako se mi odnosimo prema uspostavljenoj neizvjesnosti i nemogućnosti kontrole koja je ishod najnaprednije racionalizacije?

Neke od posljedica nastanka društva rizika ogledaju se u sljedećem: rastvaraju se društvene klase, zaoštavaju se socijalne nejednakosti, obitelj se transformira. S refleksivnom modernizacijom rješavanje nagomilanih problema društva rizika pomjera se u sferu neformalnoga i neshvaćenoga. „Oluju koju nosi visoko industrijalizirano društvo u jednu drukčiju epohu ne izazivaju samo indikatori sloma, nego to mogu upravo i velik ekonomski rast, visoka produktivnost rada, brza tehnologizacija i visoka sigurnost zaposlenja” (Beck, 2001: 76). Uz uslov da je prva modernizacija značila rastvaranje, a zatim i smjenu tradicionalnih načina života oblicima industrijskog društva, „refleksivna modernizacija znači prvo rastvaranje, a zatim i smjenu oblika industrijskog društva drukčijim modernama. Razlika dviju faza modernih društava sastoji se, dakle, u tom da predmetom procesa rastvaranja i smjene jednom postaju predindustrijske tradicije, a drugi put “tradicije” i sigurnosti samog industrijskog društva” (Beck, 2001: 80). Motor transformacije takvog društva nije ciljna racionalnost već usputna posljedica, rizici, opasnosti, individualizacija, globalizacija (...) Politika refleksivne modernizacije polaže nadu u emancipacijske potencijale antisistemskih novih društvenih pokreta. Beckova i Giddensova paradigma „unutarnjeg reformiranja globalnog kapitalizma iz promišljanja drukčije strategije politike „globalizacije s ljudskim licem“ ogledni je primjer postmoderne postpolitike s lijevim predznakom. Ona je nova ideologija kulture refleksivne moderne koja vjeruje u nerepresivnu moć meta-promjene sustava” (Paić, 2005: 54). Beckova i Giddensova kritika globalnog kapitalizma ne dovodi u pitanje smisao kapitalizma u cjelini. Politika refleksivne modernizacije predstavlja kritičku teoriju društvene nejednakosti. Spasonosno kao reakcija na unutarnju mogućnost globalnog rizika svijeta pronalaze u akciji novih društvenih pokreta i njihovom mobiliziranju društvene javnosti s druge strane medijske ograničenosti poretka nacija-država. Paić, dakle, Beckovu analizu savremenosti posmatra kao utopijsko-kozmpolitsku realnu politiku a Giddensovu kao reformističku politiku. „Sociologijska teorija moderne bavila se društvenim granicama s obzirom na pojmove klasa, slojeva, društvene okoline kao funkcionalnih dijelova sustava. Drugi teorijski uvid u granice proizilazio je iz teorije djelovanja u složenoj zbilji modernih društava. Obrat prema kulturi (cultural turn) u postmoderni, ili kako to naziva teorija refleksivne modernizacije Urlicha Becka, u drugoj, refleksivnoj moderni (...) pokazao je da pojam granice više nije vezan uz društvene uloge” (Paić, 2005: 189).

4.4. Identitet, društvo, zajednica

Nestabilni društveni uslovi savremenosti proizvode krizu ličnosti jer onemogućavaju adaptaciju pojedinca na stalno mijenjajuće okolnosti. „Savremena dekonstrukcija identiteta i kriza ličnosti proizilazi iz logike društvene dinamike, jer krajnje divergentni i dinamični društveni odnosi, rušeći koherentne modele društvenog djelovanja, dekonstruišu paradigmatično iskustvo pojedinca na kojem on gradi smislenost svoje egzistencije” (Šijaković, Đukić, 2011: 107-108). Egzistencijalne protivrječnosti generirane dinamizmom savremenog društva pojavljuju se kao faktor posredovanja konstitucije ličnosti. Društveni dinamizam pokreće diskontinuitet u konstituciji iskustvene paradigme individue i tako vodi konstituisanju diskontinuitetnog obrasca percepcije i djelovanja koji narušava izvornu koherenciju smislenog egzistiranja pojedinca, što uzrokuje ontološku nesigurnost ličnosti u vidu gubitka sposobnosti upravljanja konfliktima” (Šijaković, Đukić, 2011: 108). Pored izražavanja „doživljaja sebe“, identitet nastaje i kao rezultat procesa identifikacije; čini organizacijsku osnovu svakog poretka, „dakle – osnovu političke, ekonomske i pravne organizacije svakog društva (Šijaković, Đukić, 2011: 108). Za razliku od pojma identitet pojam ličnost „predstavlja rezultat subjektivne iskustvene konstrukcije zasnovane na univerzalnoj antropološkoj osnovi, koja kao takva nema primarno socijalnu determinaciju niti je pak dostupna socijalnoj kontroli; dok je identitet rezultat direktne socijalne konstrukcije i kao takav predstavlja permanentan instrument socijalne kontrole” (Šijaković, Đukić, 2011: 109). Identitet je oduvijek predstavljao vitalni resurs svakog društva i njegovu centralnu „proizvodnu snagu“. Zato je sistem društvene kontrole stalno usmjeren na konstruiranje društveno poželjnog tipa ličnosti. Razliku između identiteta kao datog i identiteta kao zadatog trebalo bi napustiti. Svaki identitet treba „posmatrati unutar logike politike identiteta kao procesa socijalne konstrukcije i sankcije koja reflektuje strukturalne odlike i zahtjeve konkretnog sistema” (Šijaković, Đukić, 2011: 109).

Institucije sistema transformiraju lični identitet u društveni kao i društveni u pojedinačni identitet. „Otuda se identitet javlja kao posljedica ovih procesa – kao rezultat homogenizacije različitih ličnih iskustava u jedan propisan društveno validni tip iskustva” (Šijaković, Đukić, 2011: 110). Centralnu ulogu u kontroli identiteta danas sistem vrši putem medija i informatičkih tehnologija. Danas je pojedinac referentni okvir konstrukcije identiteta. Politika identiteta odvija se kao proces društvenog konstruiranja i sankcioniranja društveno poželjnog tipa ličnosti. Nestabilnost identiteta ima oblik socijalne krize. U postmodernom dobu identitet gubi značenjsko zaleđe i postaje diskurzivni upis. Diskontinuitet u socijalnom procesuiranju smisla znači da se identitet uspostavlja nezavisno od povijesne

strukture socijalnog rezervoara smisla i tradicije: „... kao takav on više nije podložan krizi nego sam predstavlja mjesto permanentne krize” (Šijaković, Đukić, 2011: 111). Politika identiteta svake konkretne epohe odražava opseg uloga i normi od vitalnog značaja za proizvodnju, funkcioniranje i opstanak datog poretka. Identitet je ranije bio u funkciji porodice, grupe i tradicije kao okosnica očuvanja kolektiviteta. „(...) u postmodernom dobu on je direktno u funkciji tržišta i očuvanja dominantnog modela privređivanja” (Šijaković, Đukić, 2011: 113). Sistem se odvojio od svijeta života, reprodukcija materijalnog supstrata društva vrši se nezavisno od reprodukcije smisla. „Kada su novac i moć (funkcija) stupili na mjesto jezika (smisla), „svijet života“ je „kolonizovan“ od strane sistema ekonomije i države” (Šijaković, Đukić, 2011: 118). U savremenom svijetu identitet kao dubinska struktura nestaje jer nestaje transcendentni kontinuitet – subjekt je postao posljedica određenog diskursa moći. „Identitet nije više rezultat smisla nego se izgrađuje posredstvom kategorija moći i uticaja, jer identifikacija i socijalizacija interioriziraju cjelokupan normativni poredak društva u svijest pojedinca, čime svijest pojedinca biva sve više restrukturirana, tj. sve više prožeta društvenim poretkom” (Šijaković, Đukić, 2011: 118- 119).

Sukcesivno širenje pojma identiteta odvijalo se u djelu E. Goffmana kao prijelaz sa individualno-psihološke preko mikrosociološke na kulturološku ravan. U skladu sa analizom problema identiteta smatramo važnim istaći i savremeni interes za problematiziranje pojma zajednice. Zajednica je trenutno u tranziciji što je posljedica glavnih društvenih transformacija koje su sa sobom donijele nova kulturna i politička iskustva i oblici življenja. Neke od glavnih transformacija danas u svijetu imaju ogroman uticaj na ideju zajednice. Ideja zajednice povezana je sa potragom za pripadanjem u nesigurnim uslovima modernog društva. Današnja popularnost zajednice može se posmatrati kao odgovor na krizu solidarnosti i pripadanja. „Općenito, za sociologe zajednica je tradicionalno oblikovala posebnu vrstu društvene organizacije zasnovane na malim grupama, kao što su susjedstvo, mali grad ili prostorno – ograničeni lokalitet” (Delanty, 2010: xi). Oblik zajednice kao društvene konstrukcije (Cohen) dovodi se u pitanje od strane kritičara koji žele obnoviti povratak društva u zajednicu i obnoviti osjećaj za mjesto zajednice koje je izgubila kulturnim zaokretom. „Zajednica je u osnovi društveni fenomen; ispoljava se u komunikativnim kontekstima i osnova je društvenog priznavanja drugih” (Delanty, 2010: xiii). Suprotstavljanje društva i zajednice se zbiva se krajem 20. i početkom 21. stoljeća. „Scena je postavljena za poimanje zajednice kao normativnog diskursa pripadanja unutar kojeg se nalaze suprotstavljeni zahtjevi za zajednicom” (Delanty, 2010: xv). U ekspresivnom individualizmu šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća Giddens, Melucci i Beck vide osnovu personalizirane ili individualizirane politike zasnovane na refleksivnosti i

autonomiji. „Individualizirani lični život je osnova učešća u kolektivnoj akciji danas i ono što proizilazi i što nastaje u kolektivnoj akciji jeste značenje” (Delanty, 2010: 94).

Danas se kao istraživački problem blisko povezan sa analizom identiteta nameću novi društveni pokreti i njihova potraga za alternativnim društvom, a koja je povezana sa svakodnevnim životom i mobilizacijom resursa svijeta života. „(...) cilj, koji je od glavnog značaja za njihov identitet, je društvena promjena. Iz ovog razloga lična politika koja ih održava nedvojbeno prelazi individualizam u zagovaranju njihovih kolektivnih prava” (Delanty, 2010: 96). Moderni svijet nije predstavljao samo epohu slobode. Razočarenje neispunjenim obećanjima modernosti vodilo je raznim pozivima za oživljavanje zajednice kao osnove za politiku. Zajednica u određenom smislu predstavlja izraz potrage za nečim što je modernost uništila. Današnji život možemo nazvati iskustvom komunikativnog pripadanja u nesigurnom svijetu. „(...) savremena se zajednica može razumjeti kao komunikativna zajednica utemeljena na novim vrstama pripadanja. Pod navedenim podrazumijevamo smisao pripadanja koji je poseban za okolnosti modernog života i koji se ispoljava u nestabilnim, fluidnim, vrlo otvorenim i izrazito individualiziranim grupama. Zato što se takvi oblici zajednice obično održavaju putem komunikacija one su lomljive. Današnje zajednice manje su prostorno utemeljene nego zajednice u prošlosti. Komunikativne veze i kulturalne strukture u savremenim društvima globalnog doba (...) otvorile su važne mogućnosti pripadanja zasnovane na religiji, nacionalizmu, etnicitetu, stilu života i rodu. U ovom svijetu pluralnosti, za razliku od zatvorenog svijeta, pojavljuju se nove vrste zajednica” (Delanty, 2010: 151-152). Zajednica kao oblik pripadanja konstituirana je u komunikacijskim procesima gdje god se oni pojavljuju, bilo u institucionalnim kontekstima, na stranicama društvenih mreža ili u političkim pokretima. Pažnja Delantija usmjerena je više na fenomen pripadanja nego na fenomen značenja zajednice. Zajednica, za njega, nije oblik društvene integracije niti oblik značenja već „(...) otvoreni sistem komunikacije o pripadanju” (Delanty, 2010: 152). Argument koji zastupa je da danas, kako se sve više oslobađa starijih struktura kulture kao što su to „tradicionalna“ porodica, srodstvo i klasa, komunikacija postaje prijemčivija za nove oblike pripadanja. Ali, ovakvi oblici komunikacije su vrlo lomljivi.

Zajednica, također, ima i dodatnu funkciju u smislu da mora biti zamišljena i da ne samo proizvodi značenja nego je i sama proizvod značenja. Kao oblik svijesti, zajednica predstavlja simbolički oblikovan nivo iskustva koje je formirano putem konstrukcije granica. „Izgradnja simboličkih granica putem kojih su definirani sopstvo i drugi zasigurno je najvažniji dio zajednice i ovih formiranja grupa, ali to nije jedini aspekt zajednice. Podjednako je važna i potraga za korijenima i

pripadanjem. Naročito danas, kao rezultat multikulturalizma, višenacionalnosti i transnacionalizma, razlike među grupama postaju sve više i više difuzne i preklapaju se” (Delanty, 2010: 153). Zajednica se danas povezuje sa aktivnom potragom za dostizanjem pripadnosti prije nego li za očuvanjem postojećih granica pripadanja. U prošlosti je skala dominantnih simboličkih oblika bila relativno stabilna u poređenju sa današnjom situacijom gdje su novi mediji komunikacije i drugi procesi društvene promjene, kao što je globalizacija, proizveli neizvjesnost. „Ukratko, značenje nije dato, već se sve više proizvodi od strane velikog broja društvenih aktera koji su preuzeli kontrolu nad simboličkim resursima društva” (Delanty, 2010: 154-155). Ponovno oživljavanje zajednice dio je veće općenite tendencije ka bitkama kultura i sukoba oko pripadanja. Današnji svijet je previše lomljiv i fragmentiran da bi ponudio trajnije oblike pripadnosti. Pitanje zajednice je postalo aktualno zbog toga što je i pitanje pripadnosti ponovo postalo važno. Proces isključivanja, nesigurnosti i eksploatacije su u porastu. „Distanca između sopstva i drugih nije nužno povećana, već je više posredovana kulturnim formama koje su posredovane novim komunikacijskim tehnologijama” (Delanty, 2010: 157).

Četiri realna uporišta nacije i nacionalizma za Castellsa su: orijentiranost ka izgradnji države, ali ne uvijek; miješanje evropskih i neevropskih uzora suverenosti; elitni fenomen prerasta u masovni; usmjerenost na kulturne oblike izražavanja umjesto političkih. U savremenom svijetu u istraživanjima sociologa kulturna moć nacionalizma zasnovana je na potrebi za identitetom. Savremeni nacionalizam po Castellsovom mišljenju gubi materijalno uporište. „Društvena svijest sastoji se od pitanja i odgovora o smislu društvenog života, naime tko smo to „mi“, a to je temelj društvenog identiteta. Potraga za smislom završava u identitetu nakon što je kapitalizam okupirao društvo i iz industrije i ustanova otjerao bilo kakvu drugu svrhu osim profita” (Katunarić, 2003: 277). Društvenu svijest Castells opisuje kao mrežu odnosa i značenja s idejama i naziva ih „komunalnim nebesima“. Ono što je ostalo od ingerencija nacije-države Castells vidi u šansi politike zapošljavanja i ljudskog kapitala. Učinci novog kapitalizma na razvoj tehnologije, organizacije i nove medijske virtualne kulture dodjeljuju mu prvorazredno mjesto u izgradnji identiteta gotovo svih gubitnika novog kapitalizma.

Politika identiteta i politika priznavanja predstavljaju i podrazumijevaju razložno prihvatanje različitih identiteta. Dvije su promjene koje čine modernu preokupaciju identitetom i priznanjem neizbježnom: Raspad društvenih hijerarhija pojam časti se mijenja pojmom dostojanstva. Druga promjena odnosi se na jednako priznavanje svih aktera. Svaka kultura prema Tayloru pruža horizont značenja za velik broj ljudskih bića različitih karaktera i temperamenata artikulirajući svoj smisao dobrog, svetog, zavidljivog. „Kultura je univerzalna i u isti mah lokalno specifična

stvaralačka sposobnost. Izražava ono što mogu razumjeti svi i ono što mogu razumjeti samo pripadnici dotične skupine ili zajednice” (Katunarić, 2003: 296). Klasici sociologije temu nacije i nacionalizma svrstavali su u političku historiografiju i hroniku, premda se nacionalizam pojavljuje kao najznačajnji partner nadnacionalnom sistemu moći, i kapitalizmu i boljševizmu. „Nacija je dio sustava moći, dio koji čvrstoćom kolektivnog identiteta na osnovi osjećaja zavičajnosti ublažava nezavičajnosti nesmiljenost velikog sustava” (Katunarić, 2003: 231).

4.5. Savremenost analize identiteta

I dandanas veliki je dio društvene stvarnosti konceptualiziran pod pojmom identiteta, što govori da je on još uvijek u centru interesa sociologije kao i ostalih društvenih nauka. Vrlo je zanimljivo zapažanje K. Woodward o stanju i povijesnim mijenama savremenog svijeta koje prezentira u knjizi *Društvene nauke velika pitanja* iz 2010. godine. U različitim aspektima društvenog života i društvenih odnosa dogodile su se značajne promjene. Neke od tih promjena rezultat su koji proizilazi iz kolektivnih akcija. Prema Woodwardovoj, „(...) sve se ove akcije uvijek odražavaju na materijalni kontekst, i u odnosima prema drugim ljudima, drugim organskim oblicima života i objektima od kojih se sastoji materijalno okruženje kao i na materijalne uvjete u kojima se doživljava društveni život” (Woodward, 2010: 100). Predstavljanje ljudi u svakodnevnom životu tijesno je povezano sa materijalnim stvarima, uključujući objekte, razne artefakte sa kojima smo u nekom odnosu, odjeću koju nosimo, objekte čiji smo vlasnici i koje upotrebljavamo kao i opredmećenim tijelima koja naseljavamo. Na taj način su i ljudski identiteti vezani sa objektima potrošnje, recimo, odjeća ne predstavlja samo odjevni predmet, nego također posjeduje određenu vrijednost, ukazuje na materijalni status. Na isti način pitanje državljanstva je povezano sa pitanjem potrošnje u smislu da državljani posjeduju svoja potrošačka prava. Na sportskim terenima, naročito u fudbalu, javljaju se identiteti koji su konformistički. To može da znači sljedeće: dok se neke promjene dešavaju, mogućnosti za oblikovanje novih identiteta ne mogu se jednostavno „čitati“ iz zvaničnih političkih izjava. „Identiteti koji se mijenjaju prilagođavaju se putem diskursa dobrotvornih djelatnosti, utilitarizma, ljudskih prava, krećući se u rasponu od paternalističkih razumijevanja zajednice, unutar diskursa dobrotvornih angažmana sve do političkog aktivizma i prakticanja zaštite ljudskih prava zasnovanih na principu jednakosti” (Woodward, 2010: 57-58).

Istraživanja problema identiteta unutar sociologije i dalje obuhvataju problematiku državljanstva, savremene sigurnosne politike i rodne politike pripadanja (Davis-

Youval, 2009: 29); pregovaranja identiteta unutar procesa saradnje i sukoba (Sandra Michele de Oliviera, 2009: 416). U integriranom višedimenzionalnom sociološkom pristupu savremenim problemima identitet se i dalje analizira u kontekstu simboličke interakcije. Naime, identitet se i dalje analizira kroz problematiziranje opreke proces - struktura, odnos uloge i identiteta promatra se putem dramaturškog pristupa interakciji (Johnson, 2008: 109). U Turnerovom sociološkom priručniku identitet još uvijek ima svoje mjesto unutar konteksta „kulturnog okreta“ (Michele Lamant, 2012: 171). U kontekstu istraživačkih tema i narativa savremenog evropskog društva, identitet je zadržao svoje mjesto u području analize kulturnih identiteta (Heidrun Friese, 2006: 298). U kontekstu analize transkulturalizma danas Giddens u svojim opservacijama iznosi slijedeću tvrdnju: „Nacionalni identitet je nekada bio uspostavljen i održavan kroz suprotstavljanje drugima – to jest, neprijateljskim državama ili savezima takvih država. Podele u Hladnom ratu bile su poslednja verzija takvih kretanja. Danas mnoge nacije, uključujući i one unutar EU, moraju svoj identitet da uspostavljaju na mnogim osnovama. To ne znači da će nacionalni identitet države nestati, to se neće dogoditi. Moguće je da smo svedoci određenog povratka nacionalnih država u celom svetu” (Gidens, 2009: 252-253). U publikaciji *Sociologija ključni pojmovi* Johna Scotta iz 2006. godine identitet je objašnjen u svjetlu svoga osnovnog javljanja u sociologiji u kontekstu teorije simboličkog interakcionizma i djela Ervinga Goffmana. Naime, ovdje je definiranje identiteta vezano za ulogu koju u njegovom formiranju ima socijalizacija, vezu identiteta sa izvođenjem društvenih uloga, teoriju devijantnog ponašanja, pojam narativa (biografije) te oblike diskursa u društvenim i historijskim kontekstima (Susie Scott, 2006: 146-149). Što se tiče domena izražavanja formiranja grupnih identiteta i dalje su u centru pažnje društveni pokreti. Fenomen društvenih pokreta i identiteta izražen je u obimnom radu talijanskih autora Donatelle della Porta i Marca Dianija. Identitet je u njihovoj publikaciji *Društveni pokreti* iz 2006. godine analiziran u kontekstu istraživanja kolektivne društvene akcije (Della Porta, Diani, 2006: 89-114).

Jedna od značajnih tema današnjice je i problem izgradnje i održavanja identiteta u kulturno raznolikim društvima. U zborniku *Identitet i participacija u kulturno raznolikim društvima* (Azziz, Chrysochou, Klandermans, Simon, 2011) prezentirana su aktualna istraživanja u Evropi i Sjevernoj Americi, a koja se odnose na sljedeća pitanja o identitetu: razvoj, konstrukcija i ispoljavanje kolektivnih identiteta; uloga etniciteta, nacionalizma, etniciteta i klase u oblikovanju etničkih identiteta; odnos religijskog identiteta i društveno-političke participacije muslimanskih manjina u Zapadnoj Evropi; bikulturalno predstavljanje identiteta imigranata; analiza procesa identifikacije preko participacije do integracije i radikalizacije identiteta. U suštini, analiza identiteta ovisi o kontekstu i vremenu kao

i o određenom društvu u kojemu se analizira identitet. Ako je priča o identitetu počela analizom individualnih i kolektivnih identiteta u društvima Zapada, ista je tema i danas aktualna na istom području, samo su istraživački problemi i interesi usmjereni na aktualne društvene promjene i probleme istih društava, što smo prethodno ukratko prikazali.

Potvrda interesa za problem identiteta je zanimljiva publikacija *Identitet u 21. stoljeću - novi trendovi u vremenima koja se mijenjaju*, čija je urednica Margaret Wetherell. Knjiga je podijeljena u tri tematske cjeline. Prva nosi naslov „Klasa i zajednica” i istraženi su sljedeći problemi: individualizacija i smanjenje značaja klasnog identiteta; obnavljanje identiteta u zajednicama industrijskih radnika u južnom Velsu, uticaj identiteta muškaraca srednje klase na odabir srednjih škola. U drugom poglavlju „Etniciteti i poduzetnici” su istraženi problemi identiteta u zatvorima za mlade muškarce, problem identifikacije bijelaca srednje klase u Engleskoj, problem žena u pregovaranju identiteta u postkolonijalnom gradu. Istraživačko polje treće tematske cjeline „Popularna kultura i relacionalnost” se kreće od problema oblikovanja modernog majčinstva preko problema opijanja omladine, njihove kolektivne identifikacije do transformacija intimnosti u kontekstu klasnih identiteta i moralne ekonomije „televizije realnosti“ (reality show).

Iz svega navedenoga možemo izvući jedan od zaključaka da interes za problemom identiteta nije u nikakvom opadanju. Čak je vrlo vidljivo da je tema identiteta prisutna u svim značajnijim problemima današnjice, kako područja svakodnevnog života tako i područja raznih kolektiviteta posebno u zapadnim zemaljama sa visokom stopom imigrantske populacije.

4.6. Identitet u djelima autora iz regije

Iako je u prethodnim poglavljima već navedeno i citirano nekoliko autora i autorica iz regiona koji su istraživali problematiku identiteta, smatramo važnim da na kraju prikazemo sintetički pregled ovih autora. Naš izbor se kreće u smjeru izdvajanja autora čije se publikacije sintetički bave problemom identiteta, kao i onih autora čiji širi znanstveni interes obuhvata identitet. U Parizu 1977. godine je održan simpozij o identitetu na kojemu je učestvovao i poznati antropolog Claude Levi Strauss, gdje se postavljalo pitanje o mogućnosti identiteta uopće. Ovo ističemo kako bismo taj rani evropski interes za temu identiteta posredno doveli u vezu sa fascinantnim podatkom da se u bivšoj Jugoslaviji 1974. godine pojavila publikacija koja u svom naslovu sadrži pojam identiteta. Bila je to knjiga *Od tradicije do identiteta* Muhameda Hadžijahića. Glavna preokupacija autora ovdje je bila geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana. Studija je napisana u kontekstu tada aktualnih debata o nacionalnom identitetu. Opisan je vrlo detaljno historijski

kontekst razvoja bosankohercegovačkih nacija, vrijeme naseljavanja Bosne i Hercegovine od najstarijih perioda na Balkanu, vrijeme formiranja bosanske države, osmanski, austrougarski period, kao i kontekst jugoslavenskih integracija i dezintegracija do sedamdesetih godina prošlog stoljeća. U kontekstu teme naše knjige bitni dijelovi, zbog specifičnosti problematike i iz razloga posebne važnosti određenih momenata u razvoju nacije, su oni koji se tiču naziva Bošnjaci, koji se ukida u austrougarskom periodu kao i naziv njihova jezika. Dugo vremena poslije (a dosta je vremena proteklo i od pojave ove publikacije) naziv Bošnjaci je obnovljen kao ustavna kategorija i naziv nacije jedne od bosanskohercegovačkih nacija. Specifikum ove knjige je što obrađuje i problem etničke nominacije naroda koji je jedini na tlu Evrope imao religijski predznak. Autor ističe: „Treba ovdje naglasiti da je postojala jedna kardinalna razlika u konceptu o nacionalnom deklarisanju Muslimana i o nacionalnom deklarisanju svih ostalih grupa. Tu razliku vidimo u tome što je kod nacionalnog deklarisanja svih, osobito bosanskih Muslimana, nacionalna determinisanost već unaprijed određena” (Hadžijahić, 1974: 225). Ovdje nije ni mjesto za detaljniju analizu ove publikacije, a smatrali smo važnim spomenuti je zbog vremenskog konteksta u kojemu je objavljena kao i zbog aktuelnosti koju nije izgubila ni danas.

U skorije vrijeme objavljena je knjiga *Bošnjaci nakon socijalizma - o bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu* (2012) Šaćira Filandre. Kako se iz naslova da nazrijeti, knjiga se bavi društveno-političkim kontekstom i uticajima na povratak nominacije imena Bošnjaka, kao i savremenim tokovima oblikovanja bošnjačkog identiteta netom i poslije raspada socijalističkog sistema. Period u kojem je ozvaničeno jedno nacionalno ime bio je prividno mirno a u suštini konfliktno vrijeme u Bosni i Hercegovini. Ipak, autor nam je približio i skorašnja društvena dešavanja u finalnoj fazi formiranja bošnjačke nacije. U savremenom diskursu politike identiteta autor, osim što kritički analizira multidimenzionalne povijesne faktore oblikovanja identiteta, preko uticaja raznih državnih i nevladinih institucija analizira tokove koji su vodili povijesnoj renominaciji jedne od bosanskih nacija. Filandra je izvršio i analizu bošnjačkog nacionalnog identiteta u kontekstu obnovljenih državnosti susjednih država – Crne Gore, Srbije, Kosova, Hrvatske, kao i kontekst savremene politike identiteta, posebno aktualno stanje bošnjačkog pitanja i problematiku islamizacije bosanskohercegovačkog društva. Studija obiluje faktografskim podacima koji se ne mogu detaljnije prikazivati u našoj knjizi. Sam autor u uvodu studije kaže: „Građa korištena u knjizi nastala je kao rezultat višegodišnjeg svakodnevnog odabira onih informacija i promišljanja za koje sam smatrao da odražavaju duh vremena. Ova politička analiza recentnoga bošnjačkog identiteta, jer o tome ovdje ponajviše i pišem, umnogome je autobiografska” (Filandra, 2012: 9).

Prethodno smo govorili o jednom aspektu dinamike individualno-kolektivne identifikacije u kontekstu kolektivnog - nacionalnog identiteta na prostoru Bosne i Hercegovine. Kada je riječ o drugom – grupnom aspektu kolektivnog identiteta, referirat ćemo se na knjigu *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti* (1997) autorice Vere Kržišnik-Bukić. Profesionalna pozadina autorice – znanstveno polje sociologije i povijesti – kao i njen posebni znanstveni interes u području istraživanja identiteta, najpotpunije dolaze do izražaja i poglavlju „Karakteristike i dileme bosanskog identiteta”. Na početku poglavlja autorica tvrdi sljedeće: „Pojmovni kontekst bosanskog identiteta postavlja mnoga različita pitanja. Šta je bosanski identitet kroz historiju i šta je danas? Je li bio i konkretna stvarnost ili samo projekt, težnja za samoostvarenjem? Je li nešto između? Ko su bili njegovi protagonisti? Kako se mijenjao, odnosno prilagođavao?” (Kržišnik-Bukić, 1997: 65) Putem historijske analize bosanskog društva i države, autorica nam odgovara na postavljena pitanja. Za Kržišnik-Bukić bosanski identitet nije školski primjer pravolinijskog postepenog razvoja grupnog identiteta u razvoju od etnije preko naroda do nacije. Bosanska etnija se oblikuje po geografskim predlošcima u ranom srednjem vijeku. Osnovne komponente ovog identiteta su jezik, pismo, nadgrobni spomenici, svjesnost pripadnosti etnije bosanstvu (kultura). Od petnaestog stoljeća počinje se narodni – bosanski identitet cijepati. Za vrijeme osmanske vlasti razvijaju se etničko-vjerske kategorije muslimana, pravoslavaca i katolika. U ovom periodu utvrđuju se vjerske, političke, i kulturne razlike tri glavne bosanske društvene grupe. Bosanski narod ne nestaje ni u 19. stoljeću ali se narušava potencijalno bosanstvo. Jugoslovenska zajednica, prva i druga, ne daje djelotvorne okvire bosanske zajednice kao funkcionalne društvene zajednice zbog potaknutih ili neuspješno potisnutih nacionalizama. Priznanjem Muslimana šezdesetih godina dvadesetog stoljeća bosansko nacionalno pitanje je privremeno sanirano. Pojavom političkog pluralizma programska usmjerenja političkih stranaka utemeljuju se na nacionalističkoj tendenciji a ne na obnovi bosanstva. Stanje bosanskog identiteta danas obilježava „katastrofa čovjeka“ prouzročena vanjsko-unutarnjom agresijom na Bosnu. Druga oznaka ovog identiteta je nacionalistička diferencijacija – vjerskonarodnosno razdvajanje i ekstremna vjerskonacionalistička homogenizacija. Treće obilježje bosanskog identiteta danas je nadnarodna identifikacija u smislu identificiranja sa zemljom – državom Bosnom. Dijaspora sebe doživljava i u „nacionalnom“ i u „narodnosnom“ smislu. Dvopolnost podrazumijeva postojanje paralelnih kategorija bosanstva i antibosanstva. Pitanje nominacije jezika kao elementa oblikovanja identiteta nailazi na otpore još od austrougarskog perioda (Kržišnik-Bukić, 1997: 70-80). Društveno-historijske prilike, kako unutarnje tako i vanjske, nisu išle na ruku formiranju bosanskog nacionalnog identiteta.

Vrijedno je navesti i studiju Vedada Spahića pod naslovom *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta* (2016). Spahić promišlja o oblicima postojanja nacionalnog (bošnjačkog) identiteta unutar književnog, kulturnog i povijesnog konteksta. Bošnjački identitet za Spahića je „nestabilni“ identitet koji je konstituens šireg bosanskog kulturnog identiteta. Književni tekstovi na koje referira su, kako naglašava, „(...) svjedočanstvo o književnoj artikulaciji identiteta a ne informacije o empirijskoj stvarnosti“. Posebno praksa sagledavanja fenomena bošnjačkog nacionalnog identiteta u historijskoj, kulturnoj i nacionalnoj perspektivi od 1970-ih godina uvećava značaj ove studije jer je taj period u fokusu analitičkog sagledavanja lepeze otvorenih znanstveno-kritičkih pitanja i problema vezanih za mjesto i funkciju nacionalne (bošnjačke) književnosti i kulture općenito u konstruiranju i mijenama “nestabilnog” i povijesno varijabilnog bošnjačkog nacionalnog identiteta.

Spahić u sebi spaja uloge analitičara i memorijskog svjedoka (bliskog krugu starijih istraživača bošnjačke/bosanskohercegovačke književnosti i kulture kakvi su Alija Isaković, Muhsin Rizvić i Enes Duraković) posebnog historijskog i identitetskog iskustva jednog naroda. Otvoren je za širok opseg relevantnih razumijevanja i proučavanja odnosa književnosti i identiteta. Uvodi termin *poetika kaleidoskopa* kao oznaku za otvoreni i fleksibilni bošnjački književno-kulturni kanon u koji su inkorporirani književni tekstovi svih prominentnih pisaca koji su se bavili fenomenima bošnjačkoga i bosanskoga identiteta.

Ako bismo sintetički predstavili probleme koji su analizirani u Spahićevoj studiji mogli bismo izdvojiti slijedeće: problemi kulturalne tranzicije i evropeizacije kao historijskih imperativa, imaginacija, ideologizacija i naturalizacija slike o sebi i drugima, identitarna praksa otpora, dramatični oblici enkulturacije, žudnja za stabilnim konstrukcijama, profilacija identitetskih vidika, poimanje drugosti, instrumentalistički tipovi identifikacije, razvijanje priče o naciji, erozija nacionalnih kultura i kulturna deprivacija, nacionalizam postmodernog konteksta, životni mikronarativi naspram globalističkih metanaracija. Riječima autora, rješenje moguće zbrke oko konstruiranja identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu je u ideji: “(...) kaledioskopa koja uvijek ostavlja prostor ličnom odabiru identiteta i životnih stilova, ne umanjujući značaj povijesno-socijalnog okvira i interakcije sa okolinom u njihovu konstruisanju” (Spahić, 2016: 131).

Od publikacija i autora iz regiona izdajamo još nekoliko imena i djela, prije svih studiju *Modernizacija i identitet* (2008) Radeta Kalanja. Studija je vrlo buhvatna i govori kako o vremenu i putevima uvođenja pojma identitet u društvene nauke i sociologiju, tako i, što je posebno značajno, o fenomenu modernizacije i njenim kategorijama, te mjestu identiteta u označenim tipovima modernizacije. Kalanj

govori o političkoj, ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj modernizaciji, s tim što nas upozorava na čitanje modernosti, ali i na to da su putevi i modeli modernizacije različiti i mnoštveni. Posebno se zadržava na političkoj i kulturnoj dimenziji modernizacije, „ne zbog toga što su same po sebi važnije od ostalih nego zbog toga što se upravo njihovim posredstvom odvijaju procesi konstrukcije, prezentacije i manifestiranja identiteta” (Kalanj, 2008: 121). U ovoj studiji, čija su mnoga poglavlja objavljena prije cjelokupne publikacije, izdvajamo u kontekstu naše studije poglavlje „Liberalno-komunitarističko poimanje identiteta (Prilog analizi identiteta hrvatskog društva)“. Obilje je podataka iz ovoga dijela Kalanjeve knjige koji se mogu koristiti u analizi stanja identiteta tranzijskih društava uključujući i bosanskohercegovačko.

Od istraživanja o identitetu autora iz regiona izdvajamo „Socijalni identitet u Hrvatskoj – koncept i dimenzije socijalnog identiteta” Ivana Cifrića i Krunoslava Nikodema (2006). Istraživanje je objavljeno u formi znanstvenog članka. Podaci do kojih se došlo o dimenzijama socijalnog identiteta u Hrvatskoj primjenjivi su i na bosanskohercegovačko društvo. Autori su dali teorijski pregled istraživanja u uvodnom dijelu fokusirajući se na sam pojam identiteta u društvenim naukama i autore kao što su Hall, Taylor, Jenkins, Bauman, Woodward, Castells itd. U teorijsko-konceptualnom dijelu rada odredili su najvažnije konceptualne dimenzije socijalnog identiteta i utvrdili sljedeće: „Držimo, da su, jezik, tradicija, religija, kultura, teritorij, etnička skupina /nacija i obitelj/, rod važni esencijalistički elementi kolektivnog identiteta (...) Drugo, trebalo se opredijeliti za neke ključne uporišne točke u odnosu prema kojima se formira odnos pojedinca ili skupina (...). Te točke nazvali smo relacijske dimenzije identiteta a pojavljuju se kao višestruki odnosi: prema sebi, prema drugima, prema prirodi, prema bogu (transcendentalnom, odnosno svetom) i prema svijetu” (Cifrić, Nikodem, 2006: 180-181). U kontekstu analize hrvatskoga društva izdvajamo publikaciju *U potrazi za identitetom* urednika Josipa Balabana iz 2005. godine, čiji su uvidi u savremene probleme vezane za identitet u savremenom hrvatskom društvu bili korišteni i u našoj knjizi.

Značajna publikacija je i studija *Ja i drugi - antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta* Zagorke Golubović iz 1999. godine. Ova studija na jednostavan način predstavlja i objašnjava kako osnovne pojmove „sopstva“, „drugih“, personalnog i kolektivnog identiteta, formiranje različitih oblika identiteta, kada identiteti dolaze u sukob i kako se manifestira kriza identiteta. Pored osnovnih teorijskih uvida u pojam identiteta, autorica je predstavila i savremeni kontekst analize pojma identitet putem objašnjenja građanskog i demokratskog identiteta, potom antropološki pristup nacionalnom identitetu, nacionalizam kao degenerisani

oblik kolektivnog identiteta. Skrenula je pažnju i na značajan fenomen savremenosti – fenomen multikulturalizma.

Značajne su još studije Branimira Stojkovića *Identitet i komunikacija* (2002), a vezano za kontekst politike identiteta u multikulturalnim društvima, *Evropski kulturni identitet*, istog autora iz 2008. godine, Lilijane Čičkarić *Društvene promene i generacijska politika* 2006. godine, koja donosi empirijsko istraživanje društvene konstrukcije političkog identiteta u Srbiji, analizu individualnih strategija životnog upravljanja unutar socijalizacijskog okvira tranzicijskih društava. Autorica tvrdi: „Kategorija omladine se konceptualizuje kao socijalni agens koji odrasta u datom društvenom i istorijskom kontekstu reflektujući prilike, mogućnosti i strategije stvaranja životnih ciljeva koje takvo okruženje pruža” (Čičkarić, 2006: 35). Istraživanje Ivana Šijakovića i Nemanje Đukića iz 2011. godine je usmjereno na analizu socijalne kontrole identiteta. Autori su precizno razgraničili pojmove ličnosti i identiteta, analizirali su politike identiteta u kontekstu društvenog konstrukcionizma te sankcioniranje društveno poželjnog tipa ličnosti putem historijske analize pojma identitet u različitim društveno historijskim formacijama. Tu je i analiza pojma identitet unutar diskursa moći.

Od važnosti za osnovni sadržaj ove knjige su i ideja multilateralizma i višestoljetne sedimentiranosti bosanskohercegovačkog društva u radovima Jusufa Žige, kao i njegova analiza fenomena „feudaliziranja bosanskohercegovačkog društva i njegova odražavanja na krizu identiteta” (Žiga, 2012: 263- 270). U ovako skraćenom pregledu nekih djela i autora koji su istraživali pojam i problem identiteta mnoga imena nisu navedena.

4.7. Identitet i sociološka teorija - rezime

U čemu se ogleda višeznačnost pojma identitet u savremenoj sociologiji? Da li je u krizi pojedinac ili društvo, ili je sociologija istrošila svoj konceptualni aparat za objašnjenje tokova kretanja lokalnog i globalnog društva? Zlonamjerni bi ukazali uglavnom na posudbu pojma identiteta iz prirodnih nauka (matematika), a manje dobronamjerni na nemogućnost analize društva i društvenih promjena bez multidisciplinarnog pristupa. Analiza literature koju smo proveli u svrhu osvjetljavanja načina i vremena uvođenja pojma identitet u sociologiju, potom ukazivanje na neodoljivost sirenskog zova identiteta koji je postao jedan od centralnih istraživačkih problema u humanistici i društvenim naukama, govori da je identitet jedan od bitnih fenomena savremenosti. Naime, sa nastankom i razvojem

moderne države-nacije javljale su se paralelno mnoge društvene promjene. Moderna država je odigrala ključnu ulogu u popularizaciji pojma identitet. Kako Kaufmann tvrdi, država „je otvorila Pandorinu kutiju identiteta”. Hoteći se nametnuti kao ključni faktor koji povezuje članove društva u svrhu supstitucije pokidanih veza iz predmodernog perioda, država zaposjeda društvene veze a za pojam identiteta, kako se on danas shvata, nameće elemente identiteta – identifikatore. Kako bi kontrolisala vlastite resurse u vremenu industrijalizacije, nagle urbanizacije, označavanja vlastitog teritorija, stanovništva i ostalih resursa na tom teritoriju, moderna država nameće modernu klasifikaciju za individue putem štampanja i izdavanja ličnih dokumenata. U ovom smislu identifikatori označavaju ime, prezime, datum rođenja i mjesto stanovanja. To se u početku smatralo određenim „identitetom“. Kada se i danas u zvaničnim saobraćanjima, u smislu zvanične komunikacije sa državnim službama ili predstavnicima ovih službi, govori o identitetu, misli se na određena zvanična dokumenta izdata od strane određenih službi ili institucija države, u prvom redu na lične karte, pasoše ili certifikate o mjestu rođenja. Svrha ovakvog argumentiranja o identitetu je u stvari kontrola od strane države.

Shvatanje identiteta kao mogućnosti slobode i izbora izgradnje ličnog identiteta unutar društava pojavilo se u većem intenzitetu šezdesetih godina dvadesetog vijeka na tlu Sjeverne Amerike i takvo shvatanje je odražavalo društvene promjene koje su se odvijale na američkom tlu. Shvatanje identiteta kao slobode mogućnosti sebeizgradnje kao i slobode u izgradnji kolektivnih identiteta pratilo je kontekst velikih migracija u Ameriku i nastanka velikih gradova. Uporedo s tim jačala je borba za jednakopravnost u društvu bez obzira na rasu, porijeklo i bogatstvo bilo koje vrste. Sve te procese pratile su i sociološke analize. U Sjevernu Ameriku, zajedno sa raznim društvenim skupinama, doseljavali su se i znanstvenici iz Evrope. Kao posljedica međuprožimanja ideja i znanstvenih tradicija sve više se nameću i nova polja socioloških tradicija kako u Americi tako i paralelno u Evropi. U prilog ovakvoj tvrdnji navodimo susrete i poznanstva Webera sa Eliasom, korespondentnost Parsonsova sa Weberovim djelom, studijske susrete u Evropi Simmela i američkih sociologa, Goffmanovo evropsko porijeklo i njegovu inspiraciju sa Durkheimovim idejama, preplitanje istraživačkih metoda posredstvom francuskih sociologa koji su boravili u Americi itd. Ovo je samo mali broj primjera bogate naučne povezanosti i prakse u dvadesetom stoljeću, što smo ranije detaljnije prikazali u drugom poglavlju rada. Ako je pojam identitet izazivao veći znanstveni i javni interes u Americi na prelasku u drugu polovinu dvadesetog stoljeća, danas ovaj pojam okupira znanstvenu pažnju cijeloga svijeta premda ima različita značenja u različitim kulturama Istoka i Zapada ali i u preplitanju različitih teorijskih shvatanja.

U drugom periodu širenja pojma identitet, vremenu poslije Drugog svjetskog rata, društva na Zapadu se oporavljaju, dolazi do stabilizacije materijalnih i privrednih indikatora i obnove institucionalnih okvira države. Stanovništvo ovih zemalja u situaciji stabilnijih društvenih uslova zadovoljava potrebe a razvija se i informacijsko-komunikacijski sistem, tehnološko znanstveni napredak doživljava ogroman zamah. Kada su zadovoljene primarne potrebe ljudi se sve više okreću dokolici, slobodnom vremenu i izgradnji projekta ostvarenja vlastitosti. Sve više pažnje se poklanja vanjskim pokazateljima identiteta koji postaje rezultatnom vlastitog poduhvata. Međutim, iza naizgled slobodnog organiziranja vlastitog života kriju se i savremeniji oblici kontrole od strane države i aparata vlasti poglavito kroz suptilnije nametanje određenog pogleda na svijet. Materijalna dobra postaju dostupnija široj populaciji, ali oblici dominacije se usmjeravaju u sferu simboličke komunikacije i postaju skriveniji.

Činjenica je da su Simmelove ideje i način njihove eksplikacije (pisao je u formi eseja) bili uglavnom odbacivani obzirom na obimna djela i uticaj Marxa, Webera i ostalih teoretičara društva, ali je i činjenica da su Simmelovo razumijevanje stanja modernog društva, analiza mikrorelacija između aktera, analiza moderne ekonomije, potencijala i opasnosti savremenog društva zaokupili iznimnu pažnju sociologa današnjice. Mead i Erikson su analize iz psihologije obogatili naglašavanjem društvenog konteksta svih promjena unutar pojedinaca i kao takvi često se svojataju od strane sociologa, naročito Mead. Iako se identitet upotrebljava u vokabularu društvenih znanosti, svoje savremeno značenje dobija Eriksonovom analizom ponašanja ratnih veterana iz Drugog svjetskog rata u fokusiranom na osjećaj konzistentnosti i kontinuiteta u vremenu. Svoju sociološku dimenziju identitet stiče u djelu Ervinga Goffmana *Predstavljanje sebe u svakodnevnom životu*. Konkretizacija upotrebe pojma individualni i društveni identitet događa se u Goffmanovom djelu *Stigma*. Iako Goffman, naizgled, daje prioritet promatranju susreta „licem u lice“ on je itekako imao u vidu društveni kontekst i društvene okvire izgradnje identiteta. Kako drugačije objasniti njegovo stajalište da je čak i smjer kretanja pješaka na ulici društveno normiran, a posebno njegovu analizu korištenja minimalnih uslova za očuvanje identiteta u institucijama čiji su stanovnici maksimalno ograničeni u slobodi izbora i odsječeni od „vanjskog“ svijeta slobode. Iako je u glavnom toku socioloških analiza pažnja bila usmjerana na kolektivne identitete tipa nacionalnog i klasnog, Goffmanov rad predstavlja osvježenje u sociologiji zahvaljujući nadasve njegovom istraživačkom usmjerenju na posljedice društvenih datosti na svakodnevni život članova društva.

Sedamdesete godine dvadesetog stoljeća donose i teorijski obrat u pravcu jačanja teorije simboličkog interakcionizma. U okviru ove tradicije, kojoj se zamjera

pretjerana mikroanalitika, razvija se osebujućim pravac pod nazivom teorija identiteta, koji je u značajnoj mjeri nastavio analize svakodnevnog života i formiranja odnosa među akterima u porodičnim zajednicama, mladom populacijom itd. Iako se ova teorija nije posve uspješno oduprla kritikama za nedovoljno posvećenu pozornost uticaju društvene strukture na determiniranje života i odnosa među članovima društva, za nju je značajno to da su se dugogodišnji rad i sinteza istraživačkih problema socijalne psihologije i sociologije u području identitetske analize spojila u teorijsko plodotvorno usmjerenje pod nazivom teorija identiteta ili strukturalni simbolički interakcionizam.

Na području analize kolektivnih identiteta značajan je doprinos na području istraživanja novih društvenih pokreta. Mnogi autori, uključujući i Manuela Castellsa, su u savremenom svijetu vidjeli novu šansu u borbi za prava kako pojedinaca tako i kolektiva kroz aktivizam ovih pokreta. Vrijeme savremenih informatičkih komunikacija omogućilo je grupama raznih interesa da efikasnije ostvaruju svoja prava kao i zadržavanje stečenih povlastica putem aktivizma samih pokreta. Značajan pomak u djelovanju društvenih pokreta je to da se grupe različitih idejnih i ideoloških gledišta često udružuju oko zajedničkih interesa kao što su npr. zaštita životne sredine, bolji životni uvjeti siromašnih, borba protiv globalnih finansijskih korporacija i njihovih kapital interesa. U okviru razmatranja fenomena kolektivnog aktivizma i novih društvenih pokreta često se analizira politika identiteta. Ovaj pojam je dvojakog značenja: s jedne strane na njega se gleda kao na kolektivno organiziranje obespravljenih grupa u političkom okruženju koje dovodi u pitanje ideju socijalne pravde. Šezdesetih godina dvadesetog stoljeća sve je to donijelo drugačije usmjerenje pažnje ka socijalnom identitetu. Na drugoj strani je stanovište prema kojem politika identiteta svake konkretne epohe „(...) predstavlja stanje identiteta pojedinca koji odražava opseg uloga i normi od vitalnog značaja za proizvodnju, funkcioniranje i opstanak datog poretka. Identitet je ranije bio u funkciji porodice, grupe i tradicije kao okosnica očuvanja kolektiviteta, (...) u postmodernom dobu on je direktno u funkciji tržišta i očuvanja dominantnog modela privređivanja” (Šijaković, Đukić, 2011: 113). U dugom periodu problem identiteta se promatrao u smislu njegove značajne povezanosti sa socijalnom državom blagostanja. Slabljenje države blagostanja i oduzimanje raznih njenih funkcija imalo je direktnog odraza i na poimanje identiteta. Razbijanje sigurnosnih funkcija države (zapošljavanje, obrazovanje, zdravstvo i radna mjesta za velike mase) imalo je i direktne posljedice na analize identiteta. Kao što se to vidi i u Baumanovim radovima, oduzimanje ingerencija državi od strane finansijskih grupacija i promoviranje bespoštedne tržišne konkurencije bez državnih ograničenja dovelo je do ugrožavanja stabilnih oslonaca identiteta u vidu profesionalne identifikacije i

drugih kolektivnih i individualnih identifikacija te do nametanja neidentitetskih pozicija lokalno osiromašenih, prekarnih i bez mogućnosti izbora.

Ako u najkraćem želimo opisati povijest koncepta identiteta u sociologiji možemo kazati da je u prvoj svojoj fazi koncept bio konstruiran od strane državnog aparata radi kontrole stanovništva i resursa, i povezan sa izgradnjom veće individualnosti u odnosu na zajednicu, porodicu i druge oblike veza u prethodnim tradicionalnim društvima. U svojoj drugoj razvojnoj fazi koncept se širi u upotrebi u svakodnevnom životu i odnosi se više na vanjsku formu samopredstavljanja aktera u međusobnoj interakciji. Identitet biva difuznijim, analitički nejasnijim, ali i važnijim s obzirom na ubrzane promjene i nesigurnosti savremenog svijeta. Etimološki, pojam je značio istovjetnost, istost – lat. idem, ali danas kao da se više usmjerava na kolektivne pripadnosti. Međupovezivanje subjektivnosti i objektivnosti, individualnosti i društvenosti ogleđa se u određenom prešutnom sporazumu znanosti o shvatanju pojma identitet i njegovih temeljnih odrednica. Za Kaufmanna identitet je subjektivna konstrukcija; ne može zaobići "nosiocima identiteta", konkretnu stvarnost pojedinca i grupe kao prvu formu identiteta. Subjektivno miješanje elemenata identiteta uvijek se odvija u prisustvu drugog, koji potvrđuje ili negira ponuđene identitete (Kaufmann, 2006: 32).

Društvena teorija od šezdesetih godina do danas usmjerena je na analizu konkretizacije društvenih normi, mijena društvenih tokova, odnosa pojedinaca i društva, odnosa društava među sobom, sve u okvirima svakodnevnog života. U sociologiji se taj fenomen promjena sociološke teorije voli nazvati *smjenom velikih malim pričama* u periodu kraja ideologija. Međutim, u sociološkoj teoriji imamo i snažne tendencije kritike pojma identitet u smislu njegove analitičke insuficijentnosti kao i ideološke zloupotrebe od strane političkih elita. U prvom slučaju riječ je o kritici pretjerane upotrebe pojma i njegovog nesmiljenog prostiranja na terminološki konzistentnije sociološke koncepte. Kritičari uglavnom ne zagovaraju izbacivanje pojma identitet iz sociološkog rječnika već potrebu dosljednijeg predstavljanja dijela društvene stvarnosti na koju se odnosi. „Kritikovati upotrebu „identiteta“ u društvenoj analizi ne znači ostati slep pred posebnosti. To zapravo znači na diferenciraniji način misliti o zahtevima i mogućnostima koji proističu iz posebnih afiniteta i afilijacija, iz posebnih zajedništava i povezanosti” (Brubejker, Kuper, 2003: 450). Drugi slučaj – ideološka upotreba pojma identitet najčešće je povezan sa identiterijanizmom kao ideologijom nacionalizma koja se koristi krizama radi mobilizacije masa i mitološke glorifikacije vlastite nacionalne grupe a protiv manjinskih grupa u svrhu vladanja teritorijem i promicanja vlastitih uskogrudnih interesa. Konzekvence ovog ideološkog usmjerenja ogledaju se u najradikalnijim vidovima društvenih konflikata kao što su ratovi, genocidi i druge kataklizmatičke forme društvenih sukoba. U svakom slučaju stoji opservacija da je „Identitet“ nejasan pojam za nejasna vremena. Brzina i

intenzitet društvene i političke promjene spriječila je razvoj više analitičkog, preciznijeg ili empirijski korisnijeg pojma” (Malešević, 2006: 35). U smjeru analitički preciznije i obuhvatnije upotrebe pojma i njegovih izvedenica kreće se Katherine Woodward, koja nam je na slikovit način prezentirala promjene savremenog svijeta kako na globalnom planu tako i putem analize multikultura britanskog društva. Baveći se fenomenima migracija, obrazovanja, medijskih poruka, biografija, uticaja savremenih komunikacijskih tehnologija itd, detaljno je objasnila značaj identiteta kao jednog od ključnih problema savremenih društvenih nauka.

U savremenom svijetu, naročito u vrijeme prve i druge modernosti, nameće se jedna naročita forma u procesu kako izgradnje identiteta tako i kontrole nad društvom i njegovim članovima. Riječ je o simboličkoj moći definiranja i održavanja društvenog svijeta od strane vladajućih grupa. Ako se ova moć u vremenu poslije Drugog svjetskog rata do osamdesetih godina dvadesetog stoljeća ogledala kroz politički sistem predstavljanja na način kontrole suvereniteta nad nacionalnim državama i kontrolom aparata fizičke sile i raznih institucija od strane države, ta moć se danas ponajviše ogleda kao „(...)moć da se nametne jedno viđenje podele, odnosno moć da se učine vidljivim, eksplicitnim, implicitne društvene podele (...) moć pravljenja grupa, manipulisanja objektivnom strukturom društva“ (Burdije, 1998: 157). Savremeni svijet ne odaje neku sliku odviše sretnog i emancipiranog svijeta. Ako je upotreba pojma identitet u sociologiji 19. stoljeća bila vezana za ideje emancipacije pojedinca od tradicionalne zajednice, njegovu veću slobodu i izbor za samoostvarenje, te početne ideje u savremenom svijetu nisu realizirane a nema naznaka ni da će do toga doći. Činjenica je da je većina društava u takozvanom Zapadnom svijetu, gdje je i nastao koncept identiteta, ostvarila razvoj blagodareći znanstvenom napretku i primjeni ideja i dostignuća znanosti u svim sferama svakodnevnog života, ali je činjenica i to da i danas veliki procenat stanovništva gladije i da se vode ratovi (možda za teritorije između država, ali za izvore energije sigurno da, i to ne između susjeda). Elektronski tokovi kapitala i bespoštedna utakmica oduzeli su socijalnoj državi mnoge njene nadležnosti. Ako se koncept identiteta razvijao paralelno sa emancipatorskim idejama i razvojem ideja moderne nacije-države sa svim njenim pozitivnim i negativnim stranama, današnje stanje modernih zapadnih, ali i društava Istoka govori o mnogim problemima za koje države nemaju rješenja. Nije ni čudo što se u tako nesigurnom i nestabilnom okruženju podrška i zahtjevi za sigurnim okruženjem traže u raznim vidovima kolektivnih identiteta.

5. KRIZA DRUŠTVENOG IDENTITETA - BOSANSKOHERCEGOVAČKO DRUŠTVO

5.1. Savremeno bosanskohercegovačko društvo i kriza identiteta

Kriza identiteta u moderno doba praćena je dilemama i potrebama koje su usmjerene na realizaciju individualnosti. Pojedinci imaju na raspolaganju sposobnost za promišljanje i djelovanje, mogu graditi svoj identitet budući da on nije nešto zadano već je više zadaća za koji je svako, barem djelomično, odgovoran (Melluci, 2004: 79). Pored materijalnih nejednakosti, koje su naizgled umanjene, danas su na raspolaganju i mogućnosti kojima ljudi raspolažu da bi se realizirali kao pojedinci. Ali, rađaju se nove nejednakosti oko načina na koji su mogućnosti prepoznavanja i autonomne izgradnje vlastitog identiteta raspoređene. Modernost je postavila temelje za individualnu autonomiju, a informatičko društvo čini te šanse dostupnim – transformacija obrazovnog sistema, promjena obiteljskih vrijednosti, širenje kulturnih prilika stvaraju nove potrebe ali i prave stvarnim mogućnost izgradnje autonomnih individualnih aktera. Problem identiteta postaje naročito aktuelan u kriznim vremenima, u periodima naglih promjena, kada pojedinac ili grupa nisu sigurni gdje pripadaju, pa u bjekstvu od nesigurnosti pribjegavaju traganju za novim identitetom. Proces samoidentifikacije i razgrađivanja identiteta pokazat će se u toku razvoja individuacije pojedinca ili grupe kao dinamična kategorija. Pitanja o identitetu i procesu njegove konfiguracije postaju smislena jedino ako pojedinac ima izbor i ako o njemu ovisi što će izabrati. Moderna nacionalna država oblikovala je uslove za nastanak ideje identiteta kao i širenje te ideje među svim građanima. Identitet je u novom ozračju trebao pružiti osjećaj osobnog mjesta u društvu i stabilne individualnosti. Karakterizira ga složeno uključivanje pojedinca u odnose s drugima. Pri svemu tome relacije individua – kolektiv iznimno je kompleksna, jer koliko god sloboda i mogućnost izbora pojedinca širili svoj opseg, autori u kasnoj moderni ili postmoderni naglašavaju da kolektivni identitet nije prirodno generiran, već društveno konstruiran. „Ono što prethodi toj društvenoj konstrukciji granica simboličko je kodiranje razlika. Naravno, temelj svih kodova kolektivnog identiteta je razlika mi – drugi“ (Cifrić, Nikodem, 2006: 177).

U savremenom dobu kriza identiteta se manifestira i kao problematiziranje samospoznaje. U predmodernim društvima jastvo je uglavnom bilo transparentno i nedinamično, no početkom 20. stoljeća jastvo se počinje promatrati kao „unutrašnji kontinent“; u prvi plan dolazi isticanje ljudskog potencijala, postizanje samoostvarivanja u ovome svijetu, a ne zadovoljstvo s ovim svijetom i čekanje

„onoga svijeta“, rastvaranje hijerarhije društvene strukture, razvoj individualizma i socijalne mobilnosti, nova fleksibilnost u (samo)određivanju jastva (Cifrić, Nikodem, 2006: 179). Ističe se da je cijela modernost zahvaćena krizom identiteta i da u tome treba tražiti razloge zbog kojih je taj pojam posljednjih desetljeća postao predmetom intenzivne (pitanje je da li uvijek i plodotvorne) analitičke opservacije. „Ljudi su u suvremenim postindustrijskim društvima sve manje podvrgnuti društvenoj kontroli te sve više upućeni na samoiskazivanje i samoodređenje“ (Koludrović, Leburić: 2002: 39). Sopstvo je konceptualizirano kao fragmentirano i nepotpuno, sastavljeno od multipliciranih dijelova. U fazi rane modernosti, kako tvrdi Kaufmann, pojedinci iščezavaju u svojim ulogama kao proizvodi socijalizacije, a državni posrednici dosežu osobni totalitet posredstvom određene društvene uloge. Proizvedene društvene osobnosti smještaju se u program koji se temelji na vjerovanju u podudaranje osobe i uloge. Osim socijalizacije za izvođenje profesionalnih uloga moderna država je pokazala i političku volju za organiziranje društva, za zauzdavanje identiteta i stvaranje nečega nalik nekadašnjoj integriranosti zajednice (Kaufmann, 2006: 46). Na individualnoj razini preokret ka novom modusu samoodređenja pokazao se socijalno veoma neujednačen i raspršen, budući da je isprva zahvatio samo manjinu. Na kraju 19. stoljeća kriza identiteta je zahvatila samo buržoaziju. U širini društva pojedincima još nije bio omogućen nikakav širi osobni pristup novom režimu identiteta. Školski sistem /širenje školstva/ bio je centralni element u destrukuiranju starog režima svakodnevnog života preko kojega se oblikuje nova vrsta subjekta, autonomno mišljenje i intelektualna osposobljenost za usredotočavanje na vlastite ciljeve. Škola je kao institucija zamijenila Crkvu i planirala je zaposjedanje društvene veze, zaposjedanje koje je ujedno bilo rođenje moderne države, jer se u njemu iskristalizirao sam pojam države. Država time pokušava strukturirati društvenu vezu srazmjerno dezorganizaciji zajednica i otjepljenju pojedinaca od njihovih zajednica. U mjeri u kojoj joj to uspijeva, dezintegracija se ubrzava a pojedinac je pozvan da se konstituirao kao subjekt. Primjenom zakona država je odigrala krucijalnu ulogu u individualizaciji društva koja će pokrenuti potragu za identitetom. „Namjeravajući jednostavno razvrstati činjenice i brojke, država je otvorila Pandorinu kutiju identiteta“ (Kaufmann, 2006: 46).

Da bi se oblikovao identitet, dakle, potrebno je da postoje uslovi za elementarnu socijalnu sigurnost. Stabilni socijalni, ekonomski i kulturni uslovi obezbjeđuju pojedincima i grupama rješavanje protivrječnosti i smanjenje konflikata u društvenoj sredini. Miran i postupan evolutivni razvoj usklađuje odnos naraslih potreba i izmijenjenih okolnosti te otklanja traume koje nastaju uslijed brzih i nenadanih promjena i društvenih uzburkanosti. „Na identitet se misli kada neko nije siguran gde pripada, kako da sebe smesti među varijetete stilova i uzora ponašanja; odnosno,

identitet je naziv koji se daje bekstvu od nesigurnosti“ (Golubović, 1999: 31). Kriza identiteta je povezana sa nesigurnošću, koja izaziva pometnju i zabrinutost. Predstavlja poremećaj sklada konstitutivnih elemenata strukture ličnosti ili društvene grupe/zajednice, što remeti kontinuitet smisla i jedinstvo kao osnovu zajedničkog osjećanja pripadanja jednoj cjelini. Kada je grupni/kolektivni identitet u pitanju, kriza se javlja kao neusklađenost ličnih identiteta članova grupe/zajednice sa modelom identiteta koji postulira grupa, usljed čega se javlja odsustvo osjećanja pripadnosti i ukorijenjenosti u sopstvenu kulturu. „Drugim rečima, svaki poremećaj integracije, bilo personalne ili socijalne, dovodi u pitanje ranije ostvareni identitet, što može biti samo manifestacija krize rasta, a ne i diskontinuitet iz kojeg se rađaju anomalija i osećanje gubitka i krize identiteta. Analiza konkretnih promena u socio-kulturnoj sredini i njihov uticaj na unutrašnju integraciju ličnosti pokazaće da li je u pitanju jedno ili drugo, i da li uopšte nastaje kriza identiteta” (Golubović, 1999: 31).

Mnogostrukost opcija u modernom društvu podstiče proces razvoja i personalnih i kolektivnih potencijala, jer omogućuje izbor, a s druge strane izaziva pometnju, neizvesnost, nesigurnost u pogledu izbora odgovarajućeg cilja i vrijednosti. Stoga se mora kritički preispitivati i sama savremena civilizacija kao jedan od izvora nastajuće krize identiteta. Ali se time ne iscrpljuje odgovor na pitanje o izvorima i karakteristikama krize identiteta. Neophodna je i analiza unutrašnjih razloga u samom biću i strukturi ličnosti. Možemo govoriti o dva osnovna izvora krize identiteta: jedan je civilizacijski i socio-kulturni, a drugi kriza kao ontološka nesigurnost. U prvom slučaju kriza nastaje kao rezultat promjena i poremećaja u širim okvirima određene civilizacije i kulture, a u drugom proizlazi iz egzistencijalnih protivrječnosti koje su sastavni dio svake individue, ali i kao rezultat reflektovanja civilizacijskih/kulturnih promjena na personalnu situaciju. Stoga se ova dva izvora moraju posmatrati u njihovoj uzajamnoj vezi i u konkretnim situacijama analizirati i određivati težinu jednog ili drugog. Civilizacijski/kulturni uslovi čine pretpostavku formiranja identiteta jer je globalni okvir identifikacije civilizacijski, a zatim kulturni. Usljed nedostatka takvih analiza o tome nije moguće trenutno govoriti, te se moramo zadržati prvenstveno na savremenoj zapadnoj civilizaciji. Civilizacijski okvir predstavlja etos koji određena civilizacija izgrađuje kao „duh vremena“ ili kao kolektivnu „filozofiju života“. Savremena tehnička civilizacija na kraju 20. stoljeća novim sistemom telekomunikacija i kompjuterskih informacija nudi nove alternative za prevazilaženje razlika u kulturi i jeziku. Vrijednosti informacija više nego materijalne vrijednosti pokreću društvo, briga za kvalitet života zamjenjuje jednostranu težnju za ekonomskim ciljevima. Moderni koncept kulturnog identiteta izražen je kroz proces multikulturalizma. Kriza kulturnog identiteta nastaje kada postojeći kulturni obrasci dođu u otvoren sukob i izazovu nedoumice u pogledu poželjnih paradigmi. Zatim, kada nastane

vakuum kulturnih vrijednosti i poremećaj u obrascima kulture, koji stvara konfuziju u pogledu poruka, propisanih standarda i normi ponašanja. Najzad, onda kada državno-politička zajednica nametne određene obrasce kulture i odgovarajuće propise kao jedini općevažeci referentni okvir i isključi mogućnost izbora. Kada se kolektivni identitet spolja nameće i isključuje izbor kao samoopredjeljenje ne postoje uslovi demokratske integracije kako pojedinaca tako i društvenih grupa u šire zajednice. Krizi kolektivnog identiteta najviše doprinosi poremećaj sistema vrijednosti i vrijednosnih orijentacija, odnosno takva partikularizacija i relativizacija vrijednosti (po nacionalnom/etničkom, religioznom ili nekom drugom osnovu) koja onemogućuje razvoj osjećanja zajedništva i pripadanja širem kolektivitetu; zatim, odbacivanje starih simbola ili njihova fragmentacija, koja onemogućuje sporazumijevanje u zajednici kao cjelini, ili stvara konfuziju. Uprkos mnogim procesima unifikacije u modernom društvu pojam zajedničkog se ponovo sužava na manje cjeline. Umjesto globalnog, u prvi plan se ističe svojevrsnost partikularnih grupa, težeći da u njih zatvori svijet života kroz suprotstavljanje različitom. „U tome je paradoks procesa modernizacije, koja je afirmisala diferencijaciju i pluralizaciju, zanemarijući da u modernom svetu postoje sredstva za uspješno prevazilaženje partikularizma. Pitanje je samo da li to nužno vodi i gušenju osobenog identiteta manjih zajednica“ (Golubović, 1999: 33). Dileme modernog čovjeka mogu se predstaviti u sljedećim opozitima: unifikacija naspram fragmentacije, bespomoćnost prema dostignućima, autoritet nasuprot neizvjesnosti, personalizacija nasuprot postvarenju. Sve više se gubi povjerenje u važeće društvene vrijednosti, a dominantni socijalni model forsira dezangažman i pasivnost. Dominantni identitet više ne ispunjava zahtjeve i ljudi se, u potrazi za alternativnim identitetom, okreću tradiciji. Moderni čovjek se brani od pritisaka savremene civilizacije očuvanjem ranijih kulturnih identiteta u malim, intimnijim zajednicama, kao što su porodica i druge male grupe. Postmodernizam potencira diferencijaciju i fragmentaciju lansirajući ideju o neprestano promjenjivom „ja“. Identitet je, prema postmodernom mišljenju, stalno destabiliziran, jer se događa fragmentacija vremena u epizode koje su odsječene i od prošlosti i od budućnosti. Prema Baumanu, postmoderni problem identiteta je primarno u tome kako izbjeći fiksaciju i održati opciju otvorenom u težnji da se odbije vezivanje za jedan poziv, jedan stil, itd. Strategija postmodernog života nije izgrađivanje identiteta, već izbjegavanje fiksacije. Dok je krilatica modernosti bila kreacija, kaže Bauman, krilatica postmodernizma je reciklaža. Čovjek bez oslonca na izvjesne opće vrijednosti i kriterijume ne može da se snađe u složenom svijetu. Ljudima je potrebna izvjesna stabilnost i postupnost promjene da bi je mogli razumjeti i prihvatiti. U sukobu između potrebe za sigurnošću i bjekstva od fiksacije, postmoderni čovjek upada u ambis vrijednosne i moralne relativizacije. Proces nastajanja identiteta treba promatrati kao kontinuum, u kojem se neprestano dostižu novi vidovi identiteta, koji su nabijeni razlikama i otvorenim mogućnostima

za dalji proces. Ne znači da treba odustati od upotrebe pojma identiteta, već samo da treba stalno imati u vidu njegovu relaciju i relativnu prirodu, koja se može objasniti jedino u datom historijskom, civilizacijskom i kulturnom kontekstu (diskursu). Drugu stranu predstavlja takozvana ontološka nesigurnost, iz koje proizlazi unutarnja dinamika ličnosti, koja u svom rezultatu može dovesti do krize identiteta. Ontološka nesigurnost proizlazi iz unutrašnjih poremećaja ili promjena u samoj ličnosti kao rezultat neusaglašenih elemenata u strukturi ličnosti. To je stanje kada se u samom sebi sve vidi kao protivrječno te se gubi osjećanje identiteta, koherencije i autonomije. Periodi socijalne i civilizacijske krize idu ruku pod ruku sa ontološkom nesigurnošću. Individua se tada prvenstveno orijentiše na sigurnost, na fiksaciju (za autoritarnog vođu, za naciju i slično). Kriza identiteta nastala iz ontološke nesigurnosti manifestuje se u gubitku oslonca u samom sebi i u traženju potpore u nekom autoritetu, u prihvatanju heteronomnog obrasca ponašanja, u zaoštavanju suprotnosti i konflikata, u pojednostavljenoj (i nerealnoj) slici o sebi i svijetu. Ontološki nesigurna osoba nije u stanju da adekvatno percipira ni sebe ni svijet oko sebe.

Analiza krize identiteta mora, dakle, da poveže oba izvora krize – civilizacijski/kulturni i personalni – da bi se razumjeli složeni uticaji koji mogu izazvati krizu. U skladu sa prethodnom elaboracijom može se predstaviti i bosanskohercegovački kontekst krize identiteta. „Iako je kriza identiteta unutar bosanskohercegovačkog društva evidentna, a manifestira se u odnosu prema sebi, drugima, državi, povijesnom iskustvu i slično, rezultati istraživanja pokazuju da još postoji znatno više spremnosti na suživot među običnim građanima, uključujući i školsku populaciju, nego što ga demonstriraju politički akteri” (Žiga, 2012: 263). „Obični“ ljudi spremniji su da prihvate drugog i svakodnevni odnosi u bosanskohercegovačkom društvu zasigurno su drugačiji od slike koju kreiraju političke elite.

Izraz kriza ne sadrži samo smisao neke vrste katastrofe. Pojam krize identiteta je prihvaćen kao obilježje potrebnog momenta preokreta kada se razvoj mora pokrenuti u određenom pravcu, usklađujući rast, oporavak i dalju diferencijaciju (Erikson, 1976: 12). Ovo se može primijeniti u mnogo situacija: krizi u pojedinačnom razvoju ili pojavi nove elite, u terapiji jedinice ili napetosti brzih historijskih promjena. U navedenom kontekstu dvije sredine određuju čovjeka, sredina koja ga okružuje i sredina koja se u njemu nalazi. „Poimanje društva, kao socijalno-klasne izjednačenosti i projektivne besklasnosti, trebalo je biti zamijenjeno poimanjem društva kao sklopa pravno-političkih jednakih šansi, neovisno o konkretnim – socijalnim pozicijama i dispozicijama društvenih aktera“ (Kalanj, 2007: 117). U postsocijalističkim društvima državno-politička organizacija oslikava legitimni socijalno-identitetski pluralizam. Ideju društveno-državnog totaliteta zamijenila je ideja državne konstrukcije koja počiva na pretpostavci pluralističkog i

slobodnoizbornog oblikovanja javne volje. „Identifikacija s idejom demokratske države kao konkretnog oblika demokratskog društva (...) se očitovala na dva načina(...) Političke stranke su obilježene ili nacionalno- tradicijskim ili građansko-demokratskim nominalno-simboličkim stilizacijama (Kalanj, 2007: 118). Stranke predstavljaju neposredno-empirijski a država transcendentni izraz identitetsko-konstruktivskog odnosa. Stranački su identiteti percipirani kao empirijski najprikladniji i posredovno najdjelotvorniji instrument oblikovanja „svoje“ pravedne države koja se zasniva na načelima slobode i jednakosti. „Umjesto „državnog razloga“ na scenu stupaju pluralni stranački razlozi, tako da se država pojavljuje kao krajnja pozadinska zajednica, a stranke kao utjelovljenje konkretnih identitetsko-interesnih projekcija koje država, taj poopćeni identitet nije kadra zadovoljiti. Političke stranke postaju glavnim instrumentom političke konstrukcije društvenosti a država borilištem za pobjedu, prevagu ili provođenje ovog ili onog stranačkog poimanja društvenosti“ (Kalanj, 2007: 119).

Sociolozi smatraju da se u postsocijalističkim društvima miješaju dva dominantna stajališta shvatanja i izgradnje identiteta. „Komunitarističko poimanje identiteta počiva na uvažavanju i afirmaciji zajednice kao realnog životnog sklopa koji determinira ili u određenoj mjeri prožima oblikovanje ljudske individualnosti i identifikacijskog sebstva“ (Kalanj, 2005: 56). Samo ekstremne društvene situacije kao što je rat mogu isključiti povezanost sa svakom drugom grupom. Društva tranzicijskog preobražaja razapeta su između univerzalizacije liberalnog načela i vezanosti za svoju komunitarnu tradiciju kao bazu sigurnog i održivog opstanka. Ovakva društva, nakon desetljeća „odozgo“ definiranog i sistematski zadanog identiteta, našla su se pod izazovom da se definiraju „odozdo“ i da stoga reaktiviraju, ožive ili iznova konstruiraju izvorne pretpostavke svake posebnosti. „Pitanje identiteta ispostavilo se kao jedan od glavnih indikatora oblikovanja i dokazivanja zasebnosti“ (Kalanj, 2005: 64). Rezultat ovakvog identitetskog procesa je osporavanje socijalističkog kolektivismu i prihvatanje minimalnih liberalno-institucionalnih formi, ali ne i njihovog vrijednosnog sadržaja.

Identitetski iskazi u postsocijalističkim društvima javljaju se u tri oblika: *kulturno-esencijalistički* kao proizvod nepodnošljivih izvanjskih odnosa moći što je proizvelo samosvjesni otpor koji je bio sve naglašeniji i identitetski oblikotvorniji; *političko-diferencijalistički* – ova varijanta oslanja se na kulturni esencijalizam. Različitost spram drugih javlja se kao označiteljski atribut autohtono-komunitarističke političke kulture i političke strategije (nacionalno-državna suverenost kao krajnja tačka priznanja političkog suvereniteta i prožetost duhom zapadnoevropske civilizacije). Političko-diferencijalistički diskurs javlja se i u odnosu spram evropsko-integracijskog i globalizacijskog konteksta. Treći identitetski izraz je *ekspresivno-*

dizajnerski predstavlja kulturalno-eshatološki projekt izgradnje „dobrog“ društva ili moralno-univerzalističke i domoljubne društveno-državne zajednice. Na unutrašnjem planu time se postiže nacionalno-društveno saglasje i jedinstvo usmjereno na značajne ljude i događaje, vrijednosti i ideale; na međunarodnom planu oblikuje se slika presudna za uspješan status u svjetskom kontekstu država (Kalanj, 2005: 69).

Što se tiče historijskog konteksta analize domovinskog identiteta ili bosanstva, važna nam je historijsko-sociološka analiza Vere Kržišnik-Bukić. Ona tvrdi: „Bosanstvo kao zajednički imenitelj misaonih sadržaja, povezanih s pojmom Bosna, određeni je identitet“ (Kržišnik-Bukić, 1997: 11). U sažetoj historijskoj sintezi bosanskog narodnog pitanja identitet je shvaćen kao jednačenje, kao osjećaj organskog i transcendentnog pripadanja ili snažne vezanosti. Takvi identiteti „(...)sadržajno zahvataju količinski nepregledne i kvalitativno samo približno određive sfere odnosa jednog čovjeka prema drugom, čovjeka prema društvenoj grupi ili prema užoj, široj i najširoj zajednici. (...)dakle identitet s atributom bosanski je identitet koji izražava pripadnosno poistovjećenje, jednačenje, odnosno veoma snažnu psihološku vezanost za zemlju i državu Bosnu (od XIX i XX stoljeća Bosnu i Hercegovinu)“ (Kržišnik-Bukić, 1997: 11-13). Bosna i Hercegovina ni u uslovima podređenosti nije ukidala nit svoje državnosti. „(...)od svojih najranijih vremena činila je jednu specifičnu prostornu i duhovno- kulturnu cjelinu“ (Žiga, 1997: 14). Povijesnu vertikalnu bosanskog trajanja pratili su nemiri, ali je nije napuštala konstanta multietnikuma. Destruiranje multilateralosti izvana, atipičnost administrativno političkog ustrojstva, nova nasilno proizvedena demografska struktura te deformacija vitalnih trendova populacionog i ukupnog razvitka predstavljaju postkonfliktnu sliku bosanskohercegovačkog društva. „Pluralizam bosanskog društva je bio otvorenog tipa, tj. bez unutarnjih omeđenja. On nije bio puki zbir različja, unutar sebe zatvorenih, kao što se to sada pokušava instalirati“ (Žiga, 1997: 44). Ključni princip funkcioniranja bosanskohercegovačkog društva je uvažavanje autentičnih specifikuma i zaštita prava svih a ne uspostava nečijeg monopola. „Rezultat tog „susretanja“ jeste da su svi ti sadržaji u „organskom maniru“ sedimentirali u bosansko jedinstvo različja“ (Žiga, 1997: 19).

U pokušaju razumijevanja uzroka i posljedica nasilja u Bosni i Hercegovini tokom proteklog rata želimo istaći, u kratkim crtama, mišljenja tri autora. Siniša Malešević u svojoj analizi rata i nasilja u sociološkom kontekstu tvrdi da nasilje kao fenomen nije rezultat ni prirodene agresivnosti niti izvana potaknutih „društvenih zala“, već nešto što zahtijeva intenzivno društveno djelovanje (Malešević, 2011: 13). Nasilje je prema njemu glavna sastavnica ljudske subjektivnosti, naročito moderne

subjektivnosti. U nastojanju da odgovori na pitanje zašto se ratovanje toliko proteže u čovjekovu povijest analizira ulogu društvene organizacije i ideologije u poticanju društvenih uvjeta za masovno sudjelovanje pojedinaca u aktima nasilja velikih razmjera, naročito u ratu. „Ključno je to što svako dugotrajno kolektivno nasilje, naročito sukobi velikih razmjera kakvi su ratovi, povlači za sobom dva bitna sastojka: kompleksnu, strukturalnu, organizacijsku sposobnost i moćnu legitimacijsku ideologiju“ (Malešević, 2011: 15). U tom smislu bitna su dva povijesna procesa – kumulativna birokratizacijska prisila i centrifugalna (masovna) ideologizacija. Naročito povijesni uspjeh birokratskog načina društvene organizacije mnogo duguje njegovoj instrumentalnoj efikasnosti. Kao jedan od mogućih načina shvatanja ciljeva rata u Bosni i Hercegovini Keith Doubt argumentira da: „Motivacija za ovakvo postupanje bila je uništiti zajednicu i razoriti društveni poredak, na kom je zajednica počivala stoljećima“ (Doubt, 2003: 12). Za spomenutog autora namjera agresora nije bila samo da se unište narodne skupine, njihova duhovno-kulturna tradicija, monumentalni spomenici i tragovi života već „(...)“sociocid“ – ubijanje društva – termin koji se ne nalazi u rječniku. Možda je ovaj neologizam tačniji termin za opisivanje karaktera etničkog čišćenja“ (Doubt, 2003: 34). Uništenje ljudskog konteksta predstavlja na taj način uništenje moći pružanja smislenog odgovora na gubitak i pokušaj uništenja društva. S druge strane, u kontekstu promatranja rata iz perspektive zemalja zapadnog svijeta, Evrope i Amerike, Campbell je u analizi rata u Bosni i Hercegovini iznio tvrdnju da „(...)konvencija o genocidu, i politika identiteta koju ista manifestira, ne mogu obuhvatiti opasnosti koje prijete jednoj miješanoj, multikulturalnoj zajednici. (...) u vezi s deteritorijaliziranom prirodom bosanskog/muslimanskog identiteta – nemoć diskursa i institucija međunarodne politike da obuhvate multikulturalne identitete predstavljala je jedan od najznačajnijih nedostataka koje je rat u Bosni eksponirao“ (Campbell, 2003: 128). U modelu „rješenja“ konflikta kao proizvod nerazumijevanja ili nehtijenja da se shvati multilateralni karakter bosanskohercegovačkog društva „međunarodna zajednica“ je doprinijela stvaranju etnički definiranih enklava kao političke strukture. „U sistematskoj borbi protiv heterogenosti, prikazi bosanskog konflikta koji su previdjeli i umanjili značaj kompleksne i osporavane prirode bosanskog života bili su suučesnicima u nasilnom instaliranju nacionalističkog imaginarija kojemu su navodno suprotstavljeni“ (Campbell, 2003: 134).

5.2. Bosanski identitet - razaranje paradigme multilateralnosti ?

U razvoju identifikacijskih procesa u Bosni i Hercegovini možemo prepoznati šest razvojnih etapa koje su oblikovale i oblikuju karakter savremenog bosanskohercegovačkog društva.

Prvi period je trajao do nastanka srednjovjekovne bosanske države i tada je ukorijenjeno ime teritorijalne zajednice i države Bosna. *Drugi period* se proteže od formiranja srednjovjekovne države do otomanskog osvajanja. Za ovaj period je važno uspostavljanje srednjovjekovnog kraljevstva, zasebne Crkve bosanske i etničke strukture domicilnog stanovništva uokvirene u imenu Bošnjani. *Treći period* je period osmanske uprave i religijske identifikacije po sistemu mileta. Presudnu ulogu u razvoju identiteta bošnjačke etnije odigrala su dva kulturno-historijska faktora: bosansko krstjanstvo ili bosanska hereza odnosno bogumilstvo, a potom islam. Islam, skupa sa srednjovjekovnom bosanskom herezom koja mu je prethodila, čini duhovnu vertikalnu Bosne, posebno Bošnjaka (Burnazović ur, Imamović 2000: 10). Bosanski srednjovjekovni period do dolaska Osmanlija u XV stoljeću određujući je za nastajanje bosanskog. To je vrijeme nastanka, utvrđivanja i sadržajnog punjenja kategorije bosanstva (Bukić 1997:15). Bukić naglašava da je ime Bošnjani imalo dvojni konotaciju: značilo je etničku i državnu pripadnost, a u kontekstu „dobri Bošnjani“ i vjersku.

U svojoj samozatajnosti, bosanska hereza stvorila je politički pojam bosanstva bivajući sredstvom ostvarenja bosanske državne samostalnosti ali i jedne osobene bosanske duhovnosti. Svojom moralnom dimenzijom izvršila je značajan uticaj na duhovni život bosanskog čovjeka. Bosanski banovi i kraljevi, srednjovjekovna bosanska država, Bošnjani, Crkva bosanska, Bosna srebrna, bosančica itd., sve su to duhovne komponente koje su učestvovala u stvaranju žive supstance bosanske kolektivne pučke svijesti (Bukić 1997: 20). Islam se u Bosni ukorijenio kao masovna ali nenametljiva i neagresivna religija, te isto takva kultura i tradicija, ističe Bukić, dodavši, da je upravo ta činjenica odredila strukturu stanovništva Bosne kao izrazito heterogene društvene zajednicu. Iako je dolazak islama donio diskontinuitet u društveni život Bosne, to nikako nije značilo gubitak bosanskog identiteta njenog stanovništva. Osmanska vlast nije uvodila nikakve mjere koje bi obezličavale

bosanski identitet. Bosanski sandžak, Bosanski pašaluk, Bosanski begler-begluk, Bosanski vilajet, Bosanski ejalet bile su administrativno-upravne oznake turskog izvora, uvijek uz atribut **bosanski**, što u ovom periodu daje pečat postojanju bosanskog identiteta. I izvan Bosne, tada kao i danas, česti su pseudonimi i prezimena: Bosanac, Bošnjak, Bosanec, Bosnić, Bosnevi, Bosnali; mjesna imena: Bosanci, Bošnjaci; imena kulturnih i sportskih društava; nazivi tvornica, itd.

Četvrti period je razdoblje uspostavljanja nacionalnih država na prostorima carstava koja su se raspadala. Divergentni socijalni interesi unutar Bosne i politički interesi u susjedstvu, djelujući u istom smjeru, razdvajali su i rastvarali organske narodne komponente bosanstva. Muslimani ostaju kao religijska skupina budući da je njihov nacionalni pokret nasilno prekinut slomom bune Husejn-kapetana Gradaševića i djelatnošću Omer-paše Latasa. U daljnjem slijedu, austrougarska vladavina je afirmirala bosanske Hrvate unatoč nastojanjima Kallaya da bošnjaštvo postane supstrat zasebnog etnosa. U stanju nacionalno nepriznate vjerske skupine Bošnjaci ostaju cijelim tokom trajanja monarhističke Jugoslavije.

Peti period je ključni period za Bošnjake u kontekstu nacionalne identifikacije. Iako je u Drugom svjetskom ratu za vrijeme Prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a formiran institucionalni okvir na kojem je uspostavljena ravnopravnost bosanskohercegovačkih naroda, u realnosti ravnopravnost bošnjačkog naroda će biti definitivno i javno uvažena tek krajem šezdesetih godina 20. stoljeća i ustavom SFRJ iz 1974. godine. Ovo razdoblje možemo nazvati i periodom jugoslovenskih integracija i dezintegracija. (Žiga 2007: 83) Sedamdesetih godina Bošnjaci bivaju priznati u nacionalnom smislu kao Muslimani. Rezultat je to snažnog vala snažnih političkih procesa od posebnog značaja za državu Bosnu i Hercegovinu i nacionalnu ravnopravnost Bošnjaka, tada M/muslimana. Procesi započeti donošenjem Ustava 1963. god. završeni su Ustavom iz 1974. godine kada je, s jedne strane, priznat ravnopravan status Republici Bosni i Hercegovini sa ostalim republikama tadašnje Federalne Jugoslavije, a s druge strane, muslimani su dobili status nacije. Tadašnja politička vlast time je priznala Bosni kao državi njenu političku, kulturnu, tradicijsku i historijsku posebnost i sukladno tome, u okviru postojećih mogućnosti, riješeno je i muslimansko pitanje. „Prvo se priznala Bosna pa tek potom Muslimani“ (Filandra, 2018: 16). S druge strane, u isto vrijeme kada je došlo do značajnih političkih promjena, otvaralo se i pitanje kulturnog identiteta jugoslovenskih naroda.

„Uvećana politička prava naroda sada su nadopunjavana njihovih identitetskim pravima, a sve sa ciljem deideologizacije i demonopolizacije kulture“ (Filandra, 2018: 16). Nekoliko je događaja uzdrvalo jugoslovensku kulturnu scenu, a za Bosnu su od posebne važnosti bili esej Muhameda Filipovića „Bosanski duh u književnosti - šta je to?“ iz 1967. godine, te rasprava o priznavanju jezičkih osobnosti muslimanskih pisaca i muslimanske književnosti kao nacionalne književnosti, uz nastojanja Midhata Begića i Alije Isakovića.

Šesti period je period obnove nacionalne i jezičke identifikacije sa državom. Jeziku je vraćen naziv bosanski a narodu historijski naziv Bošnjaci. Nacionalna afirmacija Bošnjaka počela je, dakle, u prvoj polovini devetnaestog stoljeća, da bi bili priznati kao Muslimani 1963. odnosno 1974. godine, a potom vratili ime Bošnjaci 1993. godine. Životni tokovi u savremenom bosanskohercegovačkom društvu obilježeni su dvama paralelnim procesima: procesom postratnog ekonomskog, političkog i kulturnog konsolidovanja i procesom savremenih identifikacijskih rekonfiguracija. Potvrđuje se i na bosanskohercegovačkom primjeru da se savremena pitanja o identitetu nalaze u područjima društvene uključenosti i vezana su za problem identifikacije sa određenom teritorijom/državom a u kontekstu oblikovanja grupnih/kulturnih identiteta (Woodward, 2002: 110).

Savremene karakteristike

Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo, zaseban kulturni prostor. Ni u uslovima kolonijalne podređenosti nije se ukidala nit njene državnosti. Bitne karakteristike savremenog bosanskohercegovačkog društva ogledaju se u pojmu multilateralnosti, segmentiranosti različja i pulsiranja višeznačja kroz povijest. Princip različitosti i zajedničkog života različitih naroda, kultura i religija održao se do danas. Ali, zadnjim ratom narušeni su temelji zdravih odnosa u društvu koje nije samo „puki zbir različja“, jer pluralizam bosanskog društva je bio otvorenog tipa bez unutarnjih omeđenja. Drugačije rečeno, Bosna je od svojih najranijih vremena činila jednu specifičnu prostornu i duhovno-kulturnu cjelinu (Žiga 2007: 14). Povijesnu vertikalnu bosanskog društva pratili su nemiri, ali njihovo trajanje nikada nije napuštala konstanta kohezivnog multietnikuma. „(...)ni u vremenima političkih zaoštavanja, praćenim kulturnim izolacionizmom, nije posve ugušen duh

zajedništva, niti se u periodima naglašenije integrativnosti potiru posebnosti” (Spahić 2016a: 92). Društveni odnosi temeljeni na toj vrsti balansa i obogaćivanju vlastite kulture kulturama osvajača i dobronamjernih gostiju, koji su davali specifikum bosanskohercegovačkom društvu, danas su u značajnoj mjeri ruinirani. Destruiranje multilateralnosti izvana, atipičnost administrativno-političkog ustrojstva, nova nasilno proizvedena demografska struktura te deformacija vitalnih trendova populacionog i ukupnog razvitka ovog područja predstavljaju postkonfliktnu sliku bosanskohercegovačkog društva.

Specifikum društva čija je struktura sačinjena po principu intrakulturnog balansa i nadogradnje vlastite kulture elementima drugih kultura, te odsustvo prevlasti samo jedne konfesije ili jednog naroda, ne uklapa se u evropski model izgradnje nacionalne države². „Bosanska je multikulturalnost, ironijom povijesti, i nakon raspada Osmanskog Carstva bila i ostala jednom od glavnih smetnji konceptima involviranja Bosne i Bošnjaka u evropski kulturno-civilizacijski krug budući da u tom krugu takav kompozitni model vjersko-kulturne morfologije nije prepoznavan kao vernakularibilna opcija“ (Spahić 2016: 24).

Povratak nominacije nacionalnog imena najbrojnijeg dijela stanovništva BiH dogodio se 1993. godine kada su Bošnjaci vratili svoje historijsko ime³. Morali su pristati na surovu političku realnost etničke podjele zemlje (Isaković). Iste godine bošnjački narod je trajno povezao svoju narodnosnu i jezičku identifikaciju slijedeći tokove modernih evropskih principa narodnosne identifikacije, uz istovremeno

² Prema Giddensu primjer multikulturalizma je Kanada a po uključivanju stranaca u društvo u EU prednjači Velika Britanija. Ovakav kontekst multikulturalizma je, međutim, u potpunoj suprotnosti sa bosanskohercegovačkim. Giddens tvrdi da: „Upravo neuspjeh u sprovođenju politike multikulturalizma vodi podjelama i uzajamnom nepoverenju između manjinskih zajednica i domaćeg stanovništva. U Evropi multikulturalizmu jedva da je do sada pružena šansa. Izuzetak je Velika Britanija koja je, uprkos brojnim teškoćama, pokazala da do sada najuspješnije rešava probleme kulturnog pluralizma i čini da on daje pozitivne rezultate“ (Giddens 2009: 160).

³ Sa druge strane, u kontekstu promatranja rata iz perspektive zemalja Zapadnog svijeta, dominantno Evrope i Amerike, Campbell u svojoj analizi razumijevanja rata u Bosni i Hercegovini iznosi tvrdnju da „Konvencija o genocidu, i politika identiteta koju ista manifestira, ne mogu obuhvatiti opasnosti koje prijete jednoj miješanoj, multikulturalnoj zajednici. (...) u vezi s deterritorijaliziranim prirodom bosanskog/muslimanskog identiteta - nemoć diskursa i institucija međunarodne politike da obuhvate multikulturalne identitete predstavljala je jedan od najznačajnijih nedostataka koje je rat u Bosni eksponirao“ (Campbell 2003: 128).

priznavanje prava svim građanima Bosne i Hercegovine na identifikaciju sa zemljom. Period od 1907. do 1991. odnosno 1993. godine jasno pokazuje odnos svih režima u tom vremenu prema imenu naroda i nazivu jezika većinskog dijela stanovništva ove zemlje. Ali, ključna identifikacijska poveznica naroda u odnosu na njegovo ime i ime njegovog jezika je ostala netaknuta – Bosna⁴. Bošnjaci su, kako smo istakli, u federalnoj državi nakon Drugog svjetskog rata kao nacionalna grupa definirani u religijskom predznaku kao muslimani. Identifikacijski vakuum nepovezanosti imena naroda sa imenom jezika i države nije ostao neispunjen aspiracijama pojedinaca u zemlji i inostranstvu, ali je politički i institucionalno izbrisan sve do početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća⁵ (Zulić Arif ur.VKBI, 2005: 271). Ipak, kriza identiteta unutar bosanskohercegovačkog društva je evidentna i manifestira se u odnosu prema sebi, drugima, državi, povijesnom iskustvu i sl. (Žiga, 2012: 263).

Postratni kontekst multilateralosti države i društva

Sveprisutnost nacionalizma u ranoj moderni puno duguje solidarističkom pozivu na kolektivnu moralnost. Balans tome zahtjevu je pretvaranje profanih društvenih svjetova samo u vlastite domove a ne zajedničke domove, gdje se ljudi mogu osjećati ugodno i gdje osjećaju da pripadaju⁶. Prema Golubović, kriza kulturnog

⁴ „Transformacije koje vidimo u nominaciji Bošnjaka-Muslimana ne bi se prema tome mogle uzeti kao neki izuzetak. Osnovno je da se u toku historijskog razvoja formirao etnički individualitet, koji se i po objektivnim i po subjektivnim značajkama razlikuje od Srba i Hrvata ...“ (Hadžijahić, 1974: 245). Treba naravno uzeti u kontekst vremenski okvir pisanja teksta kada su Bošnjaci u nacionalnom smislu bili nominirani kao Muslimani.

⁵ U prilikama kada Bošnjaci nisu imali svojih nacionalnih institucija i odgovarajućih političkih ličnosti, ističemo pojedince kakav je bio Husaga Čišić, poslanik Savezne Skupštine u Federalnoj Jugoslaviji. Nažalost, on se tada sam zalagao za ime Bošnjak, i to je bio razlog što je uklonjen iz javnog života 1946. godine. Zulkifarpašićeva sintagma „Bošnjaci sve tri vjere“ jasno izražava politički i ideološki koncept, nazovimo ga „otvorenog bošnjaštva“, bošnjaštva koje nije koncipirano unilaterarno, već koje je utemeljeno na zemlji i državi Bosni i Hercegovini i na njenoj povijesti. Ovu Zulkifarpašićevu koncepciju otvorenog bošnjaštva koje nije utemeljeno ekskluzivistički, na jednoj vjeri ili na jednoj vjeri inspiriranoj kulturi i tradiciji, ne treba tumačiti kao pokušaj uvođenja bošnjaštva kao prurušenog totalnog bosanstva (Filandra, Karić, 2002: 219).

⁶ Predindustrijska tradicionalna društva konstruisala su svoje socijalne identitete kroz nejednaku distribuciju fundamentalnih društvenih resursa: moći, ugleda, bogatstva i znanja, kao prirodnu podjelu, odnosno, kao onu „(...)koja reflektuje aspekt kosmogonije koja određuje shvatanje samog

identiteta javlja se kada nastane vakuum kulturnih vrijednosti i poremećaj u obrascima kulture, koji stvara konfuziju u pogledu poruka i propisanih standarda i normi ponašanja, te kada kao rješenje normativne i vrijednosne konfuzije državno-politička zajednica nametne određene obrasce kulture i odgovarajuće propise kao jedini općevažeci referentni okvir i isključi svaku mogućnost izbora. Kolektivni identitet se spolja nameće i isključuje izbor kao samoopredjeljenje koje je uslov demokratske integracije kako pojedinaca tako i društvenih grupa u šire zajednice. Krizi kolektivnog identiteta najviše doprinosi poremećaj u sistemima vrijednosti i vrijednosnim orijentacijama, odnosno takva partikularizacija i relativizacija vrijednosti (po nacionalnom/etničkom, religioznom ili nekom drugom osnovu) koja onemogućuje razvoj osjećanja zajedništva i pripadanja širem kolektivitetu; zatim, odbacivanje starih simbola ili njihova fragmentacija, koja onemogućuje sporazumijevanje u zajednici kao cjelini, ili stvara konfuziju što pokazuje primjer državnih obilježja kao što su zastava i himna Bosne i Hercegovine.

Uprkos mnogim procesima unifikacije u modernom društvu, pojam zajedničkog se ponovo sužava na manje cjeline. Umjesto globalnog, u prvi plan se ističe svojevrsnost partikularnih grupa, težeći da u njih zatvori svijet života kroz suprotstavljanje različitom. „U tome je paradoks procesa modernizacije, koji je afirmisao diferencijaciju i pluralizaciju, zanemarivši da u modernom svetu postoje sredstva za uspješno prevazilaženje partikularizma. Pitanje je samo da li to nužno vodi i gušenju osobenog identiteta manjih zajednica“ (Golubović, 1999: 33).

U postscijalističkim društvima, kakvo je i bosanskohercegovačko, vrijeme prvih višestranačkih izbora nosilo je sa sobom i promjenu u poimanju i načinu organiziranja društva. Shvatanje društva kao „(...)socijalno-klasne izjednačenosti i projektivne besklasnosti, trebalo je biti zamijenjeno poimanjem društva kao sklopa pravno-političkih jednakih šansi, neovisno o konkretnim – socijalnim pozicijama i dispozicijama društvenih aktera“ (Kalanj, 2007: 117). Politički akteri prije i poslije

društva (Crompton, 1993: 1). Moderni postradicionálni socijalni identiteti, oblikovani ponajviše protestantskim etosom svetovne askeze i novim kulturnim standardima utilitarizma, sa revolucionarnom snagom koja ohrabruje permanentnu promenu postojećeg u pravcu progressa i reda, više ne zahtevaju transcendentne izvore smisla. (Marinković, 2006: 53)

prvih višestranačkih izbora morali su uvažiti kako individualna prava građana tako i kolektivne specifičnosti bosanskohercegovačkih naroda, kulture i historije. Ovaj proces naglo je prekinut ratnim dešavanjima u aprilu 1992. godine. Poslijeratni period je obilježen sasvim neuobičajenim procesom političke tranzicije čiji je temelj bio mirovni ugovor, a unutar istog član. 4. je postao ustav Bosne i Hercegovine. Tranzicija društva započeta 1991. godine, a koja se trebala zasnivati na uvažavanju ekonomske, političke i kulturne historije BiH, je zaustavljena odnosno vraćena unazad. Država i društvo uređeni su na principima ratnog osvajanja i administrativne podjele do tada nezapamćene u historiji BiH. Priznati su *de facto* rezultati razaranja i genocida uz uspostavljanje direktne pozicije međunarodne zajednice unutar novih administrativno-pravnih okvira države.

Kako je vrijeme odmicalo politički predstavnici vladajućih narodnih partija imali su sve divergentnije političke ciljeve. Predstavnici novoformiranog manjeg administrativnog dijela BiH sa većinskim udjelom srpsko-bosanske populacije u svojim političkim redovima direktno su učestvovali u razaranju države na najvišim nivoima vlasti, kako civilne tako i vojne. Politički predstavnici u Federaciji BiH u istom periodu, umjesto usmjeravanja svog rada na obnovu privrednih, obrazovnih i ostalih potencijala, grade svoju politiku na podlozi „identiteta žrtve“ i umrtvljuju potencijal obnove države i društva. Za ovaj period političko-društvene tranzicije vrijedi Kalanjev teorijski osvrt na bivša socijalistička društva uključujući i bosanskohercegovačko: „Identifikacija s idejom demokratske države kao konkretnog oblika demokratskog društva (...) se očitovala na dva načina... Političke stranke su obilježene ili nacionalno-tradicijskim ili građansko-demokratskim nominalno-simboličkim stilizacijama“ (Kalanj, 2007: 118). Stranke predstavljaju neposredno-empirijski a država predstavlja transcendentalni izraz identitetsko-konstruktivskog odnosa. Stranački su identiteti kao grupni identiteti percipirani kao empirijski najprikladniji i posredovno najdjelotvorniji instrument oblikovanja „svoje“ pravedne države koja se zasniva na načelima slobode i jednakosti. Ali: „Umjesto „državnog razloga“ na scenu stupaju pluralni stranački razlozi, tako da se država pojavljuje kao krajnja pozadinska zajednica, a stranke kao utjelovljenje konkretnih identitetsko-interesnih projekcija koje država, taj poopćeni identitet, nije kadra zadovoljiti. Političke stranke postaju glavnim instrumentom političke konstrukcije društvenosti a država borilištem za pobjedu, prevagu ili provođenje ovog ili onog stranačkog poimanja društvenosti“ (Kalanj, 2007: 119).

Navedena teorijska analiza u potpunosti je primjenjiva u dijelu koji se odnosi na pojavu pluralnih stranačkih razloga i stranaka kao utjelovljenja konkretnih identitetsko-interesnih projekcija, namjesto države kao konkretnog oblika funkcionalnog demokratskog društva. Iza ovako koncipiranih identitetskih pozicija stajale su sasvim suprotstavljene vizije kolektivnih identiteta kreirane unutar suprotstavljenih ideoloških percepcija stanja i perspektiva bosanskohercegovačkog društva i države. Ideologije i njihovi eksponenti koji su vidjeli Bosnu i Hercegovinu kao dio susjednih država Srbije i Hrvatske svoj epilog su dobili na Međunarodnom sudu za bivšu Jugoslaviju u formi presuda za genocid i udruženi zločinački poduhvat. S druge strane, predstavnici bošnjačkih političkih stranaka zatočeni su u „ideologiji žrtve“ i zaokupljeni ciljno-instrumentalnim usko stranačkim projekcijama, namjesto jasnih konkretnih akcija za privredni i društveni razvoj i obnovu. Rezultati ovakvih društveno-političkih stremljenja spojenih sa neoliberalnom kapitalističkom ideologijom, čiji su eksponenti u BiH predstavnici međunarodnih organizacija zadovoljni sa tzv. demokratskom procedurom i formalnim funkcioniranjem političkog sistema Bosne i Hercegovine, ogledaju se u stagnaciji i nazadovanju bosanskohercegovačkog društva.

Postjugoslavenska društva, nakon desetljeća „odozgo“ definiranog i sistemski zadanog identiteta, našla su se pred izazovom da se definiraju „odozdo“ i da reaktiviraju, ožive ili iznova konstruiraju pretpostavke svake posebnosti. „Pitanje identiteta ispostavilo se kao jedan od glavnih indikatora oblikovanja i dokazivanja zasebnosti“ (Kalanj, 2005: 64). Rezultat ovakvog identitetskog procesa je odbacivanje socijalističkog kolektivismu i prihvatanje minimalnih liberalno-institucionalnih formi, ali ne i njihovog vrijednosnog sadržaja. Stranke u Bosni i Hercegovini su samo zamijenile vrijednosni sadržaj kolektivismu, od socijalističke prešlo sa na nacionalnu sadržajnost.

Građanski kod kolektivnog identiteta zasnovan na prisnosti koja podrazumijeva implicitna pravila, tradiciju i socijalne rutine, polazi od činjenice da se pojedincima i grupama mogu normativno osigurati univerzalna građansko-politička prava. Međutim, međuentitetske snošljivosti i obzirnosti koje čine temelj građanskog kolektivnog identiteta, što podrazumijeva priznavanje drugoga i drugačijega, ipak u praksi ne ostvaruju puninu političke izvedbe. U praksi, politika priznavanja bi trebala biti okosnica rješavanja problema posebnih kulturnih prilika i potreba

različitih etničkih grupa, što se danas naročito očituje u multikulturalnoj formi identitetske politike (Sršen, 2013).

Strukturni problemi u savremenom bosanskohercegovačkom društvu ogledaju se u intenzivnim promjenama na području kulture, politike, nauke i medija. Još za vrijeme rata Bosna je bila, kako zapaža Doubt, poprište različitih ideologija: nacionalizma, demokratije, liberalizma, modernizma i postmodernizma. U takvim okolnostima značajno je narušena sfera moralnosti.⁷ „Motivacija za ovakvo postupanje bila je uništiti zajednicu i razoriti društveni poredak, na kom je zajednica počivala stoljećima“ (Doubt, 2003: 12).

Bosna i Hercegovina u postratnom periodu nije ostala izvan tokova transnacionalnog kapitalizma. „Ideja nacionalne države u kojoj dominira jedna etnonacija proistječe iz kapitalističkih proizvodnih odnosa koji obesmišljavaju i destruiraju pluralnu zajednicu kakva je BiH“ (Mujkić, 2018: 157). Posljedice neoliberalnog kapitalističkog ideološkog projekta ogledaju se u odlasku najproduktivnijih stanovnika ove zemlje, srozavanju domaćih institucija visokog školstva, te procesu proizvodnja bijede. Tržišni fundamentalizam je postao prijetnja sigurnosti proizvođači armije suvišnih, a nacionalizam je postao najubojitiji mehanizam protiv pripadnika vlastite nacije (Lavić, 2018: 158). Kompradorsko služenje velikim multinacionalnim kompanijama vezano je direktno za političku viziju države sa strane novonastale klase u postratnom društvenom sistemu. Po viđenju ove klase „(...)država uspostavlja političku dominaciju tako što svaka vladajuća klasa stvara vlastitu državu po svojoj mjeri, kojom prema tome može manipulirati po svojoj volji i prema svojim interesima“ (Lavić, 2018: 50).

Zahvaljujući velikodržavnim politikama od 19. stoljeća se proširila ideologija antibosanstva kroz sve segmente kulture, politike, ekonomije i svakodnevnog života. I trenutna slika odnosa u bosanskohercegovačkom društvu omeđena je sa tri ideološke konstrukcije. Prva ideologija je ona genocidna a rezultat je susjednih velikodržavnih koncepata; druga ideologija je ideologija žrtve koja je izronila iz

⁷„Bosnia became a theater. It became a stage on which the tensions between and within various ideologies like nationalism, modernity, democracy, liberalism, postmodernism, and morality were sharply dramatized. Bosnia, however, is also more than a stage. It is a social entity. It is a reality that the theater analogy alone cannot grasp.“ (Doubt, 2000:7)

bošnjačke političke scene a manifestira se u pasivizaciji pozitivnih potencijala naroda; treća ideologija je ideologija neoliberalnog kapitalizma koja se nadvija nad cjelokupnom svjetskom populacijom. Cilj velikodržavnih ideologija susjednih država je otkidanje narodnog bića od bosanstva. „Ova ideologija je osmišljena i provođena kao prepoznatljiv antibosanski projekt u vremenu i prostoru, znanosti i svakodnevnom životu, kulturnim formama i zdravorazumskim predrasudama, militantnim pothvatima sa zločinima nad ljudima i diplomatskim potezima umanjivanja tih strašnih zlodjela“ (Lavić, 2018: 10).

Bez obzira na klasna, simboličko-kulturalna i politička obilježja, društveno isključeni identiteti obuhvataju najveći dio bosanskohercegovačkog stanovništva u odnosu na vladajuće političke elite. „Osjećaj isključenosti vlastitog individualnog ili kolektivnog identiteta mnogo je dublji od percepcije marginalnog ili obespravljenog socijalnog položaja“ (Kalanj, 2007: 146). Isključenost identiteta predstavlja radikalizirani ili fundamentalizirani izraz nekog realnog stanja socijalnih odnosa. Kao posljedica neoliberalne kapitalističke paradigme u strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva došlo je do formiranja posebne grupe stanovništva – prekarijata. „Bosanski prekarijat u osnovi može biti posmatran kao društvena grupa i klasa koja ima formalno obrazovanje, ali je ono uglavnom zastarjelo, ideologizirano, ograničeno, nepovezano sa svjetskim tokovima znanja, gotovo neupotrebljivo“ (Lavić, 2018: 41). Nadalje, tu je i prisutnost „podklase“, tj. grupe stanovništva koja se nalazi izvan granica društva, izvan grupa unutar kojih se može tražiti identitet a time i pravo na legitimno mjesto u ukupnosti. Podklasu čine „(...)izbačeni iz društvenog prostora u kojem se identiteti traže, odabiru i grade, vrednuju, potvrđuju i pobijaju. Svedeni na čisto animalni život, u kojem su svi prepoznatljivi ljudski izdanci potkresani ili uništeni. Izbjeglice, neteritorijalni u svijetu teritorijalno zasnovane stvarnosti“ (Bauman, 2009: 38).

Komunikacija kulturnih identiteta

Kontinuitet bosanskohercegovačke multilateralnosti na nivou svakodnevnog mogli smo kroz povijest čitati kao kultuno-komunikacijski proces u kojemu su se prenosile poruke i značenja u formi stalne interakcije između pojedinaca i grupa, aktera i sistema, prošlosti i sadašnjosti, normativnih poredaka i svakodnevnog života (Kalanj, 2007: 133). Kulturna komunikacija je predstavljala sveopću komunikaciju koja je povezivala različite identitete, stavljala ih u interkulturalni i akulturacijski

odnos, približavala ih i udaljavala u zavisnosti od otvorenosti ili otpora njihovih konstrukcija. „Kulturni identiteti međusobno komuniciraju čak i onda kada su zavađeni, upravo zbog toga što je kultura onaj osnovni ekspresivni medij pomoću kojeg se grupe ili zajednice dokazuju u vlastitim očima i, pogotovo, u očima drugih” (Kalanj, 2007: 135). Kada su pojedinci i kolektiviteti istovremeno raspolagali istim principima i sličnim povijesnim iskustvima interkulturalna komunikacija se odvijala u formi dijaloga. Kultura nema samo funkciju „omeđivanja” identiteta nego i funkciju komunikacije među imaginarijama identiteta. Međutim, u Bosni i Hercegovini se ovaj proces od rata do danas odvija pod sjenom politiziranih, etniziranih kulturnih identiteta dizajniranih u tvornicama nacionalnih političkih elita. Na primjeru zajednica ili zajedničkih društveno-životnih sklopova koji konstituiraju identitete, a koje analizira Kalanj (2005), možemo nazrijeti opseg destrukcije vezivnog tkiva bosanskohercegovačkog društva. Naime, Kalanj smatra da sljedeće vrste zajednica konstituiraju identitete: *zajednica mjesta*, fizička i geografska povezanost s nekim lokalitetom, mjesto gdje živimo; *zajednica sjećanja*, koja oblikuje prošlost i povijesna je dimenzija kohezije zadnjih nekoliko generacija; *psihološka zajednica* kao „(...) skupina osoba koje sudjeluju u zajedničkoj djelatnosti i imaju iskustvo zajedništva u psihološkom smislu jer nastaje oko zajedničkih ciljeva. Takve zajednice, koje se osnivaju na interakciji licem u lice, vođene su osjećanjima povjerenja, kooperacije i altruizma u tom smislu da konstitutivni članovi imaju na umu dobro zajednice“ (Kalanj, 2005: 58).

Razilaženje oko nedavne historije Bosne i Hercegovine, iako bi trebalo biti anulirano presudama Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu, prisutno je i dalje na svim instancama uključujući i zakonodavne institucije BiH, što je apsurd je bez presedana i dezintegrirajući faktor društva kao zajednice sjećanja. Interakcije malih razmjera na mnogim područjima društva odvijaju se unutar novoformiranih monoetničkih teritorija. Novoformirane zajednice teritorija nastale etničkim čišćenjem ili zbjegovima sa etnički očišćenih područja, oblikovane su kao novoformirana geta po vizuri projekta genocida i „ideologije žrtve“. Namjesto korištenja povoljnih prilika i pomoći od strane međunarodne zajednice, osim za izgradnju objekata i obnovu infrastrukture, propuštena je prilika za izgradnju institucija države posvećenih suštinskoj obnovi društva (Žiga, 2007: 154). Nepovoljna je okolnost i to da se bosansko društvo trebalo reintegrirati kada su se na globalnom nivou dešavale promjene poput desocijalizacije, opadanja

društvenosti, rastakanja društava, značajnog prodora raznovrsnih oblika nasilja, koje odbacuje sve društvene norme i vrijednosti, uspona kulturnih zahtjeva u vidu poziva na partikularni subjekt i traženje kulturnih prava (Kalanj, 2007: 127). Poslije rata bosanskohercegovačko društvo od svojih pripadnika zahtijeva paralelno snalaženje na tržištu ideoloških proizvoda uz zahtjeve za obnovu minimalnih kapaciteta ratom porušenih institucija i društvenih odnosa. Ishodi tih grčevitih nastojanja bili su u pravilu skromni usljed proklizavanja u jaz simboličkih i empirijskih suprotnosti između kvazidemokratskih političkih opcija novoformiranih liberalno-kapitalistički usmjerenih političkih elita, s jedne, i egzistencijalno osiromašenog stanovništva, s druge strane.

Kao posljedica procesa tranzicije javlja se i disocijacija između instrumentalne i komunitarne umnosti, „između aktera ekonomske globalizacije usredotočenih na „kompetencije i koncepte” i aktera lokalnog integrizma, usredotočenih na obnovu nesocijalnih identiteta i kulturnih pripadnosti, više nego na razvoj funkcionalnih društvenih uloga” (Kalanj, 2007: 141). U doba nacionalizma kolektivna solidarnost i homogenost direktna su posljedica individualnog djelovanja vođenog interesom. Etnički ratovi i ratovi država stvaraju stanje nesavršenog tržišta u kojem se individualna instrumentalna racionalnost situacijski pretvara u pojačanu grupnu racionalnost. „Događaje u Bosni nije teško tumačiti kao nusproizvode hladne, proračunate grabeži za zemlju Srba i Hrvata protiv njihovih slabijih muslimanskih žrtava, jer otimanje teritorija je, poput drugih oblika pljačke, korisno kada nema učinkovite državne vlasti” (Malešević, 2011: 22). Izgradnja identiteta teško je razdvojiva od sredine u kojoj se odvija. Sistemi simbola ugrađeni su u proces izgradnje značenja toga ko smo. Ukoliko stvarne razlike među ljudima nisu izražene i simbolički osmišljene, izmišljene granice postaju izraženije. (Woodward, 2002: 76)

Kulturno-ideološka sfera

Ideologije oblikuju osnovu grupnog identiteta, temeljne vrijednosti i pretpostavke koje su kriterij pripadnosti grupi, položaja u društvu i odnosa sa drugim grupama. Tako ispada da je *ideologizacija kulturnih identiteta* jedna od markantnih značajki kasne, „dezideologizirane“ modernosti. Ideologije etnicizma, ekologizma, feminizma, rodnosti, regionalizma, suverenizma, socijalno-državnog paternalizma itd. ispostavljaju se kao fundamentalne opomene načelima linearne modernizacije,

kao razlikovni tokovi koje je modernizacija omogućila pa ih stoga mora i integrirati u svoju postlinearnu logiku heterogenosti (Kalanj, 2007: 136). *Vice versa*, vrijedi podsjetiti da svako složeno društvo još uvijek ima kulturno-ideološku sferu čiji nosioci (moderni stručnjaci, intelektualci i mediji) opravdavaju vladajući društveni poredak kome „osiguravaju” viši smisao. U takvom poretku ekonomska sfera materijalno osigurava postojeće konjunktore jer kanalizira bogatstvo u rukama gornje društvene klase, drži vojno-politički monopol kao i monopol na znanje i „tumačenje smisla zajedničkog života” (Katunarić, 2012: 119).

U kontekstu društvenih nauka etnicitet ne predstavlja grupu nego oblik društvenih odnosa, a nacionalizam dinamički niz povijesno oblikovanih procesa. Navedena tvrdnja ne poriče objektivno postojeće kulturne razlike „(...)zbog toga što su kulturne razlike tako stvarne i vidljive da mogu postati objekti etnicizacije i nacionalizacije“ (Malešević, 2006: 27). Rasa, etnicitet, nacionalitet ne predstavljaju sadržaje koji realno postoje u svijetu već se odnose na perspektive o svijetu. Uspješnost određene ideologije predstavlja stepen njene naturalizacije, to jest načina kako se određena značenja i polazišta prihvataju kao univerzalna i prirodna. Ideologija pruža jasnoću koja je gotova tvrdnja a ne stvar objašnjenja. „Nacionalizam predstavlja „operativnu” ideologiju moderne. Normativni okvir ideologije formuliran je da bi naglasio ključne dijelove određenog svjetonazora i sastoji se od jasno formuliranih izjava koje se odnose na strukturu i organizaciju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti društva” (Malešević, 2006: 93). Operativno polje ideologije predstavlja domen egzistencijalne suprotstavljenosti i konkretnog dinamizma vrijednosti „(...)gdje se različite predstave o svijetu i različite perspektive stvarnosti bore za „duše” svih i svakoga” (Malešević, 2006: 94). Ključni principi i ideje operativnog stuba ideologije najčešće su personalizirani u zamislima konkretnih pojedinaca kako bi bili prepoznatljivi i prihvatljivi masovnoj publici. Jezik ideologije je najčešće jezik afekata, individualnih ili kolektivnih interesa. Pri tome kolektivni kulturni entiteti i njihova interakcija postaju ključnom pretpostavkom razumijevanja zbilje. Kulturni problemi su postali tako važni da se upravo oko njih mora organizirati društvena misao (Kalanj, 2007: 127).

Zaključak

Analiza stanja i perspektiva savremenog bosanskohercegovačkog društva podrazumijevala je propitivanje oblika društvenog poretka prije, tokom i poslije genocida. Uništenje društvenog konteksta, kako smo naglasili, predstavljalo je pokušaj uništenja društva. „Motivacija za ovakvo postupanje bila je uništiti zajednicu i razoriti društveni poredak na kom je zajednica počivala stoljećima“ (Doubt, 2003: 12). Atak na deteritorijaliziranu prirodu i multikulturalnost bosanskog identiteta te nemoć međunarodne zajednice da ga procesualno obuhvati doveli su do stvaranja etnički definiranih enklava kao nove političke strukture Bosne, koja se iz današnje perspektive ukazuje, zapravo, kao implicitni cilj politike koja je po receptu međunarodne zajednice sprovedena u svrhu okončanja rata (Campbell, 2003: 134). Ignorisanjem kompleksne prirode bosanskog društva međunarodna je zajednica postala saučesnikom u nasilnom instaliranju nacionalističkih imaginarija. Zahvaljujući tome kulturne razlike postale su predmet etnicizacije i nacionalističkih ciljeva.

5.3. Bosanskohercegovačka heteronomija

Pojam heteronomija (grč. heteros - različito, nomos - zakon) ima više značenja - određenost po nečemu tuđem, zavisnost od tuđih zakona, izvanjsko određenje, po drugome uspostavljen red, ovisnost o zakonima koje je uspostavio neko drugi. Složeno društvo sastoji se od tri ključne sfere: kulturno-ideološke, ekonomske i vojno-političke. Predstavници kulturno-ideološke sfere 'opravdavaju' svoje postojanje dajući poretku „viši“ smisao, ekonomska sfera društvenom poretku pruža materijalnu osnovu koncentrirajući bogatstvo uglavnom u rukama gornje klase. Gornja klasa posjeduje vojno-politički i kulturno-ideološki monopol, odnosno monopol na tumačenje života u zajednici i monopol na znanje (Katunarić, 2012: 119-120). Navedene sfere u bosanskohercegovačkom društvu, međutim, ne odražavaju u potpunosti takvo stanje. Njihovo funkcioniranje daje utisak određenosti po nečemu izvanjskom i ovisnosti o zakonima koje je uspostavio neko drugi a ne bosanskohercegovački građani odnosno njihovom voljom izabrani parlamentarni predstavnici.

Drugu polovinu 20. stoljeća u BiH karakteriziraju razvojne intervencije i društvene transformacije. Odvijaju se u globalnom kontekstu u kojem se istodobno političke, ekonomske, kulturne... granice cijelo vrijeme prekoračuju i stalno iznova crtaju. U takvom okruženju odvijaju se procesi zaoštavanja i omekšavanja suprotnosti sukladno društveno konstruiranoj i samopromjenjivoj prirodi društvenog života. Valovi administrativnih reformi nameću se u ime poboljšanja efikasnosti i racionalnosti. U praksi društveni akteri, individualni i kolektivni, primorani su na samoorganizaciju. Svi oni koji naseljavaju, iskušavaju i transformiraju konture i detalje društvenog krajolika dio su nametnute samoorganizacije (Long, 2001: 11). Osuđeni su pri tome na serije međupovezanih bitaka oko resursa, značenja, institucionalne legitimacije i kontrole (proizvodnje i preskripcije značenja). U sociološkom smislu, perspektiva usmjerena na aktere i pitanja koja se odnose na konceptualizaciju akcije u centar pažnje stavlja proces promjene. Svakodnevni život predstavlja teren gdje se cilj akcije aktera ili ostvaruje ili je prevalencija na strani djelovanja faktora koji sprečavaju ostvarenje cilja. Sinergetska historizacija i sociologizacija raazumijevanja svakodnevnog života uklapa svakodnevno u šire okvire konkretnog društvenog poretka, u tokove privrede, politike i kulture. Svakodnevnicu promatramo kao vremenoprostor u kojem se odigrava splet uloga pojedinaca u oblastima profesionalnog angažmana, porodice, slobodnog vremena itd. koje su ograničene mogućnostima raspoloživim u određenom društvu. Svakodnevni život je sfera u kojoj pojedinac zadovoljava svoje potrebe u određenom društvenom kontekstu koji određuje količinu i vrstu resursa na raspolaganju, moguće aktivnosti kojima se te potrebe mogu zadovoljiti, te stepen zadovoljenja tih potreba (Spasić, 2004: 324). Ali, iz te sfere ne mogu poteći promjene ni pojedinačne ni ukupnog poretka. Autonomija pojedinca, nije dovoljan, ali jeste nužan uslov civilnog djelovanja. To je najuočljivije u onim društvima gdje su promjene najpotrebnije. Ljudi u razorenim društvima, za razliku od funkcionalnih društava, gube orijentir za djelovanje. Raspad na institucionalnom nivou ne smije stoga blokirati interes za posmatranjem svakodnevnice aktera u konkretnoj događajnosti, za analizu uticaja makroprocessa na nivo porodice i pojedinca, probleme rada i poduzetništva, sive ekonomije i zaposlenosti.

Tako dizajniran pristup analizi svakodnevnice najviše duguje francuskom sociologu Jean Claude Kaufmannu koji na poseban način promatra odnos pojedinca i modernog društva. Jedan od njegovih argumenata o promjenama u modernom

društvu vezan je za pitanje o identitetu, odnosno pitanje slobode i autonomije pojedinca u okviru novonastalih društvenih odnosa (Kaufmann, 2006:46). Posljedice promjena nastalih slomom feudalnog sistema i dezagregacijom zajednica rezultirale su formiranjem koncepta pojedinca primoranog na samoodređenje u novim društvenim odnosima. Međutim, takav pojam pojedinca nije predstavljao rezultat slabljenja društvene kontrole već njenog pooštavanja (Kaufmann, 2006: 45)⁸.

Jedinstvo razlika ili zaborav razlike?⁹

Zajedničke ideje su uslov zajedničkog djelovanja, a zajedničko djelovanje omogućava postojanje društvenog tijela. Da bi društveno tijelo postojalo i da bi prosperiralo potrebno je da većina članova istog društva podržava zajedničke ideje. „Prema tome, da bi društvo postojalo i, štoviše, da bi prosperiralo, potrebno je da svi duhovi građana uvijek budu na okupu i da ih zajednički održavaju neke glavne ideje. A to je moguće samo tako da svaki od njih svoja mišljenja ponekad crpi iz istog izvora i da suglasno prihvati stanoviti broj uvriježenih ideja”. (Kalanj, 2007: 130) Zajedničke ideje su osnov konstituiranja društveno-životnih sklopova koji su osnov za konstituiranje identiteta. Prvu vrstu zajednica ili društveno-životnih sklopova Daniel Bell naziva *zajedništvo mjesta* – a odnosi se na fizičku i geografsku povezanost s nekim lokalitetom, na mjesto gdje živimo. Slijedi *zajednica sjećanja* koju oblikuje prošlost i kroz povijesnu dimenziju uključuje zadnjih nekoliko generacija. Treći i posljednji tip zajednice je *psihološka zajednica* koja nastaje oko zajedničkih ciljeva. „Takve zajednice, koje se osnivaju na interakciji licem u lice, vođene su osjećanjima povjerenja, kooperacije i altruizma u tom smislu da konstitutivni članovi imaju na umu dobro zajednice” (Bell, 2004: 174).

⁸ Međutim, u kasnoj modernoj izvor kontrole nad građanima je izmjenjen. Umjesto državne i društvene regulacije društvenih odnosa na pozornicu je nastupila ideologija slobode izbora. Bauman veli: „Društvo od vas ne želi ništa osim da ostanete u igri i imate na stolu dovoljno žetona da biste mogli nastaviti igrati. Snaga društva i njegova moć nad individuama sada počivaju u tome što ga se ne može precizno locirati i identificirati“ (Bauman, 2009: 47)

⁹ Prvu sintagmu iz međunaslova upotrebljava Jusuf Žiga da bi opisao višestoljetni koncept zajedništva različitih etničkih, religijskih skupina i kulturnih modela bosanskohercegovačkog društva (Žiga, 2007). Druga sintagma, ujedno i naslov knjige Senadina Lavića, karakteristična je za savremenu paradigmu neoliberalnog kapitalizma koji potire kako razlike na svjetskom nivou tako i u lokalnim kontekstima, uključujući i bosanskohercegovački. (Lavić, 2018)

Ukoliko navedenu tipologiju zajedništva pokušamo primijeniti na bosanskohercegovačko društvo uočavamo da je zajednica mjesta – lokalnog mjesta stanovanja i mjesta u geo-političkom smislu (države) – u nekoj mjeri prihvatljiva za građane Bosne i Hercegovine. Drugi tip zajednice - zajednica sjećanja - bitno je ideološki oblikovana za većinu stanovništva, u spektru od etničkih isključivosti do zatočeništva u vizuri „bratstva i jedinstva”, bez moguće vizije budućnosti i s karakteristikom konstantnog življenja u prošlom vremenu. Psihološka zajednica kao treći tip zajednice je područje u kojem je najteže ostvarenje kooperacije, altruizma i povjerenja u postojećim konjunkturama bosanskohercegovačkog društva. I zajednice građana su podijeljene etnički pa *de facto* u novoj administrativno-pravnoj podjeli, a prema rezultatima ratnih ciljeva, događa se obistinjenje obskurnih maštarija o etno-getoiziranim ostrvima konstitutivnih naroda. Dakako, rezultati Popisa stanovništva iz 2013. godine jasno pokazuju etničku sliku BiH (monoetničku sliku dijelova BiH) kao i rezultate povratka stanovništva u vlastite domove. Psihološka zajednica teško će biti osnov za funkcioniranje institucija države na bilo kojem dijelu BiH a imajući u vidu vizije društva i države vladajućih političkih oligarhija, jer, kako kaže Vedad Spahić: „(...)ako je za to pretpostavka konsenzus svih skupina oko temeljnih vrijednosti i vizije budućnosti, nacionalna strategija i strateško objedinjavanje svih promotivnih napora različitih državnih institucija, onda Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, uzmemo li u obzir realne sposobnosti projektovanja i afirmacije identiteta, u toj priči još dugo neće biti“ (Spahić, 2016: 124-125) Isti narativ o identitetu možemo slobodno primijeniti i na ostale konstitutivne narode. Institucionalni kontekst političkog zajedništva u Bosni i Hercegovini nalazi se, a vjerovatno će i ostati, u okvirima nacionalne države ili države nacija. Unatoč futurističkim najavama raspada nacionalnih država i oblikovanja novih formi državnih i nadnacionalnih saveza, i dalje se prkosno vihore nacionalne zastave. Iako je došlo do desupstancijalizacije institucija nacionalne države te konstituisanja nadnacionalnih saveza (EU), nacionalna država neće nestati kao oblik političko-društvenog uređenja, bar ne u doglednoj budućnosti,¹⁰ nego „(...)će još dugo vremena nacije i nacionalne države predstavljati glavnu točku objedinjavanja, onu koja je sposobnija definirati identitet građana” (Cerutti, 2006: 58).

¹⁰„Budući da su nacionalne kulture imale središnju ulogu s obzirom na učvršćivanje odnosa između političkog identiteta, samoodređenja i državne moći one jesu i ostat će vrlo snažnim izvorima etičkih i političkih motivacija” (Held/McGrew, 2002: 29).

Lekcije u periodu „izgradnje mira“

Da li se nakon rasula na institucionalnom nivou mogu nazrijeti klice ekonomske, društvene i kulturne modernizacije na nivou svakodnevnog života savremenog bosanskohercegovačkog društva? Oživljavanje struktura socijalne države zaustavljeno je suprotstavljenim i nekonzistentnim vizijama i aktivnostima etniciziranih lokalnih, nacionalnih pa međunarodnih institucija koje su pristale funkcionirati na istoj etno-matrici. Širenjem separatističkih i nacionalističkih lojalnosti te dvosmislenim institucionaliziranjem funkcija međunarodne zajednice došlo je do fragmentiranja i multipliciranja političkog autoriteta.¹¹ Period neposredno poslije potpisivanja mirovnog sporazuma i nekoliko godina iza toga može se obuhvatiti pojmom neopatrimonizma, u kojem se na području političkog uređenja BiH odvija proces kombinacije formalno-demokratskih institucija sa odnosima moći zasnovanim na patronaži.¹² Proces demokratizacije institucija u istom periodu pokušao se uspostaviti putem jačanja aktivizma građana i asocijacija koje su trebale nadzirati (zlo)upotrebu političke moći. Međutim, ustajali javni diskurs etnokratije ostavio je zalaganje za ekonomsku i društvenu pravdu na deklarativnom i predizbornom nivou dok je anomično civilno društvo, oblikovano od strane međunarodnih organizacija u okviru tehnokratske „logike projekata“ i apolitičnog sektora pružanja usluga, išlo ruku pod ruku sa etnopolitičkim procesima umrtvljivanja socijalne države. „Upravljanje hibridnom državom odvija se pod uslovima dvostruke hegemonije lokalnih nacionalista i međunarodnih liberalista.

¹¹ „Nakon ogromne količine međunarodne pomoći za obnovu srušene ekonomije, tvornica i objekata, formirane su međunarodne institucije unutar državnih institucija. Izumljena je aktivna institucionalna organizacija. Očekivalo se od bosanskih političkih predstavnika da igraju ulogu odgovornih učesnika demokratskih proceduralnih uloga na svim institucionalnim razinama, ali s dvosmislenom ulogom predstavnika EU i UN-a koji su imali moć opoziva legalnih političkih odluka. Karakteristike bosanskog društva u godinama nakon rata mogu se sažeti kao "novi feudalizam" (Deacon, Stubbs, 1997: 1).

¹² „(...)upravljanje u Bosni i Hercegovini može se okarakterizirati kao neopatrimonizam, definiran pokroviteljstvom i klijentelističkim odnosima moći unutar institucija formalne pravne države“ (Shank, 2017a: 671). Prema Shanku neopatrimonizam predstavlja process u kojem funkcioniraju formalna pravila, ali u realnosti istog režima neformalna pravila i norme imaju prednost pred formalnim institucijama.

Hegemonija se reproducira i kroz državne institucije, gdje su međunarodni akteri uspostavili pravo da interveniraju i gdje su etnička kolektivna prava institucionalizirana kao i u organizacijama civilnog društva gdje su etničke organizacije civilnog društva postali klijenti političkih organizacija” (Puljek-Shank, 2018: 18).

Paralelno sa malim naprecima u rehabilitaciji institucija državne vlasti i socijalne države, u društvu se odvijaju procesi instrumentalne identifikacije i glumljene retraditionalizacije. Nakon desetljeća „odozgo” nametnute identifikacije etničke grupe prihvataju stranačke vizure „dobrog” društva i plauzibilnog identiteta. Sa uspostavljanjem novih vrijednosnih sistema nakon raspada socijalističkih normativa, dolazi do stanja u kojem se individue vezuju za grupe manje zbog ubjeđenja u zajedničke vrijednosti a više zbog lepeze interesa i mogućnosti koje se tom pripadnošću pružaju. U postjugoslovenskim društvima, slično kao i u postsovjetskim, odvija se proces fiktivne, simboličke i teatralizirane tradicionalizacije a manje stvarnog okretanja tradicionalnim vrijednostima. Faza u kojoj su stvarne razlike među članovima društva bile u glavnom socijalne prešla je u fazu u kojoj su simbolički osmišljene izmišljene granice postale glavne linije društvenih podjela (Woodward, 2002: 76). Razlike koje nisu bile poznate u kapitalističko-liberalnoj formi demokratije postale su dominantne. Riječ je, u neku ruku, o hipertrofiji ili karikaturi kasnomodernih trendova na kulturnom planu, tj. traženja prava na posebnosti i različitosti. „Kulturni problem su postali tako važni da se upravo oko njih mora organizirati društvena misao” (Kalanj, 2007: 136). Vodilo je to disocijaciji, rastvaranju društva, nasilju koje odbacuje društvene norme i vrijednosti. Ali upravo u ekspanziji tih neobuzdanih manipulativnih neokomunitarnih poziva na osobnost i traženje kulturnih prava civilno društvo se ukazuje kao mogući oblik istinske manifestacije društvenosti. „Ono se, u neku ruku, percipira kao lijek za sve društvene bolesti (...) izvan domašaja stranaka i formalnih državno-institucionalnih aparata, na rubovima njihovih taktičko-političkih igara ili programskih strategija moći“ (Kalanj, 2007: 120). Ipak, efikasnog civilnog društva nema bez efikasnih institucija države.¹³

¹³ Kako ističu istraživači civilnog društva, neuspjeh sektora civilnog društva da funkcioniра nakon sukoba leži u poslijeratnoj politici u BiH, neodgovornom ponašanju političkih predstavnika svih razina vlasti, ali prije svega u slabo obnovljenom institucionalnom sustavu države jer „(...)razvoj

U doba „kraja ideologija“ dominantne vrijednosti koje usvajaju društveni akteri usmjerene su ciljno-instrumentalno. Za instrumentaliste kultura je mogućnost, „resurs“ iz koga pojedinci i grupe po vlastitoj volji crpe svoje ambleme. U doba kasne „dezideologizirane“ moderne „(...)suštinska je upravo ta amblematičnost, transparentnost, prezentnost, jer identitet o kome se govori, čedo je liberalnih demokratija i bogate povijesti njihovih zloupotreba“ (Spahić, 2016: 85). U postsocijalističkim društvima, kakvo je i bosanskohercegovačko, politička modernizacija je „ideju društveno-državnog totaliteta nadomjestila idejom državne konstrukcije koja počiva na pretpostavci pluralističkog i slobodno izbornog oblikovanja javne volje, ali da je pritom, svjesno ili paradigmatički-oportuno, *žrtvovala ili namjerno potisnula gotovo sve ideje društva i društvenosti koje „iskaču“ iz idealno-tipski shvaćene liberalne doktrine*“ (Kalanj, 2007: 117).

Aktore bosanskohercegovačkog društva u dobu kasne moderne možemo kategorizirati u pojmovima kao što su isključenost, prekarijat, priznatost i potklasa. U svijetu slobodnog kretanja robe, znanja, ljudi i kapitala bosanskohercegovački građani se kreću „slobodno“ od profesije do profesije čekirajući jeftine avionske letove ka zemljama Evropske unije. Prema popisu stanovništva iz 2013. godine u Bosni i Hercegovini populaciju mladih od 15 do 30 godina čini 17,7% od ukupne populacije stanovništva, od čega je 42-60% nezaposlenih. U obrazovnoj strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva, prema istom izvoru, tek je nešto više od 9% stanovništva sa fakultetskom diplomom.¹⁴ Prosječna starost stanovništva je iznad 30 godina. Relevantnost ostalih oficijelnih baza podataka je vrlo upitna. Nedavni podaci o broju radnih dozvola za bosanskohercegovačke građane u Sloveniji, prema slovenačkom izvoru, govore o preko 20.000, a prema bosanskohercegovačkom nešto iznad 10.000. Nije čudno što mlado radno sposobno stanovništvo ide u zemlje Evropske unije tražeći posao, posebno ako se ima u vidu kategorija bosanskohercegovačkih građana koji su zaposleni a napuštaju zemlju zajedno sa svojim porodicama. Ovoj kategoriji, uglavnom iz urbanih sredina, ne daje se medijska pažnja.

funkcionalnog civilnog društva leži u okviru stvaranja odgovornih i transparentnih državnih struktura" (Belloni, 2001: 178).

¹⁴ <http://www.popis.gov.ba/popis2013/knjigePregled.html> , datum posjete 10. 10. 2018.

Postavlja se pitanje: šta uopće možemo postići s obzirom na resurse koje posjedujemo? Prema Baumanu (2009), logika ciljne racionalnosti definirana je biranjem sredstava koja odgovaraju postizanju određenog ishoda, čemu uvijek prethodi utvrđivanje koliko su privlačni ishodi koji se mogu postići određenim sredstvima (Bauman, 2009: 44). U tako postavljenom okviru promotrićemo neke od karakteristika bosanskohercegovačkih društvenih aktera.

Ideološki okviri djelovanja bosanskohercegovačkih aktera

Naučno-tehnološki razvoj donio je sa sobom i nova prefinjena sredstva manipulacije. Poricanje ideoloških uticaja i zagovaranje kraja ideologije samo su nova ideologija čiji se „uticaji ostvaruju na manje vidljiv savremeniji i efikasniji način kroz nove metode i mehanizme, ili čak obnovljene sadržaje starih oblika i obrazaca društvenog života“ (Đurić 2004: 68). Koje ključne pojmove bismo mogli izdvojiti iz savremene društvene teorije, a koji karakteriziraju doba kasne modernosti u bosanskohercegovačkom društvu? Krenut ćemo od Baumanove analize modernog globalnog-fluidnog društva i pojma „priznatosti“. Baumanova analiza kasne, fluidne modernosti ili globalizirane ere ključni razlog rastakanja društvenih i državnih struktura nalazi u slabljenju ili destrukciji institucija socijalne države. Slabljenje funkcioniranja institucija socijalne države svoje porijeklo ima u monopolu jednog svjetonazora – liberalno kapitalističkog, a čije oličenje predstavljaju globalne finansijske korporacije i nepostojanje fiksnog centra moći unutar istih. Ključni problem vladajuće globalne elite je „priznatost“. To je, možda, jedino što ovom sektoru uspješnih nedostaje. Ali, „(...)sve većem dijelu čovječanstva „priznatost“ je maglovita zamisao i ostat će takvom sve dok se zazire od novca kao teme razgovora“ (Bauman, 2009: 36). Između globalno priznatih i neteritorijalnih (izbjeglice, samohrane majke, beskućnici itd.) u svijetu teritorijalno zasnovane stvarnosti nalazi se većina svjetskog stanovništva. Ovaj dio svjetske populacije bismo mogli označiti pojmom prekarijat. Dakle, prekarijat čine grupe koje imaju formalno obrazovanje koje nije u skladu sa zahtjevima tržišta. Posljedica zahtjeva tržišta su potrebe za stalnim stručnim usavršavanjem radne snage za nestalna radna mjesta i globalnu profesionalnu mobilnost. I „(...)bosanski prekarijat u osnovi može biti posmatran kao društvena grupa i klasa koja ima formalno obrazovanje, ali je ono uglavnom zastarjelo, ideologizirano, ograničeno, nepovezano sa svjetskim tokovima znanja, gotovo neupotrebljivo“ (Lavić, 2018: 41).

Treću kategoriju koja „krasi“ savremeni „dezideologizirani“ svijet možemo obuhvatiti pojmom potklase. Potklasa je grupa stanovništva u društvu koja se nalazi izvan granica društva, izvan grupe unutar koje se može tražiti identitet a time i pravo na legitimno mjesto u zajednici. „Izbačeni iz društvenog prostora u kojem se identiteti traže, odabiru i grade, vrednuju, potvrđuju i pobijaju (...) svedeni na „zoe“ čisto animalni život, u kojem su svi prepoznatljivi ljudski izdanci potkresani ili uništeni. Izbjeglice, neteritorijalni u svijetu teritorijalno zasnovane stvarnosti“ (Bauman, 2009: 38). I četvrta, naravno ne i posljednja, kategorija fluidne modernosti može se opisati pojmom isključenosti ili socijalne isključenosti.¹⁵ Isključenost ili osjećaj isključenosti identiteta dublji je od shvatanja marginalnog ili obespravljenog socijalnog položaja. „Isključenost je u neku ruku nadklasni i sociološki širi pojam, ali je po svom antropološkom sadržaju i obuhvatu čak i radikalniji od klasne razine socijalnog pitanja. Isključeni su identiteti u krajnjoj liniji socijalno strukturirani i uvijek valja voditi računa o tome da su njihova simbolička, kulturalna i politička očitovanja radikalizirani ili fundamentalizirani izrazi nekog realnog stanja socijalnih odnosa. Isključeni su identiteti zapravo, i bez obzira na svoja klasna, simboličko-kulturalna i politička obilježja, *socijalno isključeni identiteti*“ (Kalanj, 2007: 146).

Zaključak

U skladu sa prethodno prezentiranom analizom možemo reći da stanje bosanskohercegovačke heteronomije „krasi“ nekoliko elemenata društveno konstruirane stvarnosti.

U ideji postratne demokratske transformacije, koja je započela 1991. godine, nalazio se društveni okvir slobodne, političke, ekonomske i kulturne transformacije postjugoslovenskih društava. Specifikum Bosne i Hercegovine jeste da su u ustavne temelje i društvene normative uključeni strani državljani i međunarodne institucije

¹⁵ „Predugo gledanje u ponor, koji s vremenom se širi i postaje dublji, nije, dakle, problem samo marginaliziranih i poniženih, nego cijele zajednice (...) i jesmo li podlegli jakim komercijalnim snagama i promoterima *rational choice theory* koji nas nagovaraju da vjerujemo da gradimo naše identitete kroz slobodni izbor“ (Spahić, 2017: 200).

koji ograničavaju suverenitet države. Drugi element heteronomije predstavljaju na susjedne države konektovani nacionalistički ideološki programi, instrumentalno i ciljno orijentirani na svoje biračko tijelo i vlastite „opće ciljeve”. Treći element heteronomije čini dio organizacija civilnog društva formiranih od strane međunarodnih aktera, koje bi trebalo da predstavljavaju korektiv za neuspješno funkcioniranje institucija države a u praksi idu pod ruku sa prethodna dva elementa. I, naposljetku, četvrti element bosanskohercegovačke heteronomije su sami građani koji svojim neučestvovanjem u izbornim i drugim političkim aktivnostima prepuštaju prethodno spomenutim elementima heteronomije da „izvana” nameću normative cjelokupnom bosanskohercegovačkom stanovništvu.

Utjecajem političkih stranaka, medijskom pažnjom usmjerenom na partikularne identitetsko-društvene konfiguracije i međunarodnim uticajima urušen je model ravnopravnosti bosanskohercegovačkih naroda i građana. Iako se društvena stvarnost predstavlja drugačije, neoliberalni kapitalistički koncept postao je jedini tumač razvoja bosanskohercegovačkog društva. Na mjesto državnog suvereniteta postavljen je suverenitet naroda (Lavić, 2018: 10) premda je polovinom sedamdesetih godina prvo priznata Bosna i Hercegovina pa tek onda i Bošnjaci (Filandra, 2018: 16). Šaptom se pristalo na dioptriju kojom se posmatraju država, društvo, komšije itd. Umjesto stvarnosti „zamršenog” bosanskog identiteta nastupila je era „zaborava razlike” (Hadžimuhamedović, 2012: 236). Heteronomijsko stanje države i društva instalirano mirovnim rješenjima pothranjuju i domaći ideološki obrasci secesionističkog šovinizma i “ideologije žrtve” (Filandra, 2012: 367) a „cementira“ ga kapitalistička neoliberalna ideologija koja konzumeristički način života i samocenzuru uspješno prodaje pod geslom slobode izbora.

6. KULTURA I IDENTITET

6.1. Kultura kao konstitutivna dimenzija čovjekova životnog iskustva

Jednom nastala, kultura je postala čovjekov svijet, njegova neminovnost i sudbonosni milje, polje čovjekovog trajanja i življenja u znaku neizbježnog fatuma. Pojedinaac se rađa u kulturi, u porodici, njenoj kolijevci. Ostvaruje tu prve i nezaobilazne kontakte sa kulturom. Ona mu pruža već utvrđene obrasce koji olakšavaju njegovo uspinjanje i odrastanje. Kultura je „gramatika društvenog života“ (Golubović). Pojavljivanje kulture J. G. Herder smatra za etapu evolucionog procesa bitka povezanog s rađanjem ljudske vrste, te je shvata kao prilagodbu na sredinu u permanentnom sporu protivrječnih interesa i stremljenja vrste ka samoodržanju. Kultura predstavlja, po svojoj složenosti i obuhvatnosti, proćelni fenomen bez kojega pitanje o tome šta je čovjek ne bi nikada našlo pravog odgovora. Kultura je, zapravo, dokaz o traženju odgovora na to pitanje, ona je dokaz kako je čovjek, tražeći pouzdan odgovor, služeći se simbolizmom sadržanim u jeziku, mitu, religiji, umjetnosti, nauci, stvarao vlastiti svijet (Repovac, 2003: 11). Kako bi kazao Ernest Bloch, kultura doprinosi povijesnom naporu čovjeka da se domogne uspravnog hoda.

Odnos između kulture i pojedinca jest, i uvijek je bio, neobično ambivalentan. Čovjeka je neophodno promatrati kao aktivnog pojedinca u stalnoj interakciji s kulturom. Izvan kulture kao „simboličkog univerzalizma“ (Golubović) ljudsko biće se ne može adaptirati svijetu u kojem živi, budući da kultura svojim pravilima, značenjima i vrijednostima pruža neophodan referentni okvir koji zamjenjuje sistem instinkata. Jer, „(...)bez simbola ne bi bilo ljudske interakcije niti ljudskog društva. Simbolička interakcija je nužna budući da ljudi nemaju instinkta koji upravljaju njihovim ponašanjem. Ljudi nisu genetski programirani da automatski reaguju na posebne poticaje. Kako bi preživjeli, oni moraju konstituirati svijet značenja i živjeti unutar njega“ (Haralambos, Holborn, 2002: 1056). Kultura omogućuje konkretnije situiranje individue u socijalni kontekst. Bez kulture, i bez osnovnog preduvjeta svake kulture – jezika, ne bismo mogli govoriti o pojedincu kao o čovjeku. Svoju čovječnost dugujemo upravo jeziku i kulturi. Da nije došlo povećanjem broja riječi (simbola) do govora, kultura se ne bi ni razvijala (Kale, 1977: 44). Jezik i kultura su nas obdarili pravom, znanošću, etikom, filozofijom; omogućili su sva dostignuća inteligencije i religioznosti. Ali, „obdarili“ su nas i fanatizmom, praznovjerjem i dogmatičnom umišljenošću, nacionalističkom idolatrijom i masovnim pokoljima, demagoškom propagandom i organiziranom laži. „Obdaruju“ nas, iz naraštaja u naraštaj, nebrojenim milionima hipnotiziranih konformista, predodređenim žrtvama

vladara željnih moći koji su i sami žrtve svega najbezumnijeg i najnečovječnijeg u njihovoj kulturnoj tradiciji. Između svijesti svakog čovjeka i ostatka svijeta izdiže se nevidljivi bedem, mreža tradicionalnih obrazaca mišljenja i osjećanja, izvjesnih ideja koje su se pretvorile u aksiome, prastarih krilatica koje se tretiraju kao božanska otkrivenja. No, čistu receptivnost teško je ostvariti jer je čovjekova normalna budna svijest uvijek uvjetovana kulturom. Normalna budna svijest je, kao što je to istaknuo William James, „tek jedan oblik svijesti“, dok se svuda oko nje, odvojeni najtanjom opnom, prostiru mogući oblici svijesti koji se od nje potpuno razlikuju. Možemo proći kroz život a da niti ne naslutimo da oni uopće postoje; no pribavite li odgovarajući podražaj, odmah se pojavljuju u svoj svojoj punini specifični tipovi mentalnih stanja koja vjerojatno u nečemu imaju svoje područje primjene i prilagodbe. Ljudi u svakome društvu održavaju postojanost preko ustrajavanja na osloncu sigurnosti, različitim sadržajima koji su smatrani neupitnim u okviru kulture i vremena. Zahvaljujući kulturi, mi smo baštinici ogromnih zaliha znanja, neprocjenjivog blaga logičkih i znanstvenih metode, hiljada tehnoloških i organizacijskih vještina.

No, ljudski um posjeduje i druge izvore informacija, služi se drugim vrstama rasuđivanja, obdaren je urođenom mudročću koja ne ovisi o kulturnoj uvjetovanosti. Bez kulture i jezika kao apsolutno nužnih pojedinac ne bi bio ljudsko biće, ali treba znati i to da pojedinac, želi li u potpunosti biti čovjekom, mora naučiti kako da se oslobodi svoje uvjetovanosti, te smoći snage da probije otvore na bedemu verbaliziranih simbola koji ga okružuje. Zbiljski svijet je znatno drugačiji od „pripitomljenog“ svijeta koji smo stvorili sami za sebe uz pomoć svojih kulturom uvjetovanih predrasuda tako da, prema Blakeovim riječima, mi moramo „pročistiti vrata percepcije“. Jer, najdublji i najodlučniji sloj životne drame zbiva se u pojedinačnim jastvima, u našim pojedinačnim svijestima. Svaki pojedinac je poput mreže. O njegovom stanju ovisi šta će biti uhvaćeno.

Pripadnost pojedinca rođenog unutar jedne kulture određena je, može se reći, u njegovom odsustvu. Čovjek i kultura nalaze se u takvoj komunikacijskoj relaciji u kojoj individua, rođenjem, preuzima kulturu u kojoj drugi već žive, dok ga društveno propisana značenja oslobađaju od ponovnog osvajanja terena koji je njegova kultura već osvojila. Kultura, naime, obezbjeđuje neophodnu orijentaciju individuama za život u datoj društvenoj zajednici i šire u svijetu te za uspostavljanje odnosa sa drugima, ali i prema samome sebi. „Kulturni identitet je proces u kojem se direktno sučeljavaju potrebe za univerzalizacijom pojedinih kultura i neminovnost poštovanja svih posebnosti. Tim procesom utemeljuju se ključne kulturne vrijednosti i istovremeno poriče njihova hijerarhizacija. Traženje kulturnog identiteta postaje funkcija kulture, pri čemu utvrđivanje osobenog identiteta zahtijeva međusobnu

komunikaciju“ (Koković, 2005: 298). Kulturni identitet je složena tvorevina koja uključuje samosvijest pojedinca i društvenih grupacija o svom kulturno-historijskom biću. To je svijest o vlastitoj kulturi i historiji, o vlastitoj tradiciji, uvažavanju etnosa, kolektivnih tvorevina, dakle jezika, običaja, vjerovanja, načina života. Kao i sama kultura, kulturni identitet izgrađuje se u određenim društveno-historijskim okolnostima. Dakle, kulturni identitet može se odrediti kao duhovna samosvijest neke društvene zajednice koju čine njeni vrijednosno-normativni obrasci, na osnovu kojih se ta grupa održava, iznutra integriše, komunicira s drugima i razlikuje od drugih. Kulturni identitet je svijest o posjedovanju određenih kulturnih obilježja koja su imanentna pripadajućoj društvenoj grupi, pri čemu se ne smiju izgubiti iz vida personalne karakteristike pomoću kojih je jedna osoba prepoznatljiva kao pripadnik grupe.

Kulturu možemo nazvati carstvom kojim upravlja sistem znakova koji nazivamo jezikom. Ti znakovi, odnosno jezik, posreduju svim ljudskim odnosima. Pomoću njih mi postajemo svjesni odnosa i procesa, usmjeravamo i koordiniramo svoja (politička i ekonomska) djelovanja, stvaramo prostore zajedništva i razlike, komunicirajući preko znakova prenosimo osjećaje, znanja i iskustva u prostornom i vremenskom smislu, kodificiramo društvene i pravne norme, znakovima zapisujemo događaje stvarajući sjećanja i povijest, njima zapisujemo mnijenja i znanja, riječju, njima artikuliramo stvarnost. Stoga, ni individualni, ni društveni život čovjeka, ni njegova naučna niti umjetnička dostignuća, ni sve stvari ni djela kojima je osmišljavao i osmišljava svoje postojanje, ne bi bili mogući bez ljudskog rada kao iskonske spona čovjeka i prirode. U brušenju čovjeka rad je izdjelao simboličko komuniciranje, postavljajući temelj građevini ljudske kulture (Repovac, 2003: 11). Kultura sadrži jezik, društvene norme i običaje, mnijenja i znanja, religiju, mitologiju, zajednička sjećanja i povijest, te u kulturi, kao takvoj, događa se percepcija, artikulacija i shvaćanje istosti i razlike, tj. *identiteta* i razlike. Kultura kroz artikulaciju identiteta dominantno pribavlja smisao ljudskom djelovanju.

6.2. Duhovna kriza kulture

Kriza nastaje onda kada postojeći kulturni obrasci dođu u otvoren sukob i izazovu nedoumicu u pogledu poželjnih paradigmi, kada nastane vakuum kulturnih vrijednosti i poremećaja u obrascima kulture, koji stvara konfuziju u pogledu poruka i propisanih standarda i normi ponašanja. „Iako kultura predstavlja čovjekov naporni hod k sebi, u svijet kao „svoj zavičaj“, čovjek, nažalost, ne zna samo da zaluta, nego, katkada, i da se ustremi na vlastitu vrijednost, na samoga sebe“ (Žiga, Dozić, 2013: 345). Kroz napredak i modernizaciju, koliko god čovjek pokazivao odlučnost te time naznačio da je krunsko stvorenje, istovremeno se raskriva duhovna

malaksalost kao i kulturna dezintegriranost. Povijesno protivrječni hod kulture nudi nam iskušenja koja svjedoče o sreći i prokletstvu čovjekova postojanja. Platon je bio zatečen mogućnošću da čovjek vidi samo sjenke onog pravog svijeta kojemu je „okrenuo leđa“ i odakle dopire svjetlost (Repovac, 2003: 12). Kultura kao kompleksan i polifoničan trag o nastajanju čovjeka ne govori samo o prisustvu stvari i djela, sazdanih od simbola, već i o njihovoj smislenosti ili pak besmislenosti. U antinomičnoj povijesti kulture prived ima svoju ideološku pratnju, pa se ono što je sasvim neizvjesno učini potpuno izvjesnim. No, ono što se ne miri s ovom izvjesnošću, što dovodi pred upitnost svaku svetinju, što razara svaku ideološku varku, jeste ljudski rad kao istinski topos raskida s privedima što ih je stvarala povijest a koji zamagljuje čovjekovu perspektivu i ondje gdje je već dovoljno odškrinuo vrata čovječnosti (Repovac, 2003: 13).

Kultura u samoj svojoj jezgri obuhvata ono što se danas uveliko potiskuje. Duhovno ropstvo i duhovno siromaštvo su najgori oblici ropstva i bijede uprkos tako visokom materijalnom standardu, a materijalnost nije ništa drugo do sreća kratka daha. Moral, kao nazor ljudi, danas je u opasnoj krizi. Današnjem čovjeku, budući da je svaki viši princip od sebe odbacio, sve se javlja po njegovom liku. On razmišlja iz onoga što on jeste. Zbog toga, „duhovno ispražnjen i moralno sunovraćen, ovovremeni čovjek ne može riješiti krizu savremenog svijeta jer je sam kao takav producira. On se, prije svega, mora vratiti sebi nakon dugovremenog „raščovječenja“, do kojega ga je dovela antropocentričnija matrica njegovog uma“ (Žiga, 2007: 22).

6.3. Duhovna kriza pojedinca i njeno prevladavanje

Jezik razvoja' posut je zamkama za svakoga ko želi govoriti o kulturi i civilizaciji. Ovaj izraz obuhvata aktuelne i dobro poznate riječi, poput: napredak, znanost, tehnologija, standard života, tržište, proizvodnja, resursi, okoliš, tehnologija, jedan svijet, i slično. Sve ove riječi su dio sakralnog vokabulara modernog svijeta. Sve ove, na izgled bezazlene pojmove, njemački lingvista Umea Poerksen u svome djelu *Plastične riječi* svrstava pod „tiraniju modularnog jezika“. Prema Poerksenu najznačajnija karakteristika ovih i sličnih riječi jeste što se ne daju definirati a pri tome se odlikuju sakralnošću. Takve riječi nemaju svoju denotaciju (opseg značenja), nego mnoštvo prikrivenih značenja. Svaka od ovih i sličnih riječi svoj oblik mijenja shodno potrebama govornika, i mogu značiti sve što njihov govornik želi da znače.

U modernitetu novo uvijek nastoji biti ispred starog. Znanost iznalazi nova otkrića, a tehnologija stalno prizvodi izume za koje svi mislimo da ih odmah trebamo imati.

Metafora razvoja preinačila je historiju u program: neophodnu i neizbježnu sudbinu. Ono što modernost daje uzima se zdravo za gotovo, drži se tako neizbježnim kao da se radi o zraku ili disanju. William Chittick govori o neophodnosti razlikovanja intelektualnog (duhovnog) od prenesenog znanja. Prema njemu, intelektualno znanje jedino može biti raskriveno unutar sebe u samoj naravi inteligencije, dok je preneseno znanje znanje primljeno od drugih. Preneseno temeljno znanje svake kulture prolazi bez propitivanja. Ljudi to znanje primaju kao sastavni dio jezika, svojih običaja, tehnika, izrađevina i svega što smatraju „normalnim“. Takvo preneseno znanje biva utkano u naš pogled. Stoga, William Chittick u svojim djelima osobito naglašava ulogu znanja i njegovo razlikovanje. Svijesti o prisutnosti krize u svim modernim društvima kao i shvatanje da su te krize povezane na izvjestan način sa gubitkom religijske tradicije i devalvacijom moralnih vrijednosti, ne nedostaje. Takva kriza nije razarajuća samo na individualnoj i društvenoj razini, već i u svijetu prirode.

U društvenom sistemu odnosi među pojedincima su opredijeljeni, prije svega, „elementima duhovnog karaktera“ kao što su kultura, ideje i vrijednosti, smatra Parsons, a promjene u kulturi, odnosno u sistemu vrijednosti, određuju „(...)najšire obrasce promjena u društvu“ (Žiga, Đozić, 2013: 91). Uzusi mišljenja bivaju nesvjesno prihvaćeni još za vrijeme osnovnog školovanja, a tokom višeg obrazovanja potvrđeni i učvršćivani. Prema Williamu Chittiku, niko ne može godinama studirati nešto, a ne biti dotaknut onim što je studirao. No, uvid u društvenu realnost može imati samo ozbiljeni pojedinac. Čovjek kao ljudsko biće može se prepoznati tek po ostvarenju nepretrgnute veze između duhovnosti, racionalnosti i univerzalne moralnosti. U kategorizaciji čovjekovih spoznajnih komponenti moralnost se svrstava pod kategoriju savjesti, a ona sama istodobno je veza duhovnosti i umnosti, ali i njihov plod. Kantovim riječima rečeno, glas savjesti, vrhovni je zakon u nama koji determinira naše ponašanje i djelovanje u društvu. Pustivši korijene moderna naobrazba, kroz načine mišljenja koji nisu sukladni tradicionalnom naučavanju, dovodi pojedinca, pred težak, ali ne i neostvariv zadatak.

Duhovnost je jedno realno i nesvodivo unutarne iskustvo koje poziva na povećanu svjesnost i povezanost sa drugima, univerzumom i „posljednjom realnošću“. Riječ duhovnost izvodimo iz latinskog *spiritus*, što znači „dah“, ali i „disanje“ (Leutar, 2009: 81). Iako je nedjeljiva, na pojedinačnom planu može se pojmiti kao supstancija koja opskrbljuje čovjekovo biće životnom energijom, a promatrajući šire, to je univerzalna svjetlost ili životodavni princip univerzuma. Filozofska i naučna nastojanja oko definiranja čovjeka nikada do krajnosti ne mogu zahvatiti njegovu duhovnu dimenziju. Pojmovi poput *animal rationale* (razumna životinja) ili

zoon politikon (društveno biće) itd., partikularni su i u kauzalnom lancu raskrivaju samo posljedicu dok im trajno izmiče duhovnost kao izvorište potonjeg. Čovjek je u biti duhovno biće, jer bez duha je na životinjskom nivou. Duh oživljava svaku stanicu i drži na okupu sve funkcije čovjekova bića, kako somatsku komponentu tako i njegov psihički ili mentalni život (Jurčić, 2005: 128). Kako god je religija svojevrсна inkarnacija duhovnosti, na sličan način je i njegov psihički život „inkarnirana“ ili misaono obojena duhovnost.

Djelovanje duha prepoznajemo u našoj osobnosti, savjesti, slobodnoj volji, karakteru, religioznosti, kulturnoj kreativnosti, ljubavi – duševnim moćima ili strukturama preko kojih duh djeluje. Duh je izvor, a duša (u smislu *anima*) je princip života. Najsuptilnije očitovanje duha je u svijetu misli, koji je zapravo transcendentan, i nikada ga misaona, a pogotovo govorna dimenzija ne može obuhvatiti. Istraživanje duha, koji je izvor darovane svijesti ili samosvijesti, nije ništa drugo do poniranje u središte ljudskog bića, za razliku od *ega* koji je ponajviše društveno kreirana svijest. Većina odabire religioznost kao jedan od načina na putu ka duhovnoj dimenziji koja nudi moć spoznaje cjeline, dok spoznaja *ega* nudi parcijalnu istinu. Nadilaženje parcijalnosti moguće je samo duhovnim oplavljanjem *ega*. Promatrano na planu pojedinca, to stanje možemo osloviti sintezom svijesti (*ego*) i savjesti (*duh*) koja porađa vrhunsku svjesnost, odnosno zdrav mentalni ili psihički život.

ZAKLJUČAK

Identitet predstavlja važan pojam u savremenom svijetu zato što povezuje individue sa društvom u kojem žive, omogućuje veze između ličnog i društvenog, osobe i društva, psihičkog i društvenog. Identitet je relacion, formira se kroz odnose razlika te se, u tom smislu, subjekt mora da prilagođava i upravlja razlikama. Široka upotreba pojma „identitet“ i njemu srodnih izraza skorija je pojava – zadnje tri decenije 20. stoljeća i mnogo je lokalizovanija (Brubejker, Kuper, 2000). Konstrukcija identiteta, generalno, podrazumijeva pet temeljnih individualnih ili kolektivnih odnosa: odnos prema sebi, prema drugima, prema svijetu, prema prirodi i prema Bogu (Cifrić, 2004: 227). U formiranju modernog identiteta ističu se tri ključna aspekta: moderna „okrenutost prema unutra“, tj. osjećaj samoga sebe kao bića s „unutrašnjim dubinama“; potvrđivanje svakodnevnog života – od 16. stoljeća premještanje poziva iz „svetoga“ u „svjetovno“; ekspresivni pojam prirode kao unutrašnjeg moralnog izvora (Taylor, 2002: x). Imati identitet na jednoj strani predstavlja istoznačnost (ili u manje ekstremnim verzijama sličnost) sa određenom kategorijom, a na drugoj strani znači biti različit od druge kategorije (Malešević, 2006). U sociološkom diskursu definicija identiteta vezana je uz socijalnu interakciju, te procese socijalizacije i internalizacije.

S obzirom da pojam identiteta obuhvata pojedinačno i opće, unutrašnje i vanjsko, odnosno individualno i društveno, njegovo teorijsko razmatranje podrazumijeva interdisciplinarni pristup koji uključuje i druge perspektive kao što su psihološka, antropološka i filozofska. Prema G. H. Meadu, identiteti nastaju u društvenom kontekstu putem introspekcije pojedinaca o tome što ih veže uz društveni svijet i kroz njihovo simboličko predstavljanje samih sebe. Pitanje predstavljanja samoga sebe u svakodnevnom životu istražio je Erving Goffman koji je u tom kontekstu istakao važnost pojma „izvedbenost za publiku“.

Sociološki pravci usmjereni ka istraživanju društvenih fenomena na nivou svakodnevnog nastojali su pojmiti i objasniti djelovanje društvenih struktura na osobu i djelovanje osobe na društveno ophođenje (Kaufmann, 2006). Prema strukturalnom simboličkom interakcionizmu, pravcu unutar simboličkog interakcionizma, pojedinac sučeljen s mnogim ulogama ima sve veću slobodu izbora. Dodijeljenu ulogu od strane društva mora usvojiti na vlastiti (osoben) način, prvo odabirući jedan „identitet“ (sliku o sebi) među lepezom drugih. Strukturalni simbolički interakcionizam poznat i pod nazivom „teorija identiteta“ objašnjava specifične prosudbe individua o raznim vrstama identiteta, a koje te osobe nastoje postići; kakav je odnos između ovih identiteta unutar osobe; kako ti identiteti utiču

na ponašanje osoba, na njihovo razmišljanje i kako identiteti vežu osobe za cijelo društvo (Burke, Steets, 2009). „Identitet nephodno uključuje međuodnos „unutarnjeg“ i „vanjskog“, ličnog i društvenog, a ova relacija je različito modulirana unutar različitih gledišta o identitetu“ (Woodward, 2002: 20).

Zašto je globalna potraga za identitetom uobičajeno artikulirana u etno-nacionalnim pojmovima? Razna objašnjenja „identiteta“ upućuju na opsesiju individualnom autonomijom koja je karakterizirala rođenje (evropske) modernosti. Identitet je izašao na vidjelo kao jednostavan univerzalni odgovor na sve neodgovorene složenosti i probleme savremenog društvenog života (Malešević, 2006: 34). Ljudska bića pripadaju općeljudskom identitetu: istovremeno su očevi, majke, pripadnici zajednica. Općeljudski identitet ostaje neshvatljiv ako ne prožima posebne identitete. Opće i posebno se nadopunjuju i ne bi trebali predstavljati suprotnosti. Ljudi interiorizacijom prevode kulturu na svoj „jezik“, ali i učestvuju sa svim dispozicijama u oblikovanju kultura koje se međusobno razlikuju. To znači da pojedinac postaje svjestan onoga što mu se nudi ili nameće, a šta treba sam da izabere na osnovu principa i vrijednosti koje je usvojio i da se ponaša po vlastitom izboru. „Tek kada se shvati dijalektika individualnog i društvenog može se ustanoviti da su individualni i kolektivni identiteti dve strane jednog istog procesa – sazrevanja čovekove ličnosti“ (Golubović, 1999: 7).

Početak 1970-tih godina pitanje identiteta se iznenada pomolilo u svim poljima društvenih znanosti. Potraga za identitetom, kriza identiteta, gubitak identiteta problemi su neodvojivi od analize savremenih društvenih problema. Rasprostranjena žargonska i društveno-analitička upotreba termina „identitet“ i njemu srodnih izraza kontekstualizirani su zadnjih trideset godina (Brubejker, Kuper, 2000). Identitet je historijski određen; možemo ga posmatrati kao fluidnog, neodređenog i promjenjivog tokom vremena. U najširem, općem smislu pojam identiteta (lat. *identitas*, od *idem*, isto) ima dva temeljna značenja: potpunu istovjetnost i razlikovanje koje pretpostavlja određenu konzistentnost, odnosno vremenski kontinuitet (Cifrić, Nikodem, 2006: 173-174). Identitet je historijski proizvod modernosti koji je otkrio dubine, potencijale i ingenioznost ljudskog samooblikovanja na ruševinama tradicionalnog poretka. Izvori „identiteta“ su predominantno moderni i zapadnjački. Pogrešno se pretpostavljalo da je on nešto posvema „prirodno“, a puna istina se ukazala u njegovoj analitičkoj lomljivosti i nedvojbeno, njegovoj potrošivosti. Ali nam to ne govori mnogo o razlozima za njegovu gotovo univerzalnu i svjetsku popularnost danas (Malešević, 2006: 23). Pitanje identiteta se dovodi u vezu sa slomom države blagostanja i porastom osjećaja nesigurnosti koji je uslijedio, „korozijom karaktera“ koje su ta nesigurnost i fleksibilnost na radnom mjestu proizveli u društvu. Stvoreni su uvjeti za pražnjenje

demokratskih institucija od sadržaja i za privatizaciju javne sfere (Vecchi u Bauman, 2009a: 12).

Ono što je radikalno izmijenilo karakter naše epohe jeste premještanje središta života iz porodice i malih komunalnih zajednica u gradove i industrijske centre u većim političkim zajednicama, a što je uticalo i na kvalitativne promjene u procesu rada i načina života stanovništva. S tim je povezano ubrzanje tehničkih inovacija i tehnološkog razvoja kakvo se ne pamti u ranijoj historiji. Drugi značajan momenat u razvoju modernih društava je demografski rast i omasovljenje stanovništva, ali i masovna produkcija ne samo roba materijalne potrošnje već i kulture (masovna kultura) i širenje komunikacijskih mreža (masovni mediji). S druge strane, „masovno društvo“ teži ka unifikaciji standarda ponašanja, rada i potrošnje, kao i kulturnih sadržaja, što proizvodi potrebu za nivelacijom kolektivnih identiteta. Protivrječnost između istovremene težnje za individualnošću i za lojalnošću kolektivu/grupi opća je karakteristika modernog čovjeka. „Društveni su identiteti mješavina normativnosti i moći. Legitimizira ih prevladavajući sustav vjerovanja i održavaju ih prevladavajući odnosi moći u društvu. (...) Identiteti su izvor reda i predvidljivosti, pa dakle i slobode, no istodobno su joj i stalna prijetnja” (Parekh, 2008: 20).

Nastanak moderne nacionalne države stvorio je pretpostavke da pitanje identiteta postane obaveza svim građanima unutar njezinog teritorijalnog suvereniteta (Cifrić, Nikodem, 2006: 177). Društvene veze zaposjednute su od strane države, a taj proces ujedno predstavlja rođenje moderne države jer se u njemu izdvojio i sam pojam države: „(...)država je odigrala krucijalnu ulogu u individualizaciji društva koja će pokrenuti potragu za identitetom“ (Kaufmann, 2006: 46). Savremeni koncept identiteta treba tačno historijski kontekstualizirati i besmisleno ga je primjenjivati na stara društva; potraga za identitetom unutarnje je povezana s modernošću. Nameće se samo u savremenom razdoblju, usljed poopćavanja individualnog sebeiznalaženja (Kauffmann, 2006: 19). Uvođenje identiteta u društvenu analizu i njegovo širenje u društvenim naukama i javnom diskursu dogodilo se u SAD 60-ih godina 20. stoljeća. Osamdesete godine 20. stoljeća obilježavaju razne varijante sociološke teorije funkcionalizma, dok kritičke sociologije pokazuju znakove zamora. Evropa se okreće fenomenološkim i interakcionističkim perspektivama koje se razvijaju sa druge strane Atlantika. U Engleskoj spremno prihvataju ove antifunkcionalističke programe istraživanja. „Uticaaj američke interakcionističke sociologije se oseća u mnogim empirijskim istraživanjima, a pojedini teorijski radovi, na svoj način, pod vidnim uticajem etnometodologije, pothranjuju jednu sociologiju legitimacija, koja daje prednost analizi diskursa nad analizom socijalne prakse“ (Lalman, 2004: 51). Antropološke studije pokazuju da je pojam identitet evropska i zapadnjačka kreacija,

pojmovi kao što su „sopstvo“, „ličnost“, „karakter“ ili „osoba“ nose niz različitih značenja i predstava u različitim društvenim svjetovima (Malešević, 2006: 22).

Osamdesete godine prošlog stoljeća, prema Petkoviću, obilježene su „kulturnim trojstvom“ rase, klase i roda. U devedesetim se tragalo za konceptom i učinkom identiteta. Na samom početku potrage za identitetom postojala je opasnost da se pojam pretvori u kliše. „Pokušaj izbjegavanja pretvorbe identiteta u kliše dogodio se mimo striktnog teorijskog promišljanja pojma i koncepta“ (Petković, 2010: 11). U globalnom kontekstu akteri koji su povezani sa potragom za identitetom dijele se na dominantne globalne elite koje čine pojedinci „bez identiteta“ i, s druge strane, su ekonomski, politički i kulturno obespravljeni ljudi koje sve više privlači komunalni identitet. Državnim aparatima, globalnim mrežama i egocentričnim pojedincima pridružuje se grupa zajednica okupljenih oko identiteta otpora (Castells, 2002: 362). U kontekstu savremenog doba modernizacija se ne posmatra kao svršnoracionalno i linearno mišljena, nego kao polomljena, kao vladavina usputne posljedice i na tom tragu osebujenim pogonom povijesti društva (Beck, 2001).

Kao zaključak nameće se tvrdnja da identitet ne počiva na strukturi urođenih i nepromjenjivih svojstava, „(...)već na stvarnosti koja se oblikuje i preobražava tijekom individualnog života i povijesti. Stoga se razložno inzistira na postojanju bliskog odnosa između povijesnih procesa i načina oblikovanja identiteta u svakoj generaciji“ (Kalanj, 2008: 36). Pojedinci, društvene grupe i društva obrađuju materijale društvene stvarnosti i preraspoređuju njihov smisao prema društvenim određenjima i kulturnim nacrtima koji su ukorijenjeni u njihovoj društvenoj strukturi. Na kraju kao prilog potvrdi ovoj hipotezi navodimo i sljedeću tvrdnju: „Svaki identitet treba posmatrati unutar logike politike identiteta kao procesa socijalne konstrukcije i sankcije koja reflektuje strukturalne odlike i zahtjeve konkretnog sistema“ (Šijaković, Đukić, 2011: 109).

Identiteti su simbolički označeni i reproduciraju se kroz sisteme predstavljanja. U popularisanju pojma identiteta ističu se Erving Goffman, koji je radio na periferiji tradicije simboličke interakcije, i Peter Berger, koji je radio u socijalno-konstruktivističkoj, kao i fenomenološkoj tradiciji. U središtu Goffmanove pojmovne analize je „autopredstavljanje osobe“, odnosno skup aktivnosti, ponašanja ili objekata, koje pojedinac koristi kako bi ga drugi ocijenili pozitivno a osnovni cilj je da izgledamo prijateljski, ljubazno, inteligentno isl., kako bismo od drugih dobili ono što želimo. Pojam identiteta dobija značajno mjesto u rječniku sociologije unutar simboličkog interakcionizma, odnosno „(...)načina na koji društvene interakcije, kroz zajedničke simboličke sisteme, oblikuju svest koju pojedinac ima o samom sebi“ (Halpern u Halpern, Borbolan, 2009: 20).

U shvatanju posebnih kolektivnih identiteta nužna je analiza društvene strukture i društvenog sistema kao cjelovitog institucionalnog poretka gdje se nalaze svi segmenti društva. „Preko države, socijalni identitet određuje odnos uključenosti i isključenosti u odnosu na druge socijalne grupe. A u tom odnosu konstituiše se socijalni identitet kao pripadnost određenom društvu, koji u sebi obuhvata sve druge partikularne kolektivne identitete” (Golubović, 1999: 18). Izgradnja simboličkih granica najvažniji je dio zajednice i formiranja grupa, ali to nije jedini aspekt zajednice. „Podjednako je važna i potraga za korijenima i pripadanjem. Naročito danas, kao rezultat multikulturalizma, višenacionalnosti i transnacionalizma, razlike među grupama postaju sve više i više difuzne i preklapaju se” (Delanty, 2010: 153). Društvene, političke, tehnološke i kulturne promjene utiču na način kako ljudi posmatraju sebe i kako ih posmatraju drugi ljudi; novi identiteti se oblikuju i nove vrste vjernosti dovode u pitanje stare izvjesnosti.

Identitet je moderan pojam i potiče iz zapadnog individualizma, iz 18. stoljeća putem procesa odbacivanja tradicionalnog poretka kada se javlja sukob između individua i društva (Golubović u Bogdanović i Mimica, 2007: 180). Te promjene dovode do stavljanja naglaska na pojam individualnosti u 19. stoljeću kao izraza želje grupa i pojedinaca da budu različiti. U 19. stoljeću počela se razvijati sociološka koncepcija subjekta i individualnog identiteta kao rezultat promjena u društvu (Hall u Haralambos, 2002: 922- 923). Nakon 1945. godine dolazi do širenja ideološkog koncepta nacionalnog identiteta van Evrope. Formiranje zajedničkog tržišta pod američkim pokroviteljstvom i kasnije Evropskom Unijom uticalo je na iskorijenjivanje štetnog nacionalizma formirajući osjećaj zajedničkog interesa i identiteta među evropskim nacijama. Danas se identitet personificira, postaje lokalni. Prenosi se na sportske terene, povezan je s okolišem, zalaže se za prava životinja, postaje religiozan, postaje i teroristički, virtualan - prelazeći lokalne i nacionalne granice, postaje organizacijski kada se pojedinac identificira s poslodavcem (Koch, 2007: 24- 25). Modernizacija je ukinula staleško agrarno društvo u 19. stoljeću i danas briše konture industrijskog društva i nastavlja da živi kroz drugu društvenu formu. Modernizacija tradicije je primarna, a modernizacija industrijskog društva je refleksivna modernizacija. Zamisao o identitetu, naročito o nacionalnom identitetu, nije proizašla iz ljudskog iskustva kao „životna činjenica“. „Ta je zamisao bila silom unesena u Lebenswelt modernih muškaraca i žena – i ondje je pristigla kao fikcija (...) Zamisao o „identitetu“ rođena je u krizi pripadanja, u naporu premošćivanja jaza između „trebalo bi“ i „jest“ što ga je pokrenula; naporu da se zbilja izdigne do standarda koje je postavila zamisao – da se zbilja preoblikuje na sliku ideje” (Bauman, 2009a: 23).

Dimenzija vremena je ta koja u proces konstrukcije identiteta unosi varijante kulturnih, povijesnih, političkih elemenata koji pojedinačno i grupno ulaze u polje istraživanja. Kultura igra ključnu ulogu u konstruiranju i uspostavi identiteta, u očuvanju njihove stabilnosti i osiguravanju specifičnih razlika koje identiteti moraju posjedovati (Petković, 2010: 35). Promjena je nastala razvojem novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Slabi važnost industrijskog rada i formira se društvo usluga na visokoj tehnološkoj razini a to daje sve povlaštenije mjesto iskazima osobnog identiteta u odnosu na koji se utvrđuju vrijednosti i motivacije te organizira način života. Posljedica razlaganja funkcionalističke slike društva kao konsenzualnog kulturnog jedinstva na mnoštvo malih, relativno autonomnih kulturnih podsvjetova i s time u vezi i usredsređivanje na pojavu identiteta, koji je posljednjih godina u žiži interesovanja društvene teorije, a na koji su interakcionisti prvi obratili ozbiljnu analitičku pažnju (Spasić, 2004: 110). Zajednica se danas promatra kao društveni fenomen koji se ispoljava u komunikativnim kontekstima i koji predstavlja osnovu društvenog priznavanja drugih (Delanty, 2010: xiii).

Tehnološka revolucija, preobrazba kapitalizma i smrt etetaizma u klasičnom smislu, val snažnih izraza kolektivnog identiteta koji osporavaju globalizaciju i kozmopolitizam u ime kulturne posebnosti proizveli su težnje ljudi da imaju nadzor nad svojim životima i svojim okruženjem (Castells, 2002: 12). U mreženo društvo dovodi u pitanje proces izgradnje identiteta i pokreće nove oblike društvene promjene, zato što se umreženo društvo temelji na sistemskom relativiziranju lokalnog i globalnog. Kako i ko izgrađuje različite tipove identiteta te s kojim ishodima stvar je društvenog konteksta (Castells, 2002: 20).

Demografske promjene su imale ogroman uticaj na našu svakodnevnicu. Povećanje populacije starije životne dobi i imigracija koja zamjenjuje stopu novorođenih najzaslužniji su za porast populacije na Zapadu. Razvoj multikulturnih društava povećava važnost pitanja o nacionalnim identitetima i zahtijeva preispitivanje nekih tradicionalnih ideja o pitanjima ko smo mi i pitanjima o društvu i politici (Woodward, 2003: 2). Oblikuje se pojam rizičnog društva koji označava jednu društvenu formaciju u kojoj nastaje solidarnost iz straha. U tom društvu dolazi do gubitka suverenosti u odnosu na procjenu opasnosti kojima smo direktno izloženi. Naučnotehnološka racionalnost zakazuje pred rizicima i civilizacijskim ugroženostima. Znanosti sve većim dijelom postaju „(...)legitimni pokrovitelji globalnog industrijskog zagađivanja i kontaminacije vazduha, vode, životnih namirnica itd.“ (Bek, 2001: 8). Znanje o tom svijetu doprinosi njegovoj nestabilnosti i promjenivosti (Gidens, 1998: 50). U svijetu u kojem su tradicionalni putokazi postali manje važni, svijet nas suočava sa neizmjernim nizom izbora toga kakvi da

budemo, kako da živimo i šta da radimo – a da nismo uvijek meritorni koji izbor da napravimo. „Moderni svet nas tera da otkrijemo sebe. Uz pomoć naše sposobnosti kao samosvesnih ljudskih bića, mi neprestano iznova stvaramo naše identitete“ (Gidens, 2004: 33). Odgovor na pitanje „ko sam?“ i, što je još važnije, trajna vjerodostojnost bilo kojeg odgovora na to pitanje, dakle, ne postoji ako to nije u vezi sa sponama koje povezuju osobu s drugim ljudima i pretpostavkom da su te spone pouzdane i stabilne tokom vremena. „Veze su nam potrebne, i to takve u kojima nešto značimo, na koje se možemo pozvati kad definiramo sami sebe. (...) Nagrađeni smo slobodom kretanja, ali jedino što ne možemo slobodno odabrati jest da se prestanemo kretati“ (Bauman, 2009a: 58- 60).

Problem identiteta naročito je izražen u kriznim vremenima – u vremenu krize društva, ličnosti, epohe, kada su oslabljene sve postojeće vrijednosti i principi, i razorene ustanovljene sheme života a da nisu uspostavljene nove. Traganje za identitetom podrazumijeva tada odgovor na pitanje: kakav je stvarni odnos između individue i društva kao cjeline (Golubović, 1999: 3). Čovjek je i individua i društveno biće a time je i pojam identiteta vezan za pitanje odnosa individue i društva (Golubović, 1999: 4). Sigurnost se sukobljava sa neizvjesnošću i mnogi u toj borbi odustaju priklanjajući se sigurnosti. U oblikovanju identiteta u savremenom svijetu ulogu igraju i porijeklo i položaj u društvenim odnosima, interesi i sistem vrijednosti. Postmoderni identiteti, kao savremeni identitetski iskazi, određuju kulturu globalizacije. „To su promjenjivi, transnacionalni, hibridni oblici individualizacije životnih stilova unutar ekonomsko-tehnologijske sfere globalnog kapitalizma” (Paić, 2005: 6). U savremenom svijetu događa se kriza uspostavljenih obrazaca identiteta, pomiješana sa očajničkom potrebom za izgradnjom novoga, kolektivnog sebstva. „S druge strane, moraju se pronaći elementi interpretativnog okvira, na široj razini, kako bi se objasnila sve veća moć identiteta u odnosu na makroproces” (Castells, 2000: 59). Epohalni izazov u ovakvom društvu predstavljen je i pitanjem: kako se Ja, kako se Mi odnosimo prema uspostavljenoj neizvjesnosti i nemogućnosti kontrole kao rezultatu najnaprednije racionalizacije?

Dvije su promjene koje čine modernu preokupaciju identitetom i priznanjem neizbježnim: raspad društvenih hijerarhija, a u kontekstu te promjene pojam časti se mijenja pojmom dostojanstva. Identitet je odgovor na pitanje ko sam ili ko smo, a do odgovora se dolazi u dijalogu i suodnosu s drugim. Druga promjena odnosi se na jednako priznavanje svih aktera. Svaka kultura prema Tayloru pruža horizont značenja za velik broj ljudskih bića, različitih karaktera i temperamenata artikulirajući svoj smisao dobrog, svetog, zadivljujućeg. „Kultura je univerzalna i u isti mah lokalno specifična stvaralačka sposobnost. Izražava ono što mogu razumjeti

svi i ono što mogu razumjeti samo pripadnici dotične skupine ili zajednice” (Katunarić, 2003: 296).

Tvrđnja da oblikovanje i uspostavljanje identiteta uključuje lociranje i prekoračivanje granica ogleda se u činjenici da postoje konstantna nastojanja da se formiraju granice koje je možda nemoguće osigurati. Sloboda je bitno svojstvo identiteta u značenju sposobnosti da se vrši izbor iz raspoloživih elemenata kulture i kao mogućnost akcije u skladu sa vlastitom savješću, kao i donošenje odluka u odnosu na vlastite vrijednosne sheme. Lična zamjenica „ja“ simbolizira ono što je „moje“, sa čime se kao sopstvo identifikujem, tj. način na koji individua (ili grupa) shvata, vrednuje i reagira na sebe (Golubović, 1999: 9). Identitet je proces sticanja nezavisnosti, ali predstavlja i proces odvajanja od zajednice kojoj pripadamo (porodice, socijalne grupe, kulture). Identitet se shvata procesualno sa neizvjesnim ishodom, jer nije unaprijed poznato da li će prevladati identifikacija (prilagođavanje) ili individuacija (formiranje identiteta). Rezultat tog procesa zavisi od socio-kulturnih i od psihološko-antropoloških činilaca (Golubović, 1999: 9). Identitet je na taj način proizvod prilagođavanja zahtjevima svoje kulture i sposobnosti da se putem samorefleksije od nje distancira i oblikuje jezgro jedinstvenosti ili vlastitosti. S tim je povezan i problem integriteta, ličnog i socijalnog. Formiranje identiteta je proces koji, ako nije zaustavljen, napreduje od jednostavne fizičke identifikacije do shvatanja individue kao nosioca određenih kvaliteta, vrijednosti i aktivnosti. Da bi individua prešla iz faze identifikacije u fazu formiranja identiteta ona mora da razvije osjećanja kojima se distancira od „drugih“, i kao okoline i kao subjekata. Potraga za identitetom odvija se na multipliciranim granicama svjetova, kultura, tradicija koje se danas uzajamno potiru više nego što se susreću i mire. „Identiteti, kulturalno promjenjivi, mijenjaju osjećaj osobe o njoj samoj i, samim time, njezin (individualni) koncept sebstva, sukladno kulturalnim determinantama njihove egzistentnosti i ovisno o tome s kojom su kulturom sučeljeni“ (Petković, 2010: 22). Sociologija se u epohi moderne bavila društvenim granicama s obzirom na pojmove klase, slojeva, društvene okoline kao funkcionalnih dijelova sistema. Okret ka kulturi (cultural turn) u postmoderni, „(...)ili, kako to naziva teorija refleksivne modernizacije Urlicha Becka, u drugoj, refleksivnoj modernosti (...) pokazao je da pojam granice više nije vezan uz društvene uloge” (Paić, 2005: 189). Identitet se izgrađuje posredstvom kategorija moći i uticaja, identifikacija i socijalizacija interioriziraju cjelokupan normativni poredak društva u svijest pojedinca, a time svijest pojedinca postaje sve više prožeta društvenim poretkom (Šijaković, Đukić, 2011: 118-119).

U novom svijetu dolazi do izražaja promoviranje osnovnih instikata, nagona za stjecanjem moći, sebična proračunljivost, a na makroplanu jasno se ističu barbarsko-

nomadske dinamike. Oblikuje se društvo s logikom moći i sebecentričnosti. Zajednica, u nestabilnom svijetu ubrzanih promjena, u neprestanoj je aktivnoj potrazi za dostizanjem pripadnosti prije nego li za očuvanjem postojećih granica pripadanja. Simbolički nivo zajednice, to jest, dimenzija zajedničkih značenja putem kojih su formirane granice na taj način je u napetosti s pragmatičkom ulogom zajednice kao sistema akcije. „Ovdje se radi o nečemu većem od simboličkog oblikovanja društvene stvarnosti, koja se diskurzivno oblikuje u komunikativnom proces” (Delanty, 2010: 154). Identiteti koji se mijenjaju prilagođavaju se u kontekstu aktivnosti promicanja paternalističkih razumijevanja zajednice, unutar diskursa dobrotvornih angažmana sve do političkog aktivizma i prakticiranja zaštite ljudskih prava zasnovanih na principu jednakosti (Woodward, 2010: 57- 58).

LITERATURA

I Knjige:

Abdelal, Rawi (ur.) (2009): *Measuring Identity*, New York, Cambridge University Press

Al-Ahsan, Abdullah (2004): *Ummet ili nacija. Kriza identiteta u savremenom muslimanskom društvu*, Sarajevo, Libris

Altermat, Urs (1997): *Etnonacionalizam u Evropi*, Sarajevo: Svjetionik

Anderson, Benedikt (1998): *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd, Plato

Armstrong, David (2002): *A New History of Identity: a Sociology of Medical Knowledge*, New York, Palgrave

Ashmore, Richard D., Jussim Lee (ur.) (1997): *Self and Identity: Fundamental Issues*, New York, Oxford University Press

Azziz, Assad E., Xenia Chryssohoou, Berth Kladermans, Simon Bernard(ur.), (2011): *Identity and Participation in Culturally Diverse Societies*, West Sussex, Wiley, Blackwell

Baku, Parekh (2008): *Nova politika identiteta*, Zagreb, Politička kultura

Balibar, Etjen (2003): *Mi, građani Evrope? Granice, država, narod*, Beograd, Čigoja štampa

Baloban, Josip (ur.) (2005): *U potrazi za identitetom*, Zagreb, Golden marketing

Bauman, Zygmunt (1992): *Intimations of Postmodernity*, London, New York: Routledge.

Bauman, Zygmunt (1996): *Alone Again – Ethics After Certainty*, London: Demos

Bauman, Zygmunt (2003): *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds*, Cambridge: Polity.

Bauman, Zygmunt (2006): *Liquid Modernity*, Cambridge, Polity Press

Bauman, Zigmunt (2009a): *Identitet Razgovori s Benedettom Vecchijem*, Zadar, Pelago

Bauman, Zigmunt (2009b): *Fluidni život*, Novi Sad, Mediterran Publishing

Beck, Ulrich (2001): *Pronalaženje političkog – prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk

Beck, Ulrich (2001): *Rizično društvo*, Filip Višnjić, Beograd

Beck, Ulrich (2003): *Što je globalizacija – Zablude globalizma: odgovori na globalizaciju*, Zagreb, Vizura

Beck, Ulrich, Edgar, Grande (2006): *Kozmopolitska Europa*, Zagreb, Školska knjiga

Bell, Daniel (2004), *Komunitarizam i njegovi kritičari*, KruZak, Zagreb

Bennett, Mark, Fabio, Sani (ur.) (2004): *The Development of the Social Self*, Hove, New York, Psychology Press

Berger, Peter, T. Luckmann (1963): *Invitation to Sociology, A Humanistic Perspective*, Garden City, New York, Anchor Books

Berger, Peter, T. Luckmann (1992): *Socijalna konstrukcija zbilje, rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb, Naprijed

Bernd, Simon (2004): *Identity in Modern Society: a Social Psychological Perspective*, Malden, Oxford, Victoria, Blackwell Publishing

Blumer, Herbert (2003): *George Herbert Mead and Human Conduct*, Walnut Creek, London, New York, Toronto, Oxford, Altamira Press odjel Rowman i Littlefield Publishers

Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction: a social critique of the judgement of taste*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press

Božić, Saša (2011): *Predgovor hrvatskom idanju knjige Turner, Jonathan H., Jan E. Steets (2011): Sociologija emocija*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo

Burdije, P. (1998): „*Društveni prostor i simbolička moć*“, u: Interpretativna sociologija, priredila I. Spasić, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 143-158.

Burke, Peter J., Jan E. Steets (2009): *Identity theory*, New York, Oxford University Press

Burkitt, Ian (2008): *Social Selves, Theories of Self and Society*, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Sage Publications

Burnazović, Tufik ur (2000): *Ko je ko u Bošnjaka*, VKBI, Sarajevo

Burns, Tom (2002): *Erving Goffman*, New York, Routledge

Campbell, David (2003): *Nacionalna dekonstrukcija, Nasilje, identitet i pravda u Bosni*, Sarajevo, Forum Bosnae

Campbell, M. Heather (ur.) (2010): *The Britannica Guide to Political and Social Movements that Changed the Modern World*, New York, Britannica Educational Publishing (a Trademark of Encyclopaedia Britannica, Inc.) i Rosen Educational Services

Carter, Neil (2004): *Strategije zaštite okoliša. Ideje, aktivizam, djelovanje*, Zagreb, Barbat

Castells, Manuel (2002): *Moć identiteta*, Zagreb, Golden marketing

Castells, Manuel (2003): *Kraj tisućljeća*, Zagreb, Golden marketing

Cerutti, Furio (ur.) (2006): *Identitet i politika*, Zagreb: Politička kultura

Cifrić, Ivan (1994): *Napredak i opstanak: moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo

Cohen, P. Anthony (2011): *The Symbolic Contruction of Community*, London, New York, Routledge

Cox, Pat, Homas, T. Geisen, Roger, Green (2008): *Qualitative Research and Social Change: European Contexts*, Hampshire, Palgrave Macmillan

Cvjetičanin, Veljko, Rudi, Supek (2003): *Emile Durkheim i francuska sociološka škola*, Zagreb, Naklada Ljevak

Čaldarović, Ognjen (2003): *G.H.Mead: Um, osoba i društvo- sociologijsko utemeljenje jedne značajne teorije*. Predgovor prijevodu djela G.H.Meada *Um, osoba i društvo*

Čičkarić, Lilijana (2006): *Društvene promene i generacijaska politika*, Beograd, Rad

Della Porta, Donatella, Massimiliano, Andretta, Lorenzo, Mosca, Herbert, Reiter (2006): *Globalization from Below: Transnational Activists and Protest Networks*, Minneapolis, London, University of Minnesota Press

Della Porta, Donatella, Michael, Keating (2008): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences, A Pluralistic Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press

Della Porta, Donatella, Mario, Diani (2009): *Social Movements: An Introduction*, Malden, Blackwell Publishing

Denis, Ann, Devorah, Kalekin-Fishman (2009): *The ISA Handbook of Contemporary Sociology*, London, Sage Publications

Diani, Mario, Doug, McAdam (2003): *Social Movements and Networks, Relational Approaches to Collective Action*, Oxford, Oxford University Press

Digester, Peter (1995): *Our Politics, Our Selves?: Liberalism, Identity, and Harm*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press

Dirkem, Emil (1972): *O podeli društvenog rada*, Beograd, Prosveta

Divjak, Slobodan (2002): *Nacija, kultura, građanstvo*, Beograd, Službeni glasnik

Doubt, Keith (2000), *Sociology after Bosnia nad Kosovo, recowering justice*, Rowman and Littlefield Publishers, Lanham, Maryland

Doubt, Keith (2003): *Sociologija nakon Bosne*, Sarajevo, Buybook

Durkheim, Emile (1999): *Pravila sociološke metode*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk Hrvatsko sociološko društvo

Đurić, Mihailo (1964): *Sociologija Maksa Vebera*, Zagreb, Matica hrvatska

Đurić, Živojin (2004), *Modernizacija i društvene promene. Ogladi iz savremene sociologije*. Institut za političke studije, Beograd

Ellias, Norbert (1991): *The Society of Individuals*, New York, London, Continuum

Elias, Norbert (2007): *Što je sociologija*, Zagreb, Antibarbarus

Erikson, Erik (1976): *Omladina, kriza, identifikacija*, Titiograd, NIK Pobjeda

Erikson, Erik (2008): *Identitet i životni ciklus*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Eriksen, Hylland Thomas (2002): *Paranoja globalizacije. Islam i svijet poslije 11. septembra*, Sarajevo, Sejtarija

Eriksen, Hylland Thomas (2004): *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd, XX vek

Fararo, Thomas J. (2001): *Social Action Systems: Foundation and Synthesis in Sociological Theory*, Westport, Praeger Publishers

Fiamengo, Ante (1987): *Saint-Simon i Auguste Comte*, Zagreb, Naprijed

Filandra, Šaćir (1998): *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo, Sejtarija

Filandra, Šaćir, Enes, Karić (2002), *Bošnjačka ideja*, Nakladni zavod globus, Zagreb

Filandra, Šaćir (2012): *Bošnjaci nakon socijalizma*, Sarajevo - Zagreb, BKZ Preporod, Synopsis

Filipović, Muhamed (1996), *Bosanski duh u književnosti - šta je to?*, u Alija Isaković: *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 143-162

Flint, John, David, Robinson (2008): *Community Cohesion In Crisis? New Dimensions of Diversity and Difference*, Bristol, The Policy Press University of Bristol

Fuhrer, Urs (2004): *Cultivating Minds: Identity as Meaning - Making Practice*, London i New York, Routledge

Gelman, Andrew, Jeronimo, Cortina (2009): *A Quantitative Tour of The Social Sciences*, New York, Cambridge University Press, Cambridge

Giddens, Anthony (1995): *Politics, Sociology and Social Theory*, Stanford, California, Stanford University Press

Giddens, Anthony (1998): *Posledice modernosti*, Beograd, Filip Višnjić

Gidens, Entoni (2005): *Sociologija*, Beograd, Ekonomski fakultet

Gidens, Entoni (2005): *Odbegli svet*, Beograd, Stubovi kulture

- Gidens, Entoni (2009): *Evropa u globalnom dobu*, Beograd, Clio
- Giugni, Marco, Doug, McAdam, Charles, Tilly (1999): *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London
- Goffman, Erving (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*, Garden City, New York, Doubleday Anchor Books
- Goffman, Erving (1961): *Asylums, Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Garden City, New York, Anchor Books
- Goffman, Erving (2000): *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*, Beograd, Geopoetika
- Goffman, Erving (2009): *Stigma, zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*, Novi Sad, Mediterran Publishing
- Goffman, Erving (2011): *Azili*, Novi Sad, Mediterran Publishing
- Golubović, Zagorka (1999): *Ja i drugi – Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, <http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi/>
- Greenberg, Robert D. (2005): *Jezik i identitet na Balkanu*, Zagreb, Srednja Europa
- Grubačić, Andrej (2003): *Globalizacija nepristajanja*, Novi Sad, Svetovi
- Hadžijahić, Muhamed (1974): *Od tradicije do identiteta*, Sarajevo, Svjetlost
- Halpern, Katrin, Žan-Klod, Ruano-Borbolan (2009): *Identitet(i) – Pojedinac, grupa, društvo*, Beograd, Clio
- Haralambos, Michael, Martin, Holborn (2002): *Sociologija – Teme i perspektive*, Zagreb, Golden marketing
- Harper, Jim (2006): *Identity Crisis: How Identification Is Overused and Misunderstood*, Washington, D. C., Cato Institute
- Harris, David (2003): *Teaching Yourself Social Theory*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications
- Hedstrom, Peter, Bjorn, Wittrock (2009): *Frontiers of Sociology*, Brill, Leiden, Boston, Annals of the International Institute of Sociology (IIS)

Hejvud, Endru (2005): *Političke ideologije*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Hekman, Susan J. (2004): *Private Selves, Public Identities: Reconsidering Identity Politics*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press

Held, David, Anthony, McGrew (2003): *Globalization / Anti-Globalization*, Malden, Blackweel Publishing Inc.

Hobsbom, Erik, Terens, Rejndžer (ur.) (2002): *Izmišljanje tradicije*, Beograd, Biblioteka XX Vek

Huntington, Samuel P. (2007): *Tko smo mi? Izazovi američkom nacionalnom identitetu*, Zagreb, Izvori

Hutchinson, John (2005): *Nations as Zones of Conflict*, London, California, New Delhi, Sage Publications

Immerfall, Stefan, Göran, Therborn (2010): *Handbook of European Societies Social Transformations in the 21st Century*, New York, Dordrecht, Heidelberg, London, Springer

Isaković, Alija (1996), *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo

Jenkins, Craig J., Bert, Klandermans (2005): *The Politics of Social Protest – Comparative Perspective on States and Social Movements*, UCL Press Limited, University College, London

Jenkins, Richard (2008): *Social Identity*, Routledge, treće izdanje, London and New York

Johnston, Hank, Klandermans, Bert ur. (1995): *Social Movements and Culture*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Jurčić, M., Nikić, M., Vukušić, H., (ur.) (2005): *Vjera i zdravlje*, Zagreb, Zaklada Biskup Josip Lang

Kalan, Rade (1994): *Moderno društvo i izazovi razvoja*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo: Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu

Kalanj, Rade (2008): *Modernizacija i identitet*, Zagreb, Politička kultura

Kale, Eduard (1977): *Uvod u znanost o kulturi*, Zagreb, Školska knjiga

Katunarić, Vjeran (2000): *Castellsova panorama nove društvene epohe*- predgovor prijevodu djela *Uspón umreženog društva* Manuella Castellsa, Zagreb, Golden marketing

Katunarić, Vjeran (2003): *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo

Kaufmann, Jean-Claude (2006): *Iznalaženje sebe – Jedna teorija identiteta*, Zagreb, Antibarbarus

Kellner, Douglas (2003): *Cultural Studies, Identity and Politics Between The Modern and The Postmodern*, London & New York, Routledge

Klandermans, Bert, Conny, Roggeband (2007): *Handbook of Social Movements Across Disciplines*, New York, Springer

Koch, Richard, Chris, Smith (2007): *Samoubojstvo Zapada*, Zagreb, Biblioteka book marker

Koenen, Žak Iter (2005): *Sociologija elita*, Beograd, Clio

Kokot, Waltraud, Khachig, Tölölyan, Carolin Alfonso (ur.) (2004): *Diaspora, Identity And Religion: New Directions in Theory and Research*, London i New York, Routledge

Koković, Dragan (2005): *Pukotine kulture*, Novi Sad, Prometej

Konstantinović, Radomir (1981): *Filosofija palanke*, Beograd, Nolit

Kordić, Snježana (2010): *Jezik i nacionalizam*, Zagreb, Dureux, Universitas rotulus

Kozer, Luis (2007): *Funkcije društvenog sukoba*, Novi Sad, Mediteran Publishing

Kraus, Peter A. (2008): *A Union of Diversity*, New York, Cambridge University Press

Krčalo, Nezir (2013): *Rumi: Razum i njegova imitacija*, Sarajevo, Autor

Kriesi, Hanspeter, Ruud, Koopmans, Jan, Dyvendak, Marco, G. Giugni (2002) *New Social Movements in Western Europe, A comparative Analysis*, London, UCL Press

Kržišnik-Bukić, Vera (1997): *Bosanski identitet*, Sarajevo, Bosanska knjiga

Kun, Tomas S. (1974): *Struktura naučnih revolucija*, Beograd, Nolit

Lavić, Senadin (2004): *Pluralistička racionalnost - Epistemološko-metodološki okret u savremenoj filozofiji*, Sarajevo, Des

Lavić, Senadin (2018), *Zaborav razlike*, Dobra knjiga, Sarajevo

Layder, Derek (2004): *Social and Personal Identity Understanding Yourself*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications

Leutar, Zdravka, Leutar, Ivan (2009): *Religioznost i duhovnost u socijalnom radu*, Zagreb, Pravni fakultet

Lemert, Charles, Ann, Branaman (1997): *The Goffman reader*, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers

Long, Norman (2001), *Development sociology – Actor perspective*, Routledge, London and New York

Setha, Low M. (ur.) (2006): *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk

Lukić, Radomir D. (1987): *Formalizam u sociologiji*, Zagreb, Naprijed

Neš, Kejt (2006): *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*, Beograd, Službeni glasnik

Diarmait, Mac, Giolla, Chríost (2004): *Language, identity, and conflict: a comparative study of language in ethnic conflict in Europe and Eurasia*, London, New York, Routledge

Malešević, Siniša, Mark, Haugard (2002): *Making Sense of Collectivity*, London, Pluto Press

Majnhof, Urlike Hana, Ana, Triandafilidu (2008): *Transkulturalna Evropa - Kulturna politika u Evropi koja se menja*, Beograd, Clio.

Malešević, Siniša (2006): *Identity as Ideology*, New York, Palgrave

Malešević, Siniša (2009): *Sociologija etniciteta*, Beograd, Fabrika knjiga

Malešević, Siniša (2011): *Sociologija rata i nasilja*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk

Maluf, Amin (2003): *Ubilački identiteti*, Beograd, Paidea

Macionis, John J. (2008): *Sociology*, New Jersey, Pearson, Prentice Hall, Pearson Education

Manhajm, Karl (2009): *Eseji o sociologiji znanja*, Novi Sad, Mediterran Publishing

Marinković, Dušan (2006), *Konstrukcija društvene realnosti u sociologiji*, Prometej, Novi Sad

Martín Alcoff, Linda, Michael, Hames-García, Satya, P. Mohanty, Paula, M. L. Moya (ur.) (2006): *Identity Politics Reconsidered*, New York, Palgrave, Macmillan

Marx, Karl, Friedrich, Engels (1989): *Rani radovi*, Zagreb, Naprijed

Mazzotti, Massimo (2008): *Knowledge As Social Order: Rethinking The Sociology of Barry Barnes*, Gower House, Ashgate Publishing Limited

Mead, George Herbert (2003): *Um, osoba i društvo*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo

Merton, Robert K. (1998): *O teorijskoj sociologiji*, Beograd, Plato

Mesihović, Nijaz (2004): *Uvod u metodologiju društvenih nauka*, Sarajevo, Ekonomski fakultet

Meyer, David S. (1999): *Social Movements - Identity, Culture and the State*, Oxford University Press, New York

Michael, Mike (1996): *Constructing Identities - The Social, the Nonhuman and Change*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications

Milardović, Anđelko (2004): *Populizam i globalizacija*, Zagreb, Centar za politološka istraživanja

Mills, Wrigt C. (1998): *Sociološka imaginacija*, Beograd, Plato

Moren, Džo (2011): *Čitanje svakodnevnice*, Beograd, Biblioteka XX vek

Mortimer, Jeyaln T., Michael, J. Shanahan (2003): *Handbook of the Life Course*, New York, Kluwer Academic / Plenum Publishers

Mouton, Johann (1996): *Understanding Social Research*, Hatfield, Pretoria, Van Schaik Publishers

Mouzelis, Nikos (2000): *Sociologijska teorija: Što je pošlo krivo? - Dijagnoza i pomoć*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo

Musabegović, Nijaz (1997): *Ruralno-urbani antagonizam i moderni svijet*, Sarajevo, Feb

Nicholson, Linda (2008): *Identity Before Identity Politics*, New York, Cambridge University Press

Noonan, Harold W. (2005): *Personal Identity*, London, New York, Routledge

Ofe, Klaus (1999): *Modernost i država*, Beograd, Filip Višnjić

Pace, Michelle (2005): *The Politics of Regional Identity Meddling with the Mediterranean*, London, New York, Routledge

Paić, Žarko (2005): *Politika identiteta: kultura kao nova ideologija*, Zagreb, Antibarbarus

Pavlović, Vukašin (2006): *Društveni pokreti i promene*, Beograd, Službeni glasnik

Petković, Nikola (2010), *Identitet i granica*, Jesenski i Turk, Zagreb

Pieterse, Nederveen, Jan (2004): *Globalization & Culture*, Maryland, Rowman & Littlefield Publishers

Plevnik, Danko (2006): *Pravo na vlastiti smisao*, Zagreb, Prometej

Postmes, Tom, Jolanda, Jetten (2006): *Individuality and the Group Advances in Social Identity*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications

Price, Jammie, Roger, Straus, Jeffrey, R. Breese (2009): *Doing Sociology: Case Studies in Sociological Practice*, Lanham, Maryland, Lexington Books

Rapport, Nigel, Joanna, Overling (2003): *Social and Cultural Anthropology, The Key Concepts*, London i New York, Routledge

Repovac, Hidajet (2003): *Sociologija simboličke kulture*, Sarajevo, Magistrat

Ritzer, George (2009): *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Beograd, Službeni glasnik

Rizvić, Muhsin (1999): *Bosna i Bošnjaci jezik i pismo*, Sarajevo, Preporod

Dunn, Robert G. (1998): *Identity Crises: A Social Critique of Postmodernity*, Minneapolis, University of Minnesota Press

- Ross, Poole (2005): *Nation and Identity*, Routledge, London, New York
- Ruane, Janet M. (2006): *Essentials of Research Methods: A Guide to Social Science Research*, Maiden, Blackwell Publishing
- Scott, John (ur.) (2007): *Fifty Key Sociologists: The Contemporary Theorists*, New York, Routledge
- Sen, Amartya (2007): *Identitet i nasilje*, Zagreb, Poslovni dnevnik Masmedia
- Segalen, Martin (2002): *Drugi i sličan - Pogledi na etnologiju suvremenih društava*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Sharrock, Wes W., John, A. Hughes, Peter, J. Martin (2003): *Understanding Modern Sociology*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications
- Silajdžić, Adnan (2006): *Muslimani u traganju za identitetom*, Sarajevo, FIN - IC El Kalem
- Silverman, David (2001): *Interpreting Qualitative Data - Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*, London, New Delhi, Sage Publications
- Smith, Antony (2003): *Nacionalizam i modernizam*, Zagreb, Politička kultura
- Smith, Anthony D. (2009): *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, Oxon, Routledge
- Smit, Entoni (2010): *Nacionalni identitet*, Beograd, Biblioteka XX vek
- Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ - Preporod, Tuzla
- Spahić, Vedad (2016a), *Status bosanskohercegovačke književnosti unutar B/H/S/C interliterarne zajednice danas*, Bosanski jezik, 13 (2016), Filozofski fakultet u Tuzli, 91-106
- Spahić Vedad (2017), *Krugovi i elipse – studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
- Spasić, Ivana (1998): *Interpretativna sociologija*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Spasić, Ivana (2004): *Sociologije svakodnevnog života*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Sršen, Andreja (2016): *Konstrukcija identiteta u sociološkom diskursu*, Razprave in gradivo, Revija za narodnostna vprašanja, 77/2016, pp. 121-136

Steger, Manfred B. (2005): *Globalizacija*, Sarajevo, TKD Šahinpašić

Stojković, Branimir (2008): *Evropski kulturni identitet*, Niš / Beograd, Prosveta i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka

Stojković, Branimir (2002) *Identitet i komunikacija*, Beograd, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa

Supek, Rudi (1987): *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*, Zagreb, Naprijed

Šipka, Milan (2006): *Jezik i politika*, Beograd, Beogradska knjiga

Škiljan, Dubravko (2002): *Govor nacije - jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb, Golden marketing

Tejlor, Čarls (2008): *Izvori sopstva - Stvaranje modernog identiteta*, Novi Sad, Akademska knjiga

Taylor, Charles (1989): *Sources of The Self: The Making of The Modern Identity*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press

Tilly, Charles (2004): *Social Movements 1768-2004*, Paradigm Publishers, Boulder, London

Taylor, Gary, Steve, Spencer (ur.) (2004): *Social Identities Multidisciplinary Approaches*, London, New York, Routledge

Tomić-Koludrović, Inga, Anči Leburić (2002): *Sociologija životnog stila*, Zagreb, Jesenski i Turk

Touraine, Alain (2007): *Kritika modernosti*, Politička kultura, Zagreb

Triandafyllidou, Anna (2003): *Immigrants and National Identity in Europe*; London, New York, Routledge

Turner, Jonathan H. (2001): *Handbook of Sociological Theory*, New York, Springer Science+Business Media

- Turner, Jonathan H. (2009): *Sociologija*, Novi Sad, Mediterran Publishing
- Turner, Jonathan H., Jan, E. Steets (2011): *Sociologija emocija*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo
- Turner, Bryan S. (ur.) (2009): *The New Blackwell Companion to Social Theory*, Chichester, West Sussex, Wiley-Blackwell
- Turner, Bryan S. , Chris, Rojek (2001): *Society and Culture, Principles of Scarcity and Solidarity*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications
- Fabijeti, Ugo, Roberto, Maligeti, Vinčenco, Matera (2002): *Uvod u antropologiju - Od lokalnog do globalnog*, Beograd, Clio
- Vahtel, Endru Baruh (2001): *Stvaranje nacije razaranje nacije, književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Beograd, Stubovi kulture
- Vanderstoep, Scott W. (2009): *Research Methods for Everyday Life: Blending Qualitative and Quantitative Approaches*, San Francisco, CA, Jossey-Bass A Wiley Imprint
- Vuletić, Vladimir (2003): *Globalizacija - mit ili stvarnost*, sociološka hrestomatija, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Weber, Max (1976): *Privreda i društvo*, Beograd, Prosveta
- Weber, Max (1999): *Vlast i politika*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo
- Weedon, Chris (2004): *Identity and Culture: Narratives of Difference and Belonging*, Berkshire, Open University Press
- Weinreich, Peter, Wendy, Saunderson (2005): *Analysing Identity: Cross-Cultural, Societal, and Clinical Contexts*, London i New York, Routledge
- Wintle, Michael (ur.) (2006): *Image into Identity Constructing and Assigning Identity in a Culture of Modernity*, Amsterdam - New York, Rodopi
- Woodward, Kath (2002): *Understanding Identity*, London, Arnold-Hodder Headline Group
- Woodward, Kath (2003): *Social Sciences - The Big Issues*, London, New York, Routledge

Woodward, Kath (2010): *Social Sciences - The Big Issues*, London, New York, Routledge, drugo izdanje

Zinn, O. Jens (2008): *Social Theories of Risk and Uncertainty: An Introduction*, Malden, Blackwell Publishing

Zgourides, George D., Christie, S. Zgourides (2000): *Sociology*, Foster City, IDG Books Worldwide

Zulić, Arif (ur.) (2005), *Alija Isaković: djelo univerzalnog duha*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo

Žiga, Jusuf (2007): *Savremeno bosanskohercegovačko društvo*, Sarajevo, Fakultet političkih nauka

Žiga, Jusuf (2007): *Zemljoradnici vremena*, Sarajevo, Svjetlostkomerc

Žiga, Jusuf (2007): *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca“ - paradigma Bosne koju su izdali*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava

Žiga, Jusuf (2012): *Vrijeme (sve)politike*, Sarajevo, BZK Preporod

Žiga, Jusuf, Dozić, Adib (2013): *Sociologija*, Tuzla, OFF-SET

II Rječnici i enciklopedije:

Borgotta, Edgar F. (ur.) (2000): *Encyclopedia of Sociology*, Macmillan Reference, USA

Bryant, Clifton D., Dennis, L. Peck (ur.) (2007): *21st Century Sociology: A reference Handbook*, California, Sage Publications

Darity, William A. (ur.) (2008): *International Encyclopedia of the Social Sciences*, drugo izdanje, vol 3, The Gale Group, Thompson, Star Logo i Macmillan Reference, USA

Filipović, Vladimir (1989): *Filozofijski rječnik*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske

Jary, David, Julia, Jary (ur.) (1999): *Dictionary of Sociology*, Glasgow, Unwin Hyman Harper Collins Publishers

Lavić, Senadin (2014): *Leksikon socioloških pojmova*, Sarajevo, Fakultet političkih nauka

Provenco, Eugene, F. Jr. (ur.) (2009): *Encyclopedia of The Social and Cultural Foundations of Education*, California, London, New Delhi, Singapore, Sage Publications

Reis, Harry T., Susan, Sprecher (2009): *Encyclopedia of Human Relationships*, California, London, New Delhi, Singapore, Sage Publications

Scott, John (2006): *Sociology - The Key Concepts*, London and New York, Routledge

Snow, David A., Sarah, A. Soule, Hanspeter Kriesi (ur.) (2004): *The Blackwell Companion to Social Movements*, London, Blackwell Publishing Ltd.

Mimica, Aljoša, Marija, Bogdanović (ur.) (2007): *Sociološki rečnik*, Beograd, Zavod za udžbenike

Parrillo, Vincent N. (ur.) (2008): *Encyclopedia of Social Problems*, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Sage Publications

Ritzer, George (ur.) (2005): *Encyclopedia of Social Theory*, London, New Delhi, Sage Publication

Turner, Bryan S. (ur.) (2006): *The Cambridge Dictionary of Sociology*, New York, Cambridge University Press

III Članci u zbornicima i časopisima:

Belloni, Roberto (2001): *Civil Society and Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina*, Journal of Peace Research, vol. 38, no 2, pp 163-189, Sage Publication

Bernstein, Mary (2005): *Identity Politics*, Annual Review of Sociology, No. 31, str. 47-74.

Brubejker, Rodžers, Frederik, Kuper (2000): *S onu stranu „identiteta“*, Beograd, Reč, 69/15

Burdije, Pjer (1998): *Društveni prostor i simbolička moć*, Beograd, Interpretativna sociologija, str. 143-158.

Burke, Peter J., Donald, C. Reitzes (1991): *An Identity Theory Approach to Commitment*, Social Psychology Quarterly, Vol. 54, No. 3 (Sep., 1991), str. 239-251.

Burke, Peter J. (2006): *Identity Change*, Social Psychology Quarterly, Vol. 69, No. 1 (Mar., 2006), str. 81-96.

Callero, Peter L. (1985): *Role-Identity Salience*, Social Psychology Quarterly, Vol. 48, No. 3 (Sep., 1985), str. 203-215.

Cerulo, Karen A. (1997): *Identity construction: New Issues, New Directions*, Annual Review of Sociology, No 23, str. 385-409.

Cifrić, Ivan, Krunoslav, Nikodem (2006): *Socijalni identitet u Hrvatskoj – Koncept i dimenzije socijalnog identiteta*, Socijalna ekologija, Zagreb, Vol. 15, No. 3 str. 173-202.

Cvitković, Ivan, Dino, Abazović (ur.) (2006): *Religija i europske integracije*, Sarajevo, Magistrat

Deacon, Bob, Paul, Stubbs (1997), *International Actors and Social Policy Development in Bosnia-Herzegovina: Globalism and the „New Feudalism“*, Journal of European Social Policy, pp 1-21

Debeljak, Aleš (2003): *Koncentrični krugovi identiteta*, Zagreb, Zarez, No. 116

Demerath, Loren (2006): *Epistemological Identity Theory: Reconceptualizing Commitment as Self-Knowledge*, Sociological Spectrum, 26: 5, str. 491-517.

della Porta, Donatella (1999): *Protest, Protesters and Protest Policing: Public Discourses in Italy and Germany from the 1960s to the 1980s*, u How Social Movements Matter, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, str. 66-96.

della Porta, Donatella (2005): *Left-Libertarian Movements in Context: A Comparison of Italy and West Germany, 1965-1990*, u The Politics of Social Protest - Comparative Perspective on States and Social Movements, Editors J. Craig Jenkins and Bert Klandermans, UCL Press Limited, University College, London, str. 113-135.

Duraković, Jasmin, Nerzuk, Ćurak (1993), *Bošnjaci - Svoj sudac i presuditelj*, Intervju sa Alijom Isakovićem, Večernje novine, 30/1993, 30. IX, Sarajevo

Ferree, Marx Myra, Carol, Mueller McClurg (2004): *Feminism and the Womens Movement: A Global Perspective*, u The Blackwell Companion to Social Movements, Blackwell Publishing, Oxford, London, str. 576-607.

Filandra, Šaćir (2006): *Nacija ili zajednica - Protivrječnosti bošnjačkog nacionalnog razvoja*, u: Godišnjak Fakulteta političkih nauka, god I. br. 1, str. 195-206.

Filandra, Šaćir (2008): *Redeskripcija sjećanja - Prilozi bošnjačkom traganju za novim identitetom*, u Kultura sjećanja: 1941. - Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Zagreb, Disput

Filandra, Šaćir (2018), *Od zabranjene do uvažene nacije*, Preporod, br.5/11, 1. mart, 16-17

Gelb, Joyce, Vivien, Hart (1999): *Feminist Politics in a Hostile Environment: Obstacles and Opportunities*, u: How Social Movements Matter, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, str. 149-181.

Giugni, Marco G. (1998): *Was it Worth the Effort? The Outcomes and Consequences of Social Movements*, Annual Review of Sociology, No. 98, str. 371-393.

Giugni, Marco (1999): *How Social Movements Matter: Past Research, Present Problems, Future Developments*, u How Social Movements Matter, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, str. xiii-xxxii

Grbo, Ismet (2001): *Bošnjaštvo danas - kriza identiteta*, Godišnjak BZK Preporod, str. 43-47.

Earl, Jennifer (2004): *The Cultural Consequences of Social Movements*, u The Blackwell Companion to Social Movements, Blackwell Publishing, Oxford, London, str. 508-531.

Europa jučer europa danas Europa sutra, (2004/2005), br 34-35, Sarajevo, Zbor franjevačkih bogoslova Jukić, Muller

Hadžimuhamedović, Amra (2012), *Raslojavanje bosanskog identiteta – kulturno pamćenje i njegova savremena interpretacija*, Godišnjak BZK Preporod, XII, Sarajevo, str. 235-254

Hecher, Michael, Satoshi, Kanazawa (1997): *Sociological Rational Choice Theory*, Annual Review of Sociology, No 23, str. 191-214.

Hunt, Scott A., Robert, D. Benford (2004): *Collective Identity, Solidarity and Commitment*, u: The Blackwell Companion to Social Movements Blackwell Publishing, Oxford, London, str. 432-457.

Howard, Judith A. (2000): *Social Psychology of Identities*, Annu. Rev. Sociol. 2000. 26, str. 367-393.

Janović, Nikola, Rastko, Močnik (2008): *Tri registra neksusa: identitet, periferne kulturne industrije i alternativne kulture*, u: Transkulturalna Evropa - Kulturna politika u Evropi koja se menja, Beograd, Clio, str. 305-347.

Janović, Nikola, Rastko, Močnik (2008): *Tri registra neksusa: identitet, periferne kulturne industrije i alternativne kulture*, u: Transkulturalna Evropa - Kulturna politika u Evropi koja se menja, Beograd, Clio, str. 305-347.

Kalanj, Rade (2005): *Liberalno i komunitarističko poimanje identiteta – Prilog analizi identiteta hrvatskog društva*, Socijalna ekologija, Zagreb, Vol. 14, No. 1-2, str. 55-74.

Kalanj, Rade (2007): *Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta*, Socijalna ekologija, Zagreb, Vol. 16, No. 2- 3, str.113-156.

Kriesi, Hanspeter (2005): *Political Opportunitie Structure of New Social Movements: Its Impact on Their Mobilization*, u: *The Politics of Social Protest - Comparative Perspective on States and Social Movements*, ur: J. Craig Jenkins i Bert Klandermans, UCL Press Limited, University College, London, str. 83-99.

Kunnen, Saskia E. (2006): *Are Conflicts the Motor in Idenetity Change?*, Identity: An International Journal of Theory and Research, No. 6, str. 169-186.

Lavić, Senadin (2005): *Preuređivanje svijeta od nano-skale do globalne skale ili trijanglum - identitet, znanje i socijalna ontologija*, Sarajevo, Pregled, No. 3-4, str. 122.

Lengyel, Gyorgy, Barbala, Goncz (2006): *Symbolic and Pragmatic Aspects of European Identity*, Budapest, Corvinus University of Budapest, Institute Of Sociology and Social Policy

Marullo, Sam, David, S. Meyer (2004): *Antiwar and Peace Movements*, u: *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Oxford, London, str. 639-665.

McAdam, Doug (1999): *The Biographical Impact of Activism*, u: *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, str. 119-148.

McDonald, Kevin (2002): *From Solidarity to Fluidarity: Social Movements Beyond 'Collective Identity' - The Case of Globalization Conflicts*, *Social Movement Studies*, Vol. 1, No. 2

Meyer, David S. (1999): *How the Cold War Was Really Won: The Effects of the Antinuclear Movements of the 1980s*, u: *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, str. 182-203.

Meyer, David S. (2002): *Opportunities and Identities: Bridge-Building in the Study of Social Movements*", u: *Social Movements - Identity, Culture and the State*, Oxford University Press, New York, str. 1-21.

Mujkić, Asim (2008): *1941. i (de)konstitucija bošnjačkog političkog identiteta*, u: *Kultura sjećanja: 1941. - Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb, Disput

Mujkić, Asim (2018), *Tri pitanja o bosanskom stanju*, *Pregled*, god LIX, br 1. (2018) jan-april, Sarajevo, 155-158

Nenadić, Danijela (2007): *Identitet i vrednosti: uloga i značaj nacionalnog identiteta u kontekstu globalizacije*, *Politička revija*, Beograd, god. (XIX) VI, vol 13, br 1/2007, str. 177-196.

Pichardo, Nelson A. (1997): *New Social Movements: A Critical Review*, *Annual Review of Sociology*, No 23, str. 411-430.

Polleta, Francesca, James, M. Jasper (2001): *Collective Identity and Social Movements*, *Annual Review of Sociology*, No. 27, str. 283-305.

Puljek- Shank, Randal (2017a): *Dead letters on a page? Civic agency and inclusive governance in neopatrimonialism*, *Demokratization*, Vol 24, no 4, pp.670-688, Routledge

Puljek- Shank, Randall, Willemijn Verkoren (2017), *Civil society in a divided society: linking legitimacy and ethnicness of civil society organizations in Bosnia-Herzegovina*, Cooperation and Conflict, Vol 52 (2), pp. 184-202, Sage Publications

Puljek-Shank, Randal, Felix Fritsch (2018), *Activism in Bosnia-Herzegovina: Struggles against Dual Hegemony and the Emergence of „Local First“*, East European Politics and Societies and Cultures; Vol. XX, no X, pp 1-22, Sage

Rootes, Christopher (2004): *Environmental Movements*, u: *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Oxford, London str. 608-640.

Rucht, Dieter (1999): *The Impact of Environmental Movements in eastern Societies*, u: *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, str. 204-224.

Snow A. David, Sarah, A. Soule, Hanspeter Kriesi (2004): *Mapping the Terrain*, u: *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Oxford, London

Spahić, Vedad (2016a), *Status bosanskohercegovačke književnosti unutar B/H/S/C interliterarne zajednice danas*, Bosanski jezik, 13 (2016), Filozofski fakultet u Tuzli, 91-106

Sršen, Andreja (2016): *Konstrukcija identiteta u sociološkom diskursu, Razprave in gradivo*, Revija za narodnostna vprašanja, 77/2016, pp. 121-136

Steets, Jan E., Peter, J. Burke (2000): *Identity Theory and Social Identity Theory*, Social Psychology Quarterly, Vol. 63, No. 3 (Sep., 2000), str. 224-237.

Stryker, Sheldon (1957): *Role-Taking Accuracy and Adjustment*, Sociometry, Vol. 20, No. 4 (Dec., 1957), str. 286-296.

Stryker, Sheldon (1959): *Social Structure and Prejudice*, Social Problems, Vol. 6, No. 4 (Spring, 1959), str. 340-354

Stryker, Sheldon (1968): *Identity Salience and Role Performance: The Relevance of Symbolic Interaction Theory for Family Research*, Journal of Marriage and Family, Vol. 30, No. 4 (Nov., 1968), str. 558-564.

Stryker, Sheldon, Macke Anne Statham (1978): *Status Inconsistency and Role Conflict*, Annual Review of Sociology, Vol. 4 (1978), str. 57-90.

Stryker, Sheldon (1987): *The Vitalization of Symbolic Interactionism*, Social Psychology Quarterly, Vol. 50, No. 1 (Mar., 1987), str. 83-94.

Stryker, Sheldon, Richard, T. Serpe (1994): *Identity Salience and Psychological Centrality: Equivalent, Overlapping or Complementary Concepts?*, Social Psychology Quarterly, Vol. 57, No. 1 (Mar., 1994), str. 16-35.

Stryker, Sheldon, Peter, J. Burke (2000): *The Past, Present and Future of an Identity Theory*, Social Psychology Quarterly, Vol. 63, No. 4, Special Millenium Issue on the State of Sociological Social Psychology (Dec., 2000), str. 284-297.

Stryker, Sheldon (2007): *Identity Theory and Personality Theory: Mutual Relevance*, Journal of Personality 75:6, December 2007, Copyright the Authors Journal compilation, Blackwell Publishing, Inc. DOI: 10.1111/j.1467-6494.2007.00468.x

Šijaković, Ivan, Nemanja, Đukić (2011): *Socijalna kontrola identiteta*, Politeia, br. 1, jul 2011, str 107-120.

Tilly, Charles (1999): *From Interactions to Outcomes in Social Movements*, u: *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, str. 253-270.

Weigert, Andrew J., Viktor, Gecas (2005): *Symbolic Interactionist Reflections on Erikson, Identity and Postmodernism*, Identity: An International Journal of Theory and Research, No: 5, str. 161-174.

Whittier, Nancy (2004): *The Consequences of Social Movements for Each*, u: *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Oxford, London, str. 531-551.

Williams, Rhys H. (2004): *The Cultural Context of Collective Action: Constrains, Opportunities, and the Symbolic Life of Social Movements*, u: *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Oxford, London, str. 91-115.

Willey, Shaun, Kay, Deux (2011): *The Bicultural Identity Performance of Immigrants*, u: *Identity and Participation in Culturally Diverse Societies*, str. 49- 62

Woodward, Kath (2007): *On and off the Pitch - Diversity Policies and Transforming Identities?*, Cultural Studies, vol 21, No 4-5 July/Septembar, str. 758-778.

Žiga, Jusuf (2012): „*Feudalizacija*“ bosanskohercegovačkog društva i njeno odražavanje na krizu identiteta, Sarajevo Social Sciences Review, vol. 1, broj 1, jesen-zima 2012. str. 263-271.

IV Internet izvori:

<http://www.AnnualReviews.org>

<http://www.ssc.uwo.ca/sociology/identity>

<http://hrcak.srce.hr/index.php>

<http://www.diskrepancija.org>

<http://pravst.hr/dokumenti/zbornik/zbpdf>

<http://www.zarez.hr/116/temabroj4.htm>

<http://cac.sagepub.com/cgi/content/refs/35/21205>

<http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi/>

<http://www.popis.gov.ba/popis2013/knjigePregled.html>

SUMMARY

Bosnian Identity and Bosnian Heteronomy

The concept of identity contains two characteristics: consistency and continuity in time. Although the term is thus used in psychology, its two characteristics are commonly used in analysis and research of identity. If we start from these postulates, we notice that the Bosnian-Herzegovinian society has all the characteristics of a multilateral society since the earliest times, while from 1992 until now the processes of internal and external destruction of this kind of society are taking place. Members of all the peoples who inhabited Bosnia from the earliest times have cultivated their own culture with existing culture they encountered. Thus, the Bosnian-Herzegovinian society's multilateralism, whose characteristics multiethnicity, multireligiousness and multiculturalism, has built for centuries. All internal and external attacks on the continuity of the Bosnian society did not, however, destroy the foundations of its multilateralism. Identity mosaic of this kind of society consists of Illyrian, Slavic, Celtic, Ottoman, Austro-Hungarian, and all the newer elements that have influenced and influence its structuring. The positive effects of the civilizational heritage as one of the most important segments of Bosnian identity are significantly shaken in the early 1990s and are continually disrupting today.

The state of the contemporary Bosnian society and its development can not be inferred from a perspective that takes into account only the time since the introduction of parliamentary democracy and the first multilateral elections. Various ideologized positions tend to give their versions of the development and nature of the Bosnian-Herzegovinian society and their starting point is generally denied for the understanding of a part of Bosnia-Herzegovinian history and social actors important for the Bosnian-Herzegovinian society in this historical period. The contemporary age, characterized as the time of the end of ideology, can be described as a collection of a multitude of ideologies overlapping a global ideology of neoliberal capitalism, freedom of movement, freedom of choice, and freedom of opportunity. All other ideologies, the dominant operational ideology of nationalism, are fighting for the souls of everyone and the souls of all. The wind in the back gives them a state of the heteronomy of a Bosnian-Herzegovinian society characterized by at least four elements: 1.) the constitutional foundations and social norms include foreign citizens and international institutions that restrict the sovereignty of the state; 2.) Affiliated nationalist ideological programs in neighboring countries,

instrumentally and target-oriented to their electorate and their own "general goals"; 3.) part of civil society organizations formed by international actors, which should represent a corrective for the failure of state institutions to function, and in practice go hand in hand with the previous two elements; 4.) Citizens who, by their inexperience in electoral and other political activities, leave the above-mentioned elements of heteronomy to impose norms on the whole of Bosnia-Herzegovina from the "outside".

O AUTORIMA

Prof. dr. Adnan Džafić, vanredni profesor

Oblast socioloških nauka

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, predavač na predmetima Sociologija bosanskohercegovačkog društva, Uvod u savremene sociološke teorije, Sociologija obrazovanja

Prof. dr. Nezir Krčalo, vanredni profesor

Društveno-humanistička naučna oblast

Angažiran na Univerzitetu u Sarajevu i predavač je na predmetima: Filozofija odgoja, Sociologija, Etika u upravi, Metodologija istraživanja u upravi.

Prof. dr. Edin Ramić, vanredni profesor

Oblast pravnih nauka

Angažiran na Univerzitetu u Sarajevu i predavač je na predmetima: Ustavno pravo, Teorija države i prava, Javne službe, Radno pravo i socijalna zaštita